

С. С. 126
466
MC2203

Дотдуланы
Хыйса

Дотдуланы Хыйса

РОМАН

Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю
Черкесск — 1980

хаджиретле

*Атама, анама, туугъан
Джуртума атайма*

I

Танг атар-атмаз эл кьозгъалыб башлайды. Джазгъы ишлени заманыды.

Хамит бюгюн кеч уянганды. Чегет бауур къаралгъанлыкъгъа, ачы аязгъа эришгенча, бютеу элге джайылгъан тубанны адам эслерча эди.

«Бюгюн сюрюб бошаргъа керекди ансы, джангурла джаууб башласала, кёбге созулукъду», — деб, кесикесинден кёл табмай, Хамит, ёгюзлени джегиб, арбаздан чыкъды. Тынчайгъан ёгюзле, джегилгенлерин онгсунмагъанча, акъыртын атлайдыла.

Тёгерекде джер сургенле кёбдюле. Была барысы да, кечикген джазгъа эришгенча, гузабадыда. Игитда дейсе, юйлери толу сабийлери барды кёбюсюню. Ха-

митни аллай «къайгысы» джокъду, къуб-къуру къарт анасы Ханый бла уллу къарнашы Аслан болмаса.

Айт, не игилик кѣргенди Ханый?... Ол бютеу джашауунда болгъан къууанч кюнлерин бармакълары бла огъуна санаяллыкъды. Тюз айта болурла «джарлыгъа кюн джокъ» деб.. Джюрекде — къоркъуу, къарамда — бушуу. Джаш заманындан башлаб бюгюннге деричин джашаудан къоркъуу бла джыламукъла сакълаб, ёмюрю ётюб барады башсыз къатынны. Алайды джашау: толкъунла джелге бойсунганча, къайры бурса, ары бармай мадарынг джокъду.

Бу арт кѣзюуде дуния тюрлениуден хапарла чыгъа да тургъандыла, алай а, «кѣб алданган аллахха ийнанмаз» дегенлей, Ханый, кеси кибиклеча, сюркелирге кюрешген болмаса, алай уллу сагъаймайды: къулакъ эшитгенлигине, джюрек ийнанмайды. Аны эри замансызлай ауушуб, Ханый эки джашчыгъы бла къайынларыны къатында къалгъанды. Тынчайыр заманы да болгъанды.

Асланныга «келечиле» ие безгенди: чекден джууукъ этмейди. Хамит биледи анасыны дыгаласын, ол себебден болур не джаны бла да аны къыйнамазгъа кюрешгени. Бюгюн а, кѣресе, кечге къалыб кетгенди! Хамит джерчигини юцен бирин сюрюрге, кюнню кѣзю кюмюшлениб, тубандан къарады. Мылы джел анга къарыу эталмаса да, тубаннга чырмалыб джукълагъан чегетни башын чайкъайды. «Аман кюнню ёмюрю къысха» дегенлей, сагал булутла чегетни къуршалагъанлыкъларына, джаз ахыр къарланы эртде джалаб бошагъанды. Кѣб да турмагъанлай, тубан, кѣкню, кюнню джаланлатыб кѣкге кѣлтюрюлдю, джел кюн чыкыгъанны отун ачыб, ауур сууукъ шошлукъ тас болду.

Кюн иги къызаргъа, Хамит, ёгюзлени солутуб, кеси да ауузланды, алай а кѣб олтурмады—ингирге бошаргъа керекди сюрюб. Ол эки къат айланыргъа, ёгюзле

тарталмай, къаладжюк терен батды. Луккургъа эки къолу бла къадалыб, чыгъарыргъа умут этди, алай болгъанлыгъы ючюн, ёгюзле, тебджилдерге кюрешген болмаса, тарталмадыла. Ачыуу бла къарыусузлугъу бири бирине къатышхан Хамит, не аямай сыбыртхыны сылагъанында, къаладжюк мазаллы ташны ачы тукъум гъыжылдатыб, орнундан тебгени бла чындыны юзюлгени тенг болду. «Къыйынлыны, тюеге минее да, ит къабар» дегенлей, Хамит, асыры ачудан не этерге билмей, бир кесекни сирелиб турду. Узакъ болмай сюре тургъан Қъамбот, аны эслеб, къатына келди.

— Нек тохтагъанса, ашхы улан?

— Да, ма, чынды юзюлгенди, не этерге билмей турама, — деди Хамит, бир уллу терслик этиб уялгъанча, къызарыб, къартны бетине къараялмай.

— Джанынгда уа джугъунг болмаз. Эшта-эшта, атагъыз хариб, — джатхан джери нюр болсун! — ёмюрде кереклисин къурутмаучан эди. Қъалай юзюлдю бу чынды?...—Мазаллы ташны эслеб: — Хы,энди ангыладым... «Джарлыны джери къаты, арыкъны гёню къаты» деб бизничалагъа айтадыла. Биз «ха-хай!» деб, къыстауулгъа киргенликге, не хайыр?! Алгъы бурун тазаларгъа керек эди... Кесибизни да бардыр джер болгъанды да, тамакъны бери айландырыб къойсанг да, сугъараллыкъ тюлсе... Кезлигинг болур джанынгда, муну ариу тил да, иги джашча, тиккич бла джалгъаргъа кюреш, кёбюнг да къалмагъанды, — деб, Қъамбот, Хамитге тасманы бериб, гузабаланыб, ёгюзлери таба кетди.

«Керти айтады Қъамбот: алгъы бурун ариуларгъа керек эди, алай болгъанлыгъы ючюн, киши да ариуламагъанды. «Агъалары хар джыл сайын къара сууда бау ишлейле» дегенлей, хар къуру, бу тилимдини ичинде джаныбыз къалгъанча, кюрешебиз, джукъ табмайбыз ансы. Қъайнат да тур къара сууну — къаймагъын алырса»...

Ёшон уруш этген толкун джагъаны ташы бла кьумун къатышдыргъанча, Хамитни сир сагъышла башыны мыйысын булгъадыла. Ол огъай эсенг, эси бир джары кетиб, — бюгюн къартны къатында беишликке къалгъаны ючюн болур, — къаладжюкню баразадан чыкыгъанын кючден эследи. Ёгюзлени баразагъа джарашдырыб, чырма бёркю бла мангылайын сюртдю. Терлеб тургъан башындан чыкыгъан тютюн, бурмалана келиб, хауада тас болады.

Къарт ахгермеле акъыртын джюрюселе да, талчыкмай, бирча атлаб, эртде огъуна джерни ёлчелеб бошадыла. Хамит, сюрюлген джерчигине да бир-эки къараб, ёгюзлени сызгъагъа буруб солутду. Кеси да, уллу ташха олтуруб, болджар саламлары къараб, сыйрымдысы юзюлюрге джетиб тургъан чабырларын тешиб, ариу джангыдан джарашдырыб кийди.

Кюнню кёзю батаргъа барыб, тегерекге, ышарыб, кыызгылдым джарыгъын теген эди. Хамит Къамботха болушургъа келгенинде, къарт, кемсиз кьууаныб, бироз джунчуяракъ да болуб, ёгюзлени башын тутхан эгечинден туугъан джашчыкыгъа айтды:

— Тарт, марджа, тарт, энди кёб да къалмагъан эди.

Хамит да келди. Дагъыда, ёгюзлерин тохтатыб, Хамитге айланыб:

— Ай, сау къаллыкъ, ашхы улан, бу ючлюлени ызларындан барыб болалмайма, тюнкеми тауусдум. Сен, джаш адам, бир кёр, мен сеникиле бла сюркеле барырма, — деб, залимлик ёмюрню мардасыз кыйынлыгъын чекген къашха башын сылады.

Къамботну чыныкыгъан зыбыр кьоллары луккурдан айырылмагъанлы иги кесек заман болады. Арт кёзюуде, беш джылгъа джалгъа кириб, мал кютгенди ансы, ёмюрю бийлени джерлерин сюрюб тургъанды, деген ётюрюккю боллукъ тюлдю. Чал сакъалы къалтырай, бели муккур болгъан къартны кёргенинде, Хамитни джюреги эриб, айтды:

— Къамбот, кѣб да къалмагъанды, солусанг да бол-
лукъ эди, хазнамыды, Осман бла мен да бошарбыз.

— Хей, ашхы улан, солуу къайда? — къара джерге
киргинчи, биз джарлылагъа тынчлыкъ джокъду, — деб,
ѣмюрлюк дыгаласдан ычхыналмай джашагъанына аны
терслиги болгъанча, Хамитге къарады.

Хамит джууаб къайтармады. Аны атасы Къамботну
юсюнден кѣб хапар айтыучан эди: бир джерде джашаб
тургъандыла.

Къамбот джаш заманында, хаджиретлеге болушханы
ючюн, тюрмеде беш джылны тургъанды. Андан сора,
юйдегисине къайтыб келиб, эски джуртда джашагъан,
кесича джарлыланы къатына кысылгъан эди. Алай а —
не келсин! — ол беш джылны ичине джангыз джашына
бушуу эте, ичи къара кюйюб, къарт анасы ауушхан эди.
Эки эгечи болмаса, юйдегиден да киши къалмагъанды.
Къамботну уа, сынгар бир кызы болмаса, сабий болуб
джугъу джокъду...

— Къамбот, алгъын заманда да былай джер сю-
рюбмю тургъандыла таулула? — деб сорду Хамит, сю-
рюб бошаб, солургъа олтургъанларында.

— Да, мен билген кѣзюуде къой кютген бла джер
сюргенден башха не бар эди дейсе?!

— Бусагъатда бир къауум джашла шахарда ишле-
ген хапарлары барды...

— Ким биледи, ишлей да болурла, ашхы улан, алай
а джарлыны кюню къайда да къарангыды, осий этер
адамы джокъ. Хей, таш тийге эди ма бу патчахлыкъ
дуниягъа — элли къанын ичген дуниягъа, — деб, къарт
мекерия кѣлегини этеги бла терин сюртдю.

— Мен къара танымайма, алай а устаз орус джаш-
ланы ауузларындан эшитгенме, дуния тюрленникди
деб, — деди Хамит акъырыныракъ.

— Къой-къой, ол кюмюшчюню таурухуду. Бурнунга,
къулагъынга тийиб къой, эсинге тюшюрюрге, чырт бир

тюрлениу боллукъ тюлдю. Ненча джигит уланны дуниядан тас этдиле? Ёмюрден бери мен да джашайма, бир зат кёрлюк болур эдим. Мени сартын, маукагъа деричин тюрлениу боллукъ болмаз деб, акъылым алайды. — Къамботну кёзлери мыдах къарай эдиле. — Аны къоюгъуз да, хайдагъыз, кетейик, кеч болуб барады.

Хамит, джашауну бушуу соруулары къозгъалгъанлыкъларына, джерчик къаралгъанына къууаныб, татлы ахсынды. Юйде эшитир хапарынгы бир билге эдинг!

II

Аслан къошдан келгенлей огъуна, эрлай ауузланыб, эртдеден бери сюелиб тургъан субай чёртлеуюк чыбыкъладан этилген чалман бурууну джамаб тебреди. Ол, гёзенекни тюгел эшиб да бошайлмай, лысхын этерге, хоншу арбаздан сарнагъан таууш эшитди. Зулийни тауушу болгъанын билиб, эшгенин да къоюб, не этерге билмей, ангарылды.

Ол кёзюуде анасы къатына келиб: «Джашчыкъ, старшина келгенди. Бери тахтаннганды да къалгъанды, юйю къурурукъ», — деди. Аслан, ичинде къайгъысын билдирмезге кюрешгенлигине, старшинагъа берлик джууабын не этиб табалмады. Ненча кере келсе да Асланны аллына чубурмыйыкъ Сюлемен, ол тамбла бла «къутулуб» тургъанды. Майна, тамбланы уа ахыры джетди: джарлы Зулийни гылджасын аллына сюрдю.

Сюлеменден къутулгъан алай тынч тюлдю; не бек къаджауланыб кюрешгенлеин да, чёрчекликлери — кёлкъалдыгъа, ачыулары уа — къарыусузлукъгъа бурулмай мадарлары джокъду. «Законнга» къаршчы барыб ойнама. «Не хатасы барды джарлы Зулийни, бир тюлен адам? Дунияны джарыгъын кёргенине да разы болма-

гъанланы кичарыкъгъа тюшюрген не затды? Нек къой-майдыла?»

Асланны сагъышларын Сюлеменни кычырыгъы бузду:

— Аслан, юйдемисе? Къалайды умутунг? Хаман да келиб турлукъду дебми тураса?

Аслан Сюлеменни кеси джангыз болмагъанын эседн. Тору алашаны тохтамаздан ауузун джюгеннге урдуруб, тебджилдетиб, кесин да къара тер басыб, стражник Алий, не этиб бет алыргъа билмей, орамдан кычырды:

— Сеннге айта шойтда, нек джууаб бермейсе? .

Алийни сѣзюне Аслан джууаб бермеди, Сюлеменни арбазгъа киргенин эслеб, кѣзю-башы бла анасына «джанла» деб билдирди, алай болгъанлыгъы ючюн, Ханийни кетер акъылы джокъ эди. Не унугъуб джашаса да, Ханийни эрбийлигинден алкъын тамызыкъ джилтинле къалгъандыла. «Аман бла ашама, ашасанг да — къусарса» дегенлей, бу джол Аслан Сюлеменнге алгъынча айтыб къутулалмазлыгъын билиб, аллына таукел атлады:

— Мен сеннге табыб бераллыкъ тюлме. Экинди бла ашхам арасында не гузабалыгъынг барды? Кесинг да, атыма миниб?..

Старшинаны хичебек бети аз да тюрленмеди, сынгар сол бурун къанатында, хыштыча, къара гуммосу биллр-билмез кымылдагъан болмаса. Хар къуру ичи тутмаса болуучан эди алай.

— Керек болса, бойнунга да минерме, не умут этесе?

Не этер къарыуунг барды! Асланны къулагъына энер ючюн къоймагъанды Сюлемен, ол анга берирге джукъ табмагъанды ансы!

Сюлемен аллына силкиннгенинде, Аслан джолун кесди. Саубитген согудан, аны къулагъына алмай, бир джанына быргъаб, бау таба тебреди. Асланны, джыгъыл-

гъаны бла сыртындан тюшюб, башы джерге кючлю тийген эди. Аны кёзлери алас-булас кёре, секириб ёрге турду. Суу, джагъаны ашаб, илипинден ычхынганча, Асланны джюреги къайнаб, тёзюмю тауусулду. «Джаугъа джалыныб киши къалалмагъанды!»

Ол, эки атлагъанлай, Сюлеменни къатына джетиб, джагъасындан тутуб, не аямай, бетине керилиб урду. Ауур адам, хылымылы тентирей келиб, арбазда ауду, алай а, эс ташламай, секириб туруб, кызыуу бла, къамасын чыгъарыб, Асланнга учду. Аслан алгъасамады: не аз да артха туракъламай, «кёргюзтгеннге кёргюзтмессенг — кёзю джокъгъа санар» дегенлей, атасындан къалгъан къара къаманы кынындан чыгъарыб, хазырланды.

Сюлемен, онг кьолун хауада ойната келиб, Асланны сермегенинде, Ханий, ёлюм бла джашау тюбешгенлери-не ажымсызланыб, ёмюрю кёмюр болгъан гогур, кычырыкъдан алыб, олсагъатлай къатларына джетиб, джашил кюпес джаулугъун тешиб, алларына атды. «Тиши-руу къан шериуню къайтарады!» Сюлеменни хорларыгъына сёз джокъ эди, алай а тар джашауну тыхсуу дерти Асланнга кюч бериб, алгъа учундурады. Сюлемен, джаулукъну эслегенлей, тишлерин жыгъырдатыб, амалсыздан къамасын кынына джыйыб, олсагъатдан зинк болду... Аслан да, бачхаланы ичи бла, чабханын буз-май, чегет таба мыллыгын атды...

Кеч бет ала, Хамит юге келгенинде, Ханий, джылагъанын тыялмай, джашына, болушлусуча, хапарын айтды. Хар къуру алайды: къарт Ханийни джюреги кыйналса, джашларындан джашырыргъа кюрешеди. Кёл этерге не кереги барды? — ол къарыусуз адамлагъа керекди, кёлю батыр адамланы кёллендириу сыйын кетереди эмда учузлукъгъа не этеди. Ханийни джашларыуа — элде айтылыб тургъан огъурлуладыла.

Хамит Бийбертге джалгъа киргенли, беш джыл тола

эди — юсюн бит кесгенли беш джыл! Ол кёзюню ичине ийнеден-джибден чыкыгъанча болгъан эди.

— Джалынгы да берлик болмаз Бийберт, къалай этерик эсек да, — деди Ханий, кызаргъан кёзлерин джашындан алалмай.

— Бермей бир кёрсюнчю, не иши барды хакъымда, — деб чарлады эси тёзюмсюз сагъышлагъа булгъаныб тургъан Хамит.

— Ол иги бетине уялыр, хо! Не этер къарыуунг барды? Мысагъат этер киминг эсе да! — Бираз сабырыракъ. — Урушхан зат этме Бийберт бла... Джашчыкъ да не болду эсе да?...

— Не боллукъду, болуб? Шамилге-ишге къошулгъан болур, — деди Хамит, къарнашыны юсюнден сагъыш этмегенча, ичинден «арабин, къалайда болур? Излерге керекди» деген сагъыш кючлесе да.

— Сора, ол аланы дорбунларын къайдан биледи? Четегде не болады, не къалады... Ала букыгъан джерлерин төрт джаякыгъа айтыбмы айланадыла?..

Ханий джаулугъуну кыйыры бла джыламукуларын сюртдю. Хамит, анга кёл этер муратда, айтды:

— Къоркъма, ала бир-бирлерин табарыкъдыла. Ариу, бюгече табалмагъан эсе да, Асланнга джукъ да боллукъ тюлдю.

— Мен джазыкъ, мен хариб, не хата этген эдим аллахха, мени быллай бир кыйнарча? — Ханий, джыламукуларын тыялмай, сарнады. Хамит, ёрге туруб, не этерге билмей, джумдурукъларын къаты кысыб, юню тюбюн ёлчелегенча, ары-бери бара, анасына айланыб айтды:

— Анам, быллай бир неге кыйналаса? Мен ма бу-сагъатдан огъуна хапар билиб келейим.

Орамда, джатмай тургъан хоншуланы кёбюсюнден: «Кесингден залимге бой салыргъа керексе» деген бол-маса, джукъ эшиталмады Хамит.

Кечени ауурлугъу кетген эди: Къой джол кюнбатхан-нга тайыб, джулдузладан тыкъланнган ёр булутха кир-ген айны мыдах джарыгъына бёленнген эди. Сууну тауушу болмаса, кечени шошлугъун бузгъан зат джокъ-ду. Хамит, акъыртын юлерине кириб, къылычны салды.

III

Огъай, Аслан юй тегерекде тюл эди: ол къачханы бла тохтамаздан, къарыуун тауусхунчу, баралгъанын бар-ды. Аягъы басханны кёзю танымай, къайры баргъанын-дан да алай уллу хапары болмай, тамам арыб, чегет расада къарт эмен терекни тюбуне олтурду. Тынгыла-ды. Тегерек шош эди. Къулагъына, кёрюкча ургъан джюрегини тауушу болмаса, джукъ эштилмедди.

Шошлукъ ышаныугъа бойсунуб, чепкенин тюбуне джайыб, сыртындан джатды. Кечеги кёкню гёзетчиси—толгъан ай чегетни кюмюш суугъа боягъан эди. Был-тырдан къалгъан чапракъла сalkында чириб, ийислери башынга чабады. Томала башлагъан бутакъла ай джа-рыкъгъа тыйгъыч болуб, чегетни ичи качия чалыуча джасалгъанды. Анда-мында ургъан джелчик бул-чукъланы учларын кымылдатады.

«Не эте болур джарлы анам? Бусагъатда уа джукъ-лагъанды. Эшта-эшта, къайда анга бюгече джукъу? Ха-мит кёл этерик тюл эсе... Энди уа элге къайталлыкъ тюлме... Хамит асыраяллыкъды. Джалы да джетеди. Аз алапат къойла берлик тюлдю Бийберт! Алай а кёр-кейирле,—Хамит тири джашды! Тохта-тохта... Бий-берт, къарнашыны дертин этиб, бермей къояргъа да болур... Олсагъатда уа...»

Аслан, не кёл этиб, сагъышларыны джюрюшюн иги

муратха сюрюб кюрешсе да, кёлюн басар зат табалмады. Залим дунияны дертлерини тауусулмазлыкъ сатгышлары Асланны башын не бек кючлеселе да, арыгъаны татыб, кёзлери кысылдыла..

Неди бу иш, Солтанланы арбаз адамдан толуб? Аслан аланы ичлерине таукел киреди. Хы-ы, энди ангылай башлагъанды. Солтаннга келин келтиргендиле. Той уллуду. Асланны эслегенлей, тенг джашлары, арагъа чыгъарыргъа излеб, тюртедиле. Ол, мор схарла чепкенини гёлгю тарын буууб тургъан кюмюш белибаууну билеулери кымылдай, алгъа такел чыгыб, тегерекге да бир-эки бара келиб, тебсерге джарашады. Сурат кюбузну ариу согъады. «Ана сыры—кызында, ата сыры—улунда» деб бош айтмайдыла: анасы Байдымат да джаш заманында уста кюбузчу болгъанды. Тохта, майна, анасы да, токъашау къатын, къутуне къапталы бла, тебсегенлеге къараб турады. Алай уллу онгсунмагъанча кёрюнеди: джарата болмаз. Аны заманында гешеуекге джетген тебсеу къайда! Аслан Сурат бла тебсеген кёзюуде, харсчыланы къайсы эсе да бири, чаууклатыб: «Харс — суйгенлеге!» —деб кычырады. «Къайдан биледи ол аны?» — деб келеди Асланны кёлюне. «Кертини келечиси — накъырда» дегенлей, джюрек билгичди. Ол уялады, кызарыб, тер басады, аякълары къалай баргъанларын билмей, тобукълары кыйылыб, бармагъыны учунда чанчылычу Аслан ууакъ-ууакъ атлаб тебсейди. Ахырында, кюбуз таууш тохтайды. Иги болду, джунчугъаны бир кетер. Джашланы къатына барыб, харсха джарашханлай, аны имбашындан бир кючлю къол тартады — Сюлемен! Не этеди былайда бу къарт гелля. Меннге алай хыны нек къарайды?» — «Не керекди сеннге? Бар джолунга!» Алай а кючлю къол, аны джибермей, тышына чыгъарыргъа умут этеди. Аслан, аякъларын тик тирей келиб, болмазлыгъын таныб, джерге джатады. Бу къадыр адамдан киши нек болушмайды? Хасан, нек болушмайса?» Ачы кычырыгъы

бла биргелей, бютеу саны кьалтыраб, Аслан элгениб уянды.

Алгъы бурун кёзлерин уууб бошаб, кьалайда болгъанын билирге излеб, тегерегине кьарады. Аны аллында, кычырым чакълы бир джерде, эл кёрюне эди. Аслан, заманны бош иймей, узакъ болмай чыкыгъан кёзлеуде бет-кьол джуууб, зыбды этилген мор чепкенин да ёнгюне буруб, кьолуна алыб, кесин джолгъа салды. Къараб-къарагъынчы ол, эки кьулакъдан эниб, джа-сауну башы чайпаннга чыкъды.

Былайдан кьарасанг, эл кьол аязынгдача кёрюнеди. Кенгден огъуна, «дядяПантелейни» тоханасын таныб, оумлашыб туракълады: «Мен ары баргъанлыкъгъа, не себеб болур? Былайда да табарла, излей кетселе. Ол-сагъатда Пантелейни кыйнарыкъдыла... Аймыса, бир кесек эс джыйгъандан сора, джанларма, буюгъуб тургъандан не файда? «Боллукъ болгъанд — бояу сингнгенди». Пантелей бир акъыл сёз айтырыкъ эсе уа?»

Аслан, атасы сау заманда, «дядя Пантелейлагъа», атасыны «знакумуна», кёб кере келгенди. Ол, орта джылгъа келген адам, Асланны кёб кере кьучакълагъанды. Атасы ёлгенинде уа Асланны бюгюн кибик эсиндеди Пантелейни къайгъы сёзге келиб джылагъаны. Андан бери да тюбей тургъанды Аслан анга. Пантелейни, сынгар бир джашы болмаса, кишиси джокъ эди.

Санларын ауурлукъ басса да, ол джаныуар тири-гине база, аллына атлады. Иги кесек узайыб, ызына къарагъанында, Гигала къаяны тюбю тик джолчукъ бла суугъа баргъан тиширыуну эслеб, уллу орамдан бир джанына туракълаб, сымарлады, алай болгъанлыгъы ючюн, тиширыуну тегерегине къарар мураты джокъ эди, суугъа ашыкыгъан болмаса.

Ол, кёллениб, аллына атларгъа: «Къайдан чыкы-дыңг, Аслан?» — деб, бир джанындан таууш келди. Аслан ызына терк кьарады: «Сенмисе, Сергей? Къалай бек кьоркьутдунг!». •

— Сен а кьоркьарыкьса!..

Алай болгъанлыгъы ючюн, Сергей аны бетинде, джунчуудан сора да, не эсе да къайгъысы болгъанын таныб: «Нек сирелиб турабыз? Кел, папа да юйдеди, чапхыны тутханды да, джатыб турады», — деди. Тиши-рыу кьол тиймегенлигине, Пантелейни юйюню ичи таза-ды; аны кюнбатханнга айланган терезелери (Пантелей ол юйде джатыучанды хаман) джарыкьны тунакыракь ийгенликлерине, иеси салкьынны бек сюеди. Асланны кьргенлей, Пантелей, белин ёрге эталмаса да, орундан секириб туруб, аллына сабийча чабыб, кьаты кьучакь-лаб, джаягъын бай этди.

— Къайдан чыкьдынг? Юйде тынчмыдыла? Кёбден бери джокьталаймагъанма, джелим тутханды да... Дугъума да джарамайды, не эсе да. — Джашына айланыб: — Серёжа, сирелиб турма да, къабарыкь кьура, марджа.

Джашы олсагъатлай тыш юйге чыкьды.

— Юйде тынчдыла, — деди Аслан, — Хамитни да болджалы тауусулгъанды. Мени да кёресе.. Айланама...

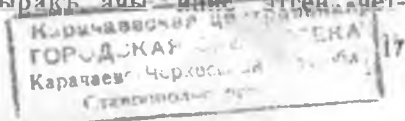
— Аслан, не болгъанды? Нени джашыраса? Мен таныб турама сени бушууунг болгъанын. — Асланны тыгъылагъанын джаратмай: — Сени атанг бла мен кыйынлыкьда, зауукьлукьда да джашырмаучан эдик джукьну бир-бирибизден. Мени андан татлы тенгим болуб билалмайма.

Аслан, ичин айтмай, сабырыракь этгенине тартына, Пантелейге кьысхасы бла хапарын айтыб бошаргъа, Серёжа кириб, ашарыкь хазыр болгъанын билдирди.

— Тур, арыгъан болурса, бир джукь ауузланайыкь да, джат да солу, артда этербиз оноу.

Экиси да, тыш юйге чыгъыб, столгъа олтурдула. Пантелей, джашына айланыб:

— Ол чихирингден ал бери, джукь бар эсе, — деди. Столну юсюнде аз джартыракь аны ийис этген. Чет-

верть шышаны кѣргенинде; Асланны кѣлю ёрге урду. Бир-эки къабхандан сора; Пантелей стаканны белиндеп бирни кѣуюб, кѣонакѣгѣа узатды. Аслан, панажны ич-мезден огѣайланганлыгѣына, юйню иесини джанына тиймесин деб, стаканны ёрге кѣлтюрюб, туракѣлады. Пантелей, кесине да бир кесек кѣуюб, кѣллендирди:

— Тарт. Арыгѣанынг кетер.

Ичдиле. Аслан, кѣулакѣларына дерн кѣызыб, кесин эрши-буршу этсе да, ашха таукелирек узалгѣаны бла биргелей, бир кесекден тили да «бошланды».

— Дядя Пантелей, аман, иги этген эсем да, андан ары тѣзер кѣарыуум джокѣ эди. Анама кѣыйналама, ансы... Кѣуру кетген кече огѣуна кѣаллай бир бушуу этген болур меннге...

— Кѣайгѣырмаз, хомух болма, эркиши этмезлик иш-ни этмегенсе. Ананга хапарынгы билдирирбиз. Бизде тур бусагѣатда..

— Огѣай, — деди Аслан, мангѣлайыны терин сюр-тюб, — мен сизни юйге кѣоркѣуу тѣшюрюр кѣарыуум джокѣду. Бери да джетерле Сюлеменни гаммойлары, ыз-чы итлеча, ала джерни башын аулаб айланадыла, халкѣны инджиуге тѣшюрюб.

— Бир адам биллик тѣлдю, кѣоркѣма. Ариу, билсе-ле да, хаталы хоншуларым джокѣду — киши джукѣ айтырыкѣ тѣлдю.

— Анга не ышаныу барды, дядя Пантелей? Ингир ала джанларма, ансы...

— Кѣайры барлыкѣса кечегиде.

«Керти сѣз керн кетер» дегенлей, Аслан тѣгерегине кѣарады. Пантелей башын силкди: «Кѣоркѣма!»

— Да, ол элден кетгенлени излерикиме.

— Шамилге затхамы айтаса?

Асланны бети джарыб, ауузу ышарыуда ангарылды. Пантелей, аны сѣзюн ауузунда бузлатыб:

— Аслан, тур, ол юйге бар да джат, солу. Серѣжа

кёргюзтюр орнунгу. Мен сеинге айтханма да, хата джокъду деб. Джукъгъа къайгъы этмезге кюреш, —деб, эки кьолун сыртына чалышдырыб, эшикге чыкъды.

«Кёремисе бу насыбсызланы, — деб келди Пантелейни кёлюне, — туугъан юйюнден илгизлик болуб! Хамит джалын алса, кечиндирлик болур анасын, малчыкълары да ёрчюрле. Огъай, Хамит тири джашды, инджитирик тюлдю кьарт къатынны. Кёремисе аны, адамны аягъы бир тая тебресе, тюзелген кыйынды».

Пантелей кеси аллына ышарды. Джаш тенги Гриша эсине тюшген эди: бир чамчы, бир алапат, бурмачач джаш. Джашауну такъырлыгъын кьулакъгъа алмай, суйген кызына этген джырын эсине тюшюрдю Пантелей:

Джыгылгъанма, узат кьолну,
Тобукъланыб турайым.
Ариучугъум, джашау джолну
Сени бла кьурайым.

«Да-а... заманла, заманла... Къайда, татлы тенгле? Джашау сибириб кетди да барысын да бирем-бирем. Аталагъа да джокъ тынчлыкъ, туудукълагъа да — джокъ. «Тобукъланнгандан» да озуб, джатыб огъуна турабыз. Кимибиз «узатсын» кьолун? Эх-ма! Келир эсе уа залимлеге да бир «кюн». Таулула айтханлай, «къарнындагъы къан алады».

Пантелей чал сакъалын сылайды. Аны джумукъ кёк кёзчюклери джылтырайдыла: джыламукъ ургъанды. Сагъышларын Серёжа бузады:

— Папа, Асланны джатдырдым, джукълай болур.

— Энди, иги джаш, кечикме да — джолунг узакъды — Асланны бизде болгъанын джашлагъа билдир, авгыладынгмы? — Пантелей джашыны имбашындан къакъды: «Аферим, джигит бол!»

IV

Кюн ышхылдылы Кюлтюню джарытыргъа, Аскер, биринчи уяныб, Шамилни тюртдю:

— Тур, алан, кечигиб къалабыз, ингирге джеталлыкъ тюлбюз. Ол, джукъу арасында нёгерини айтхан сёзлерин ангылаялмагъанмы эди да, башын аны таба бура келиб, нелени эсе да мурулдаб, биягъынлай, татлы джукъугъа бёленирге умут этди, алай а Аскер, аны джагъасындан тутуб, хыны силкиндирди:

— Дженгил бол, бу ачыкъ джерде адам кёрсе, юйюбюз къурурукъду.

Шамил олсагъатлай олтурду:

— Аскер, асыры эртдемейбизми? Джолубузну джарымындан асламысы къорагъанды, сора...

Аскер анга онг бермеди:

— Сен джукъларгъа суйгенлигинге, атларыбызны кёресе, къарыусуз болгъандыла. Эртдерек барсакъ да хата джокъду.

Шамил, эрлай ёрге туруб, черкесим кёнчегине джабышхан чапракъланы ариулаб, сапал чюйюн этиб, тапанчаны огъары аягъына миндириб, къынына салыб, хазыр болгъанын билдириб, нёгерине къызаргъан кёзлерин джандырды. Аскер кёл басды: элден чыкъгъан кюнюча, Шамилни чөрчеклиги кетмей турады — быллай адам бла отха-суугъа да таукелленниксе: ичер сууунда ит ёлтюрлюк тюлдю! Таза таянган тенгле болгъанларына ажымсызланыб: «Бизни джолубуз бирди, киши айыралмаз!» — деб келди аны кёлюне.

— Ичибизни ёгюз отлайды, Аскер, ауузланыр эдик, — деди Шамил.

— Огъай, аман тюлдю кефинг, билеу бла багъылсанг да, андан ары барлыкъ джеринг джокъду, — деди Аскер ышарыб. Чам этгенлигине, Аскер, нёгерини ашхы умутуна кёл этерге кюрешиб, ыз табдырмады: азыкълары аз болгъан эди: эки от хычын бла бир

кѡақъсы ийис эте башлагъан ногъана болмаса, ол се-
бебденди ашыкъгъаны. Кертиди, чырча бла бир сары
джаулары да барды, алай а анга узалалмайдыла: кѡа-
лай эсе да, кѡлге бармайды, кѡбден бери айран ичмеген-
лери ючюн тюл эсе...

Аскер атха биринчи минди, аны ызындан, кѡантору
аджирине — Шамил, Джюгенни тартыб кѡыйналмай-
дыла: атла барыр джерлерин биледиле — биринчи ке-
реми чыгъадыла юреннген джолларына!

Шамил бюгюн мыдахыракъды, тышына билдирме-
генлигине, юйюне — атасына-анасына, тюненеден бери
эсине тюшюб, тамам тансыкъ болгъанды. Атла, чегет
бошалабы, урбуннга чыкъгъанларында, Аскер, тынгылаб
баргъанларын ушатмай:

— Не сагъыш этесе, Шамил? — деб сорду.

Шамил олсагъатдан джапырылды.

— Мени сагъышымы сорма, теренди.

— Не тюшдю энди уа эсинге?

— Аскер, ызыбызгъа джукъ табыб кѡайта эсек, ба-
рысын да Сюлеменнге элтиб берсек, кѡалай этер эди
экен?

— «Атангы урсанг — бек ур» — дейди, Сюлемен не
малкѡз болса да, дерти ъмюрде да кетерик тюлдю —
малла элтиб берген огъай, марджа болгъа эдинг, ал-
лы бла озмасанг.

— Ай а. Туура сен айтханча болмазмы: «Келефен
аурууну дуния мал джууады».

— Да элт да бер, ким огъай дейди. «Эл алгъан ба-
шы, эл салгъан башы» дебми тураса — ол, элни кѡууурт-
ха этиб тургъаны азды деб, энди чегетге джайылыб
тебрегенди...

— Энди, сен билген бла, ъмюрюбюз былаймы кете-
рикди сора? — Шамил, ышарылгъанын эслетмезча, бир
джанына кѡарады.

— Мен сеннге айтдым да, — ким огъай дейди, —
кѡабхын джылкѡыны арбазына джый, мени ючюн деб!

Олсагъатдан талкъ этерикди. Бойнумады, бир къауракъ тартманы багъасы бир зат этсе шышхыры дженгиген Сюлемен. Элт, элт, штанкылын алырса! Бюсюреуюм джокъду, элтмей къойсанг!

Шамил, нёгерини эркинирек сёлешгенин ушатмай, «тыпчны тебгени къыйын» дегенлей, «арабин, кертда дебми турады» деб кёлюне келиб, имбашындан къагъа айтды:

— Къой, Аскер, къой. Ойнаб айтама ансы, дуня мал неди хыйлачы Сюлеменге! Ёмюрлюкге тарлау хыршы тутсанг да, джетерик тюлсе кёлюне.

— Аллаһ кёлюнгю аз этген затла бла ойнаргъа боламыды. Бир аман тюш кёргенме, къоркъуб турама, джолубуз болгъа эди, — деди Аскер.

— Хомух болма, иги джаш, бизден къаллыкъ не барды? «Ырыс — аллахха къор», тюшдеча ким болады дейсе!

Шамил, нёгерини кёлюн иги этер муратда, суйген джырын тартды:

«Акъ алаца бурун кибик чабмайды,
Алтылы шок бурун кибик атмайды...»

Аскер ышарылды. Ол, джары бёркюн кёзлерине басыб келгенине уялгъанча, джелкесине къамчы саб бла тюртуб, нёгерине къошулуб, джырыны созду. Чек аргъа джетерге кёб къалмагъан эди, кюн да экинди джеришди. Аны алтын джилтинлери чегет ичинде сёнгюб, тау джитилени джарытады. Джылы джелчик анда-мында бир уруб, чегетде тас болады. Тёгерекде адам къымылдамагъанлыгына, атлыла туракълаб, сымарладыла. Сакълыкълары къурумаса да, къоркъуусузлыкъларына ажимсызланыб, чатха чыгыб, атларын бошлаб, ашыгыш ауузландыла.

— Ол тюнене этген оноубузну алай бек джаратмайма, — деди Шамил, джау джугъу къолларын ышымла-

рына сюрте. Асыры мурукку этгенден да не барды? Э-лай чабыб, сюрюб кетгенден сора, мен джукъ билмей-ме.

— «Къабакъ аллы — Къабарты, эшик аллы — бe-сеней», дейдиле. Ызыбыздан джетселе — кьолай бол-маз. — Шамил Аскерге джити къарады. «Къызбайса!» дей эдиле аны кёз джилтинлери. — Мен кьоркьуб айт-майма, сагъыш эт, не къадар тынчыракъ кетсек, артда элге къайгъы келмезге игиди.

— Излемеге эдиле малланы, Къарачайгъа аууб, хо!

— Излегенлерин да кёрюрге, — деди Аскер, арт-макъларын хазырлаб. Дагъыда, айтхан сёзлеринден кёл табалмай, секириб турду:

— Сабийлеча эте турабыз. Хайда, кетдик!

— Эртде айтырынг да ол эди, сау къллыкъ.

Кёз байланыргъа, элни кыйырына кирдиле. Элде джарыкъ азды; малла стауатда болгъанлыкъларына, таууш чыкъмайды, узагъыракъда, элни огъары джа-ны сюремде, къаныгъа билмеген джапсарны юргени болмаса.

Атлыла орамны башына чыгъыб туракъладыла. Ма къатларында излеген юйлери. Джаз болгъанлыкъгъа, тууарлары бедеудюле. Аны Андрей—Къанухланы джал-чыларыны бири — Шамилге билдиргенди. Ол алдамай-ды. Андрейге ийнаныргъа боллукъду — иги къазакълы-ды.

Шамил, мурукку этмей, атдан тюшюб, арбазгъа та-шайды, Аскер хазырланыб, олсагъатдан шыкьыртсыз кылычны ачды. Кертти кесек заманны ичине он тууар-ны алларына сюрюб, дауур-суюрге да къарамай, ыз-ларын тас этер муратда, элден терс джары жанлады-ла. Алай болгъанлыгъы ючюн, ашыгъыш иш дамсыз болады: окъла, тенгленн къулакъларыны жанларында джюзгенлери бла кълмай, эки тууарны да агъыздыла.

Чотну табсызыракъ кёрюб, ала, сёлешмегенлей, бир-бири тилин ангылаб, ёлюм къара чегетге мыллыкларын

атдыла. Джунчугъан хайыуанла, бир-экисине къамчи тийгенлей, джортханларын тохтатмай, чегетге джыйылдыла.

Дауурла джууукъдан-джууукъ келиб башладыла. Аскер, аллына ийилиб, атыны джалына джабышыб, къарангыгъа къарады: талай атлы джоппу джыйылыб, арсар болуб тургъанларын эследи — бир ишексиз, ызы тас этген болурла! Шамил да, аланы эслеб, акъыртын тапанчасына узалды, алай а Аскер, аны къолундан къаты къысыб, шыбырдады:

«Ашыкъма— ала кёбдюле!» Атлыланы къыбыла таба ашыгъыш ташайгъанларын кёргенинде:

— Кёрдюнгю, ёмюрде ашыгъа турма, — деди. Талай заманны гёзет этиб туруб, адам аякъ тынаргъа малланы суудан ётдюрюб, кюн джитилеге тиерге уа чекден узайдыла... «Къутулдукъ» деб, кёл басханлыкъларына, артларындан шкок атылгъан тауушну эштиб, ызларына къарадыла: эки атлы, не аямай, учуб келе эдиле. Бирини, аллында келгенни аты, ат джараудан ычхынган аджирча, кюуелчен хора, джюгеннге-затха бойсунмай, кесин джолгъа салгъанды. Аны юсюндеги, ышаннга салыб атханлыгъына, алай уллу хата эталмады: Шамилни бёркю чюелиб джерге тюшдю. Замансызлай кийген кийиз бёркюмю кёзюне тюшген эди, огъесе атны къызыу чабханы ючюмю эди ансы, джюзген окъ Шамилни башын тешерик эди.

Ишни аманнга кетерин таныб, Шамил Аскерге: «Малланы кьой да къач!» — деб къычырыб, олсагъатлай, атын ызына буруб, мараб, сампалны ычхындырды. Алдагъы атлы джолгъа терк огъуна джабланды. Аджир, бир джанына юркюб, несин юсюнден атыб, башын ёхтем тутуб, кишнеди.

Экинчи атлы, нёгерини джыгъылгъанын кёрюб, атыны ауузун тыяр муратда, джюгенни тартыб кюрешди, алай а, къызгъан алаша, ауузу кёмюк этиб, бир къарыш

ачханлыкъгъа, джорюшюн сабыр эталмады. Ол кёзюуде, бир джанына буруб, джууукълашыргъа къоркъуб, бир-бири ызындан юч кере атды. Аскерни аты, урчукъча, тегерек бурулду.

Шамил, нёгерини джаралы болгъанын билиб, кычырды: «Бир джерге джый! Малла бла бол — мен биланы кесим тыяллыкъма!»

Нёгери, кийиз хылпылыны ат аллына алыб, кетер муратха кирди. Шамил, сейирге къараб тургъан болмаса, джукъ этмеди. Аскерни, малланы джоппу джыйыб, онг имбашына къадалыб тургъанын эслеб, Шамил:

— Бош ийдик дейме итден туугъанланы,— деди.

— Ол сени бёркюнго тюшюрген мараучу — джалчыгъа ушай эди, бош къакъдынг дейме джазыкъны...

— Мараучугъа бош къоркъаса: ауур джаралы болгъанды, ансы, ёлмегенди, — деди Шамил, онг къол аязы бла бетин сылай. — Сени билегинге уа не болгъанды? Бери тутчу, байлайыкъ.

— Огъай, хаталы тюлдо, — деди Аскер, тишлерин къаты кысыб: чечме окъ мыйысына чабыб ачыта эди. — Энди малланы берир джерибизге элтейик да, хайда, со-ра!.. Ханафий да сакълай болур, не этерин билмей...

Ханафий, кертиси бла да, не этерге билмей, сакълай эди. Ол, къуру дорбуннга келиб, джашланы кёрмегенинде, кёлюне къоркъуу тюшдю: «Бир ишексиз, тутулдула!» Дорбунда къалыргъа къоркъуб (ким биледи, Сюлеменни эгетлери келмесинлер!), Ханафий, арлагъыракъда, чегетни ичинде, кесине орун хазырлаб, гёзет этиб, тангнга чыкъды, алай а джашла джокъ, — кызыл джибек байланганча!

Аманны кеминде тангнга чыгыб, андан кёб къалыргъа къоркъуб, элге кетген эди. Дагъыда, тёзалмай, ингир ала чегетге чыкъды. Кенгден огъуна, келмегенлерин билиб, ачюдан эринлерин ачитхынчы къаты кысыды: «Не болду экен былагъа, экисине биргелей? Бир джары кетселе, билдирлик болур эдиле. «Си-

биртгиде кетиб, кюлтеде келлик» болмазла: сау юч кюн-ню уа бош айланмайдыла! Эшта, тутулгъан болурла... Алай болгъанлыгъы ючюн, элде да бир хапар чыгъарыкъ болур эди, — киши джукъ айтмайды. Тоба-асто!!!»

Ханафий, терен ахсыныб, джерге олтурду. «Бош олтургъан — эт хычындан татлыды», алай а бир зат этерге керекди!» Не этерик эди Ханафий, ишни болумун билмей эди сора?

Башын сагъыш кючлеб тургъанлай, къургъакъ бутакъ сынган тауушну эштиб, къамасына гузаба узалды: бир ишексиз, мыртазакъладан адам болду! Ханафий эмен терекни ташасына бугъуб къарагъанында, атны башындан тутуб, кёзлери, къачар къоянча, къайгъылы ойнай, бир джашны дорбун таба баргъанын кёрдю. Джаябаш, тѣппесинне шайтан чалыу тигилген бѣркю бла кюнде онгуб бусу бола тебреген чепкенин эслегенинде, кѣл басды.

«Къонакъ», дорбунну ичине кириб чыгъыб, тѣгерекне къараб, кеси аллына башын булгъаб (неге сейирсинеди?), имбашларын къакъды: «джукъ ангылаялмайма».

Ханафий, игирек джашырыныр муратда, терекни бир джанына кѣчдю, алай а абыныб джыгъылгъанын эслеб, «къонакъ»:

— Эй, ким эсенг да, бери чыкъ, — къоркъма, — дегенинде, Ханафий, сол къолун къамасындан алмагъанлай, аллына атлады. «Къонакъ», биринчи къолун узатыб, саламлашды:

— Мени атым Сергейди, сен а ким боллукъса?

— Ханафийме мен.

— Кѣб боламыды сакълагъанынга? Къайдадыла была? — деб, Сергей кѣзю-башы бла дорбунну кѣргюздю. Ханафий, танымагъан адамыны мысхыллагъанын ушатмай, айтды:

— Мен кишини сакъламайма, кимлеге айта эсенг

да — хапарым джокъду, отун этерге келгенме.

— Асыры теренге кирмегенмисе, отун излеб? Бош къркъаса менден. — Ауазын акъыртыныракъ этиб; — Меннге Аскер, неда Шамил керекди, — айтырым барды, — къысха заманны ичинде. Ангыладынгмы? Мен Пантелейни джашыма, эшитгенмисе аллай аты?

Ханафий башын силкди — аны танымагъан адаммы барды! — Мен не бла болушургъа боллукъма сеннге?

Сергей, Ханафийни имбашына кълун салыб:

— Алагъа тюбеучю джаш керекди меннге. Элден киши тюбеймиди алагъа? — деб сорду.

— Аны «табханма» деб кълый.

Сергей, сабийча кълуаныб, Ханафийге джууукълашды:

— Асланны кетгенни билесе да! Юйлерине айтыб бар: кълыйналмасынла, биздеди, къркъуу джокъду, ангыладынгмы?

— Ангыладым, — деди шыбырдаб Ханафий: — Быладан а хапарым джокъду, не болдула эсе да. Тутхан болурламы?

— Огъай, аллай хапар болса, атам биллик болур эди, башха джары кетген болурла ансы. Хайда, мен ашыгъышма, атам сакълаб турады, терк кълыйтмасам боллукъ тюлдю.

Ханафий Сергейни кълун кълаты кълсыды.

V

— Сизде мындан къл кълалыргъа боллукъ тюлдю. Сау болугъуз! Кетерге керекди кълсха заманны ичинде. — Аслан Пантелейге джити къларады. — Мен ёмюрде унутмам этген игилигигизни...

— Аслан, сен сабий тюлсе, ангыларгъа керексе: бусагъатда къркъуу джокъду, кълалсанг дей эдим...

— Огъай, — деди Аслан, — джашлагъа барайым, ала ёлмеген джерде меннге не боллукъду?!

Пантелей, кёзлерин сюзюб, Асланнга иги кесекни къараб турду: джити бурну, къара къалын къашлары, узун къуу джаякълары — туура атасыны бурнундан тюшгенди, айтханындан къайтырыкъ тюлдю!

Кетерге аллы айлангандан сора, тыялмазлыгъын билиб, Пантелей, аны азыгъын артмакъгъа джыйыб бошаб джашына: — Серёжа, Асланны ашыр, — деди.

— Кесим да табаллыкъма, дядя Пантелей, бош кыйынамагъыз Сергейни, — деди Аслан, алай болгъанлыгъы ючюн, Пантелей, анга ал бермей, тебинмезлик буйругъун чертди:

— Джаяу барыгъыз. Бек сакъ болугъуз. Дженгиллик этебиз десегиз, кьолларына тюшериксиз.—Сора, Асланы къаты къучакълаб, бир джанына бурулуб, джыламугъун сюртдю.

— Джылама, дядя Пантелей, бир зат да боллукъ тюлдю, — деди Аслан, арбазгъа алларында чыгъа. Сергей, артмакъланы бойнуна атыб, аллында, Аслан да ызындан — къарангыгъа ташайыб, тас болдула.

Кече джулдузлу болгъанлыгъына, алктын ай чыкъмагъанды, ол себебден болур, къарангыды. Джолну уста билген Сергей ай чыкъгъынчы чегетге джетер мурат алыб, тири-тири атлайды. Бир алада-бир артмакъланы да ауушдурады, ол кёзюуде Аслан анга: «Меннге бер!» — дейди, Сергей а: «Ауур тюлдю», — деб, унамайды.

Иги кесек джол къоратхандан сора, ай кызарыб кёк бла джерни тырмысындан чыгъа башлагъан эди. Аны кыызгъылдым-багъыр джарыгъы (туура толгъан кёзюую эди) кёкню кыйырын мутхуз бояй теб-реген эди. Тёгерек джалан болгъанын эслеб, джюрюгенлери татыб тургъан джашла, къарыуларын аямай, кыысыр къаячыкълагъа джетер муратда, тохтаусуз атландыла.

Былайда бир кесек солуб, сора, чегетге кириб, къа-

лыб, эртденбла Аскер бла Шамилге тюбергеди акъыл-лары.

— Мени кѣлюме бир зат келеди, — деди Аслан, къая тюбуне кириб олтургъандан сора, — хар джерде да джашау былаймыды, биздеча?

— Башхасы джокъду, мындан да аманды, — деди Сергей, Асланны къайгысын тайдыры муратда.

— Андан да аман болуб, сора... — Аслан асыры ачюдан тыгылды, — мындан аман къайры боллукъ-ду?..

— Барды, барды, Аслан. Россия учсуз-къыйырсызды, алай а патчахны джели джетмеген джер джокъду.

— Сора не заманга деричин болуб турлукъду алай? Джашауну тюрлендирир мадар джокъмуду иги джанына?

— Болур. Аны уа уллу шахарлада акъыллы, окъугъан адамла оноун эте болурла... Бизни андан не харибыз барды?

— «Байны аллын Байгуш сакъларыкъды», ариу, не болса да... «Тюрлениу боллукъду» дегенлери — ол, эшта, кюмюшчюню тауруху болур.

— Аслан, сен старшинагъа, не да приставгъа ариу айтыб къалаллыкъмыса?

— Огъай! Къалаллыкъ болсам къачыбмы айлан-ныкъма? Аны не ючюн сордунг?

— Кесим, алай бош. — Бир кесек тынгылаб туруб: — Джашауну тюрлендирир ючюн а, уллу кюч керекди... Сагъыш этчи, Россияны къудайнат джайлыкъларына бир къаууму иелик этиб турады, бир къаууму уа, сени-меничала, беллерин бюгюб, ёмюрлери кёмюр болуб турады, чаууллагъа тыйылыб.

— Аллай кюч бармыды да, Серёжа?

— Барды. Байла бла бизни арабыз узакъды. Ёмюрлюк зорлукъну эзилген миллетлени бирикген кючю хори-ларыкъды ансы, башха не мадар барды?..

Аслан терен ахсынды:

— Къой, къой, бизге киши джер берлик болмаз. Сени айтханынг тюз да болур, алай а аллай кюч къайда дейсе!

— Аслан, аллай кюч чыгъарыкъды — бютеу миллетле тюзлюкню джолундадыла. Тюзлюкню уа — кылыч кесмез.

— Эх, къарнашчыгъым, къой-къой аланы. — Бизни ёмюрде да джагъыбыз боллукъ тюлдю.

— Огъай, Аслан, боллукъду. Бютеу миллетле джыякъланыб юрюлселе, аланы аллын тыярыкъ кюч джокъду.

— Джюз-минг айтсанг да — «къулну ашы кюлдеди». Не миллет бирлешген хапар айтаса сен? Сюлемен бла, не уа Бийберт бла бирлеш да бир кёрчю, эртде къартны хапарынлай, «чабакъ суудан чыкъмай эди, бедене суугъа кирмей эди» деб. Бизни джолубуз — башхады...

— Сен мени ангыламагъанса.

— Ангылагъанма бек арну.

— Бери къара: Сюлеменлени, Бийбертлени джоллары башха тюрлюдю. Сергей бла Асланны джолундан. Алай а аланы да, бизни да, бирем-башха джыя тебренсег — биз кёб болабыз...

— Энди уа тюшюндюм. Сени джауунг да къарангы болгъа эди, — деб, Аслан, ангысызлыгъына уялгъанча, башын энишге ийди: — Серёжа, бизни кибиклени бир джерге джыяргъа башчы керекди да!

— Барды аллай башчы.

— Кимди да ол? Къайдады? — Аслан, башчыгъа тюбеб къаллыкъча, ёрге турургъа силкинди. Сергей, аны къолундан тутуб олтурта, сабыр айтды:

— Аны юсюнден артда сёлеширбиз, бюгече кеч болгъанды, ары чегетге кирейик да, бир кесек къалкыйыкъ ансы, эртденбла эки да атлаялмай къаллыкъбыз.

Аслан, кѣлю кѣалгъан сабийча, башын ѳрге тутмагъанлай, ангылашынмай кѣалгъан сорууларына джууаб табалмай, нѳгерини айтханындан чыгъаргъа мадары болмай, ызындан тебреди.

Эртденбла-эртде тургъанларында, Асланны биринчи соруу: «Серѳжа, айтамыса ким болгъанын?» — деб, ол болду. Сергей, джукъ ангыламай, кѳзюуюча, соруу берди:

— Нени юсюнден сораса?

— Билмегенча нек этесе? Ол, тюнене кече ушагъыбызны юсюнден айтама: бизге башчылыкъ этерик адам кимди, дейме.

— А-а-а, анымы сораса? Да, кѣалай келеди кѣлюнге? Урунган халкъ патчахлыкъгъа юрюлюб чыкъса, башчылыкъ этер адам чыгъарыкъ болур.

— Аны уа мен да билеме, — деди бюсюреусюзюрек Аслан, Сергейни ичин билир муратда, — мен «сен бир джукъ биле болурса» деб тура эдим ансы.

— Сен билгенни билеме мен да, — деди Сергей, андан тереннге кирмей.

Джолну джол узуну да аны юсюнден джукъ сагъынмадыла: хар бири кѣачхынчы джашланы юй болумларыны юсюнден сѳлешген болмаса. Ол огъай эсенг, Сергей, нѳгеринден айырылыр джерге джетгенинде да, джукъ сагъынмады. Асланнга дорбуннга кѣыхсасы бла кѣалай чыгъарыгъын айыртыб, кѳолун кѣаты кѣысыб, бир кесекни сирелиб турду. «Биргесине барайыммы экен? Аскерни-затны кѳре кетсем иги боллукъ эди. Э-эй, атамы айтханындан чыкъмайым ансы, элде хапар бош джюрюмейди: мыртазакъла бизге келиб, мен да юйде болмасам, сезиб кѳоярыкъдыла... Сезселе уа... джашладан бошадыкъ».

Сергейни не бек кѳзю кѣараса да, ызына бурулуб, джолун элге салды. Аслан а, андан айырылгъандан со-ра, заманын зыраф иймей, тохтаусуз барыб турду. Кюн

кызаргъа ол Сергей айтхан уллу эмен терекни къатына джууукълашыб, джатыб сымарлады. Не къараб кю-решди эсе да, дорбунну эслеялмады, алай а бурнуна тютюн ийис уруб, ёрге туруб къарагъанында, тютюн-ю чыкъгъан джерин эседи. Огъай, эслегенден эсе да бек, джюреги сезген эди. Қоркъуу-юркюу этмей, аллына эки-юч атлагъанлай, артындан келиб, ким эсе да белинден къаты бууду. Аслан алгъасамады: бютеу кючюн салыб силкинди, алай болгъанлыгъы ючюн, къоллары тузакъгъа тюшюб, джукъ эталмады... Аякъларын къатдырыб, бютеу кючю бла, юсюнден быргъар муратда силкиннгенинде, танымагъан адамны бир къолу учхараракъ болду ансы, джабышыб тургъан болмаса, Асланнга бошлукъ бермеди.

— Қыалайды, джашны къарыуу бармыды? — Аскер узакъ болмай Асланны аллындан чыгъыб, ышарыб сюелгени бла биргелей, Шамил да аны бошлады. Тенгле къаты къучакълашыб бошагъандан сора, Шамил:

— Оллахий, кючю уа барды, къолларын бошлаймай кюреше эди ансы, мени эзиб огъуна къоярыкъды, — деди.

— Қыайдан ашхы джолдан келесе? Хапар айт, — деди Аскер.

Аслан къысхасы бла болумну ачыкълаб бошагъандан сора, Шамил:

— Қъартны юйуне баргъан болурла. Қыйнаргъа тебрегендиле джазыкъны, — деди.

Аскер, башын ёхтемирек тутуб, джумдурукъларын хауада силкиб, айтды:

— Сибирь къоркъуталмагъанды Пантелейни, сени приставынг анга неди! Алкъын, къарт болса да, кёргюзтюр ол оюнла алагъа, мен таныгъан мыйыкълары юсюнде эсе.

— Ант этиб айтама: анга тийгенин мен сау къоярыкъ тюлме, — деди Шамил, кёзлерин хыны джандырыб. — Қытулаллыкъ тюлдю менден!

— Юйюгюзге хапар билдиргенмидиле? — деб сорду Шамил Асланнга.

— Билдиргенме деген эди Сергей.

— Игиди, алай эсе. Биз да кёб болмай келгенбиз, юч кюн бола эди кетгенибизге...

Аслан Шамилге, эс ийиб, чыгын-чыкдан тайдырама деб кьоркьгъанча, тамамлы тынгыласа да, «къайры баргъансыз?», «къалай болдугъуз?» деб сормады.

— Сен арыгъан болурса, джаяу келгенсе, биз, не болсакъ да, ат белинде эдик, — деди Аскер Асланнга. Шамилге айланыб: — Эт бише болур, ал бери, марджа, ауузланайыкъ.

Шамил, бишген этни чыгъарыб, саламгъа тѣкдю:

— Ашаб къалайыкъ ансы, ким биледи, неге тюбейбиз. Сюлементи приставдан бет алыры келсе, чегетни ауларыкъды, билмей турады бизни бу тѣгерекде болгъаныбызны.

— Не боллукъду ол да бир медаль алгъанлыгъына, аллахны джазыгъы тюлмюдю, ёмюрю бычарахлай кетергеми керекди? Адамгъа ушарыкъ болур ол да, не юйю къуругъанды, — деди Аскер. Ючюсю да кюлдюле.

— Билегинге не болгъанды? — деб сорду Аслан, Аскерни джыйырылгъанын эслеб.

— Бош алай, сыдырылгъан этгенди.

Шамил, аны ётюрюгюне уялгъанча, болумну айгъакълады.

— Бош сыдырылгъанды да, аны ючюн бетинг агъарыб турады! Сюегине къыяу этген болурму деб кьоркъуб турама.

— Тохта, тохта, акъ от салмаймысыз? Ол иги этиб кьоярыкъ эди, — деди Аслан, къайгъыргъанын билдире.

— Ханафий айран келтире эсе, пигирчек этербиз, чечмени ууун аллыкъды ол, алкъын акъ от чакъмагъанды, — деди Шамил.

— Узалыгъыз, узал. Къоюгъуз аны, аллай кѣб джарала сау болгъандыла. — Аскер семиз ногъананы Асланнга теджеди.

— Не мал эди, алан, не аман семиз зат эди, — деди Аслан, ашаб бошаб, джау джугъу къолларын ышымларына сюрте.

— Ха-ха-ха! Кѣре шойса да! Атасы-анасы да бир мызанг улакъды, алапат согъумду деб турма. — Шамил быкъыгъа тагъылыб тургъан, сары къапланлары болгъан эчки терини кѣргюзтдо.

— Огъай, тейри, азманынг да андан семиз болмаиды, эрнибиз-бурнубуз джылтырады, бек сау болугъуз, аллах саулукъ берсин!

— Халалынг болсун! — деди Шамил.

Ашаб-ичиб бошаб, мурджаргъа таяннгандан сора, Аслан Аскерге айланыб сорду:

— Артыбыз къалай боллукъду экен?

— Кѣрюбюз, аллах буюргъандан озуб не боллукъ болур! — деди Аскер. Ичинден: «Бу джууугъум къоркъуб тура кѣреме» — деди.

Шамил, аны сезгенча, сѣз къошду:

— Аслан, неге къоркъаса? Бизни кибиклеча джашарбыз. Чыртда болмай къалса, башха джары атла-нырбыз, кимге болса да джалгъа кирирбиз. Не башхасы барды бизни кибиikleге, кимге ишлесек да?

— Тохта-тохта, туруб кетер джапынг барды. Аслан-ны да, мени да къоюб, — деб хыликке этди, ачыуу бурнуна чабыб, Аскер.

— Огъай, Аслан алай айтханы ючюн айтама ансы, мени сартын, чегетде бек алапат джашарыкъма. Андасанда, унутулгъан кѣзюуде, юйге да барыргъа боллукъду.

— Унутулгъан кѣзюудеми дейсе? Сора бизни къалай унутур Сюлемен, гуджумача, не аманлыкъ этейим деб, чабыб айланады! — Аслан сейирсиннгенин билдирди.

— Чабыуул этмесек, унутурукъ болур, не юйю къуругъанды. — Шамил Асланны имбашындан къакъды.

— Хамит да не болду эсе да, билмейме, — деди Аслан.

— Не боллукъду болуб? Малчыкъларын да сюрюб, келген болур юйге. Къайгъы этме: Ханафий аны хапарын келтирир ингир ала, — деди Аскер. Сора кёлюн иги этер муратдамы эди да, кеси аллына мурулдай келиб, джырлады:

...Къанухланы бийчеле

Чилле ийирелле джая баугъа, киришге...

— Хы-хы, Къанухланы кюнтиймез бийчелери тюшген болур эсинге! Асыры дженгил тансыкъ болмагъанмыса? — деб чам этди. Шамил.

Ким биледи, бусагъатда Аскерни кёзюне орта бармагъында кюмюш оймакълы джюзюгю бла, къатапа къапталны чыркъларына алтын кириш окъаны тебджий тургъан сылгъыч дугъумкёз бийче кёрюне болур эди. Ол, кишини айтханын да эштмей, тыйгъычсыз талпыуну учхара джели джетгенча, бети, хымиш кюнде джылтырагъанча, джарыб эди.

VI

— Къайда, къарт ит тери, бери чыкъчы! Ненча кере къычырлыкъма мен? — Сюлемен, ауузу от чагъа, тюбюнде тору атыны ауузун аямай джюгеннге урдурду. Адам тил ангыламагъан хайыуан, не этерин билмей, ууакъ-ууакъ тебджилдей келиб, багъыр ауузлукъну татыуун сынаб, симсиреди. Сюлеменни биргесинде мыртазакъла, «бийлерини» кёлю аман болгъанын билиб, шум болуб, буйрукъну сакъладыла.

Дауурланы эштиб тургъан атасы бла джашы бир-

бирине къарашдыла: боллукъ болгъанды, энди къоркъгъандан файда джокъду. Пантелей, биринчи туруб, эшик аллына чыкъды:

— Келигиз юйге, джукълаб къалгъанма да, айыб этмегиз, кѣб кычыртхан эсем да...

— Сен, кесинги сыхыр кибик этиб, къутулургъа умут этме, — биз барысын билебиз. Къайдады Аслан? — Алий, мыртазакъланы бири, таймаздан Сюлеменни биргесинне айланыучу, тамадасына ал бермей, тебди.

— Мен, иги джаш, ким Асланига айтханынгдан халпарым джокъду; кимни излегенигизни билалмайма, — деди Пантелей, чыртда тюрленмей, кесин къатдырыб.

— Аха, билмейсе, нее?! Биз сеннге билдирибиз терк огъуна...

Сюлемен, Алпийни ыз табалмазлыгъын билиб, ауузунан чабды:

— Джашынг къайдады?

— Юйдеди.

— Бери чакъырчы.

Атасы кычыргъанлай, Сергей олсагъатдан арбазгъа чыкъды. «Заманында келген кѣре эдим мен» деб келди джашны кѣлюне.

— Та-а-ак, — деб созду Сюлемен, къубуж бети хыны къаннга кириб, — къачан келгенсе юйге?

— Мен юйден джукъгъа кетмегенме, джюйюсхан, — деб, ачыкъ джууаб берди Сергей.

— Зыначит, кетмегенсе, алаймыды?

— Хо.

— Асланны таныймыса?

— Ким Асланига айтасыз?

— Хаджирет Асланига.

— Биринчи кере эштеме.

— Ашхы, ашхы, сѣлеширге атангдан юреннген болурса. — Сюлемен, таба хутос кѣзюн джумуб: — Биз барысын да билебиз, къарт эшек, бизден киши къуту-

лаллыкъ тюлдю. — Ол кѣзюуде, аны сѣзюне шагъатлыкъ этгенча, бегеуллени бири ачы тукъум чючгюрюб, къол аязы бла хамхотун сюртдю. — Къайры ашыргъанса Асланны? — Сюлемен, тѣзюмюн тауусуб, энишге ийилиб, къамчини кѣз аллында ойнатды: — Айтамыса, айтмаймыса?

— Мен билген зат болса — айтырем, алай а Асланынгы танымайма.

— Хоншуларынг кѣргендиле.

«Асыры учуз сатыб алыргъа излейсе, джыгыра, къайдам, эталгъа эдинг алай?» — деб келди Пантелейни кѣлюне. Сюлеменнге уа сабыр джууаб берди:

— Бизге къонакълаб киши келмегенди, кѣрген адам бар эсе, мени къатымда айтсын...

Ыз табмазын билиб, Сюлемен, Алий таба айланыб, буюрду:

— Ашыр ары!

Сергей чартлаб алгъа чыкъды:

— Джюйюсхан, къыйнамагъыз къарт адамны, сизге джарар джерим бар эсе — мен барайым.

Сергейни сѣзлери Сюлеменни ангарылтыб, ол, бир кесек сабырыракъ болуб, Алий бугъоуну чыгъаргъанын эслеб, къолун силкди:

— Къоя тур бусагъатда. — Пантелейге айланыб: — Сен къартлыгъынгда элде осал къауумгъа къошулгъанынгы къой, ансы, ёмюрде тюремден чыкъмазлыкъ этерикме... Юйден чыгъыб эшитгенлей, джыярыкъма экигизни да.

Атлыла кетдиле джолну букъулатыб. Джашы бла атасы бир-бирлерине къарашыб, эркин солуу алдыла: «Къутулдукъ!»

Алай болгъанлыгъы ючюн, арадан эки кюн ётгенлей, Шамилни тутулгъан хапары чыкъды.

Иш былай болгъанды... Кеч бет ала, Шамил, юйге барыргъа эсине тюшюб, (нёгерлеринден джашырыб),

баш алып сылтау этиб, кетгенди. Кеси да джаяу болгъанды ансы, ат белинде къутуллукъ да болур эди. Кечеге элге кирирге, аллына Хасан тюбегенди. Ол Шамилни тюз къабыргъа хоншусу.

Хасан, джетген айдек улан болса да, джамагъатха алай бек къошулмаучу, ёмюрде кеси тенгилени ичинде атын айтдырмагъанды — къара тынгылауну басыб тургъан болмаса. «Сюзюлген сууну—къурту кёб» дегенлей, къара сагъышла басыб туруучан болурла кёлюн!

Аны джууугъуракъ билгенлени айтханларына ийнансанг — тилчилиги да барды, кесине таб тюшерик джерде кимни да сатарыкъды. Аны, къаншау болгъанча, таймаздан къызарыб тургъан бетине джарыкълыкъны джылыуу уруб, ышарыб кёрлюк тюлсе. Кёзлери уа, джут кёзлери, тёрт джанына джайылыб, «нени табайыкъ?» деб турадыла. Арт кёзюуде кеси кибиб джарлылача джашайды — адамгъа малкёзлюк этдирмезлик не барды! — къаб чыласагъа тууарылыб къалгъан кечелери да болады. Юйде адамы да чагъымды — анасы бла къарнашчыгъы.

Алай а, байыныргъа къызыныб, «джалгъан» дунияны артын кёралмай къалама деб къоркъгъанча, «тырнагъы илинсе — арба джол этер» дегенлей, таймаздан тесукъадады.

Тюзюн айтсакъ, ол бош дыгалас этмегенди: ууакъ аякълы маллары юйрегенди, эки ёгюзю, джараугъа тартарча, багъылыб тургъан хора аты. Анда-мында бир байрамда джасаныб минуученди Хасан аны юсюне ансы, шхаудан чыкъмайды дерчады.

Хасан, атына минген кюн, акъгъан чалкъы болмаса да — «джаланигач айбат — джарлы эсирик» — башын ёрге тутуб, кёзлерин джумаракъ этиб, ырхымланган киштикча, «меннге къарамагъан инсан бармыды экен?» деб, онг къолун, къамчини силкген сылтау бла, керексизге ойнатады. Ол кёзюуде, Хасан бла саламлаш-

санг, акъыртын, башын бир джанына буруб, эринчеги рек джууаб этеди.

Бюгече да, неге ууланыб чыкъгъан эсе да, Хасан, айлана келиб, джети джукълаб эсине тюшмеген Шамилге тюртюлдю. Шамил бир джанына бурулуб кетерге мурат этгенлигине, асыры терк юсюне чыгыб къалыб, кесини танылгъанын билиб, мурукку этди. Хасан, энишге ийилиб, джити къараб, сорду:

— Шамилмисе? Тоба-асто! Шашдыраса. Къайдан чыкъдыңг?

Шамил, төгерегине къараб, акъыртын шыбырдады:

— Акъыртыныракъ сөлеш, Хасан, менме—мен. Не айланаса кечегиде?

— Таначыгъым келмей къалгъанды да, аны излей чыкъгъан эдим, — деди Хасан, хоншусуну кючлю къолун къыса. Шамил, сакълыкъны бузгъанына къайгыра:

— Хасан, айыб этме, биз былайда ушакъ этерча джер тюлдю, кел, юйге барайыкъ, — дегенинде, Хасан, мурса ургъанча, чибинледи:

— Сен кел бизге, биз джууугъуракъбыз, огъесе унутуб бошагъанмыса?

— Барыбыз сизге да, — деб Шамил хоншусундан айырылды. Ол гёзенекни джанына шыкъыртсыз къысылды: «Не болду экен Хасан? Юйлерине барлыкъмыды?..» Шамил, асыры ачуудан, терлеген къолу бла къамасыны сабын къаты бууду. «Кёрдюнгмю ол терслик этгеними? Джашлагъа да билдирмей кетиб, келиб къолларына тюшюб къалдым да. «Бурну къанарыкъ — чабханындан белгили» дегенлей, оюмсузлукъ этиб къойдум да».

Талай заманны Шамил шыкъыртсыз тынгылаб турду, Хасан арбазларына кирмеди, орамны энишге кетиб, терк огъуна къайтды.

«Къайры барыб келди олсагъатха? Тана излегенинге уа ушамайды. Айтырмы, айтмазмы?» — деб келди джю-

реги кёрюкча ура тургъан Шамилни кёлюне. Кетиб да къаллыкъ эди, алай а, юнью аллына келиб, кёзюнг бла анангы кёрмей къайдан кетгин? Эм ахырында, Хасанны юйге киргенин кёрюб, «не болса, ол болсун, суугъа кириб, энди чыкъданмы ырысларыкъма?» — деб, эшикни ачды...

Юйде кёб мычыргъа болмай, Шамил, артмакъларын толтуруб, азыгъын да сыртына атыб чыкъгъан эди. Кече къарангы болса да, джулдузла мийикде джылтырай эдиле. Къой джолну къыйырында Джетегейлини эслеб:

«Бусагъатда уа джатхан болурла Аскер бла Аслан, огъесе меними сакълаб турадыла?» — деб, кеси аллына ышарылыб, арбаздан чыгъаргъа, аны төрт джанындан чабыб, къаралдыла тюбге басдыла. «Эх анасыны, джаяу болгъаным къалай аман болду! Энди уа тюшдюм къолларына. Бу джол а ычхыналмайма. Кёремисе ол телиликни, кеси кесими тутдуруб къойгъанымы?» — деб, Шамил, асыры ачудан, не этерге билмей, эринлерин ачитхынчы къабды.

VII

Правленни аллы адамдан толуду. Былайгъа халкъны тилеклери болуб келгендиле, кичарыкъгъа тюшюб. Кенг арбазны ичинде адамла шум болуб турсала да, къарагъан кёз аланы талайыны бетинде ачыуну танырыкъды. Хамит, арбазгъа киргенлей огъуна, Къамботну эслеб, неге эсе да ангарылыб, туракъларгъа умут этди, алай а Алий аны сыртына тийиб, эшикни кёргюзтгенинде, кёзю-башы бла саламлашхандан сора мадар табмай, аллына атлады.

Сюлемен ол кёзюуде, ашыгъыш болуб, Хамит келмей къаллыкъча, эшикден чыгыб, джыйылгъан

халкъгъа «басыныб турмагъыз, сизден озуб да ишим кѣбдю» дегенча, къынгыр къараб, ызына терк кирди.

Хамит, Алий кѣргюзтген эшикни ачыб, ичкери киргенинде, тѣппе тюклери ѳрге туруб, бютеу санлары къалтырады: къолларына темир бугъоу салыныб, сол кѣз башы кѣгериб тургъан Шамилни эследи. Андан арлакъда, узун столну джанына олтуруб тургъан бир чынлы, кѣзлюклерин алыб, Хамитге джити къарады.

Сол джанындагъы Сюлемен, нѣгерини джити къарагъанын ушатмагъанмы эди да, къубуж бети джарыб, таза къарачай тилде айтды:

— Не, джюйюсхан танымаймы къарайды алай джити? Сизни аллыгъызда сюелиб тургъан, ол властха бой бермей, къачыб айланган Асланны къарнашыды. — «Кѣрдюнгмю, аллынга къалай джыйдым!» дегенча, приставгъа айланыб: — Не этерге эркинлик бересиз, Фѣдор Степанович? — деб сорду. Танымагъан орус оноучу джити къарагъаны бла Сюлеменни хыликке этгенинден, Хамит игиликке чакъырылмагъанын билди.

Пристав, фатиль динни ахлусу болгъанлыгъына, къарачай тилни уста билген адам, ышаргъаны сайын алтын тишлери джылтырай:

— Старшина бош къоркъады, мен алагъа не этерим эртде сагъышын этиб бошагъанма, — деди. Ол кѣзюуде мыртазакъла, Фѣдор Степановичге таза къуллукъ этгенлерин билдиргенча, башчыларындан юлгю алыб, джел бюкгенча, алларына ийилдиле. Кесини чамына кѣлленнген пристав, акъыртын ѳрге туруб, барыб Шамилни аллына сюелди:

— Бу джашны эм артда къачан кѣргенсе? — деб сорду ол, тынгылауу басыб, хыны къанынга кирген Шамилге.

— Унутханма, джюйюсхан.

— Бош кюрешесе: кюнлеринги арты болгъанды.

— Аны ючюн джюйюсхан бош къоркъады.

— Сен, итден туугъан ит, ким бла сёлешгенинги билемисе? — Фёдор Степанович, тегерек кёзчюклери чартаб чыгъарлай болуб, аллына тебинди. Алий сёз кёшду ол кёзюде:

— Кесингден уллугъа толусу бла джууаб берирге керексе, сен хайуан, уллу тийреде ёсюб, аллай бирни билалмагъанмыса, огъесе чегетде агъач джанууар болубму къалгъанса?

— Аны сениге сормайма, къан ичгенлени эгетти, — деб, Шамил аны таба айланганында, мыртазакъ керилиб ауузуна урду. Шамил, къолларын бошлар муратда кюрешгенлигине, бууунларын бугъоу кесиби, ачитхан болмаса, мадар табмай, ауузу бла бурнундан къаны келе, Хамитге къарады. Ол тишлерин къаты къысыб, кесин кючден-бутдан къатдырыб тура эди. Шамил аны олсагъатлай эследи, кёш къашлары туюлюб тургъанын кёргенлей. Бусагъатда, мадарын табса, Шамил терисин сыйырткычдан чыгъарыб, тилимди тилир эди — туура болджар саламлы чабырланы тизнучю тилимди — алай кючлю къайнагъан эди джюреги!

— Тохта, ашыкъма, келир сениге заман, къараб тур.

Шамилни ол сёзлерин эштгенлей, Хамит, кесини тёзюмюн не этиб булджутургъа табмай, къолун мурса ургъанча, белинде салыныб тургъан кюмюш билеуюн къаты къысыб, бармакъларына ышыды. Мындан ары тёзер къарыуу къалмай, Хамит:

— Джюйюсханла, кесигиз билесиз, мен элде да болмайма, кёшдан тюшгенли бир бёлек кюн болады, Шамилни къараб да кёрмегенме. — дегенинде, аны сёзлерин къулакъгъа алмай, Сюлемен, бютеу кючюн тамагъына салгъанча, хыны сорду:

— Биз сениге сорабыз: къайдадыла нёгерлеринг? Айтамыса, айтмаймыса? — Ауазын сабырыракъ этди: — Ангыла, тели хайуан, алагъа боллукъ болгъанды, сен болушаллыкъ тюлсе.

Шамил, джууабны орнуна башын ёрге тутуб, хыны ышарды:

— Къолларым бир бош болгъа эди, сеннге джууабны бере билир эдим!

Сюлемен, таймаздан къолундан тюшмеучю къамчиси бла керилиб джашны не аямай бетине урду:

— Итден туугъан, кёремисе аны, дагъыда къаджау-лашыргъа умут этгенин?

Шамил, бир кесекге кёзлери от чагъыб, эринлерин къаты къысыб, энишге ийилди, сора, тура келиб, къан джугъу тюкюрюкню Сюлеменни бетине тюкюрдю: — Хайыуан!

Мыртазакъла, бетлери агъарыб, олсагъатдан Шамилни арагъа алыб, ашхы ийлегенлеринде, пристав къысха буюрду:

— Къоратыгъыз! Бир-эки кюнден, сорукъса, акъыл кирир.

Шамилни башха юйге къоратдыла.

Сюлемен, къол джаулугъу бла бетин сюртюб бошаб, не бек ачыуу келсе да, кесинден уллу оноучуну аллында сыйы кетгенине къайгъырыб, хыны этерге къоркъуб, мыртазакълагъа кёзю-башы бла «чыгъыгъыз!» деб билдирди. Алийден къалгъанла барысы да чыкъдыла.

— Къарнашынгы букъгъан джерин Шамил сеннге айтханды, джашырма, джашырсанг — кесинг билесе — башынг къайтмазлыкъ этерикбиз, — деди пристав, Хамитни аллына сюелиб.

— Джюйюсхан, мен аны юйюне не заманда эннгенин да билмейме, — деди Хамит, къарамын джашырмай.

— Аны бла джыйыллыгъынгмы келгенди сени да? — деб чартлады Сюлемен, алай а, пристав, Хамитни джашыракъ кёрюб, сорууун джумушагъыракъ этди:

— Иги сагъыш эт: джангыз къарт ананг барды, сен къайда хаджиретге чыгъыб айланган хашгенлеге башынгы тенг этме...

— Мен тюзюн айтама, джюйюсхан...

Фёдор Степанович Хамитни аузуна гузаба чабды, эсине тюшгенин айталмай кьалама деб кьоркьгъанча:

— Ийнанама мен сеннге, алай а сынгар бир затны ангыларыгъынгы излейме: Асланны хаджирет этгенле ма быллайладыла (башы бла Шамилни атхан юлерин кьргюзтдю) аланы кьолгъа джыяр ючюн а, Асланны табаргъа керекбиз. Иги сагъыш эт, чьрчеклик керек тюлдю (хыйлалыгъына махтанганча, Хамитден джашыртын, Сюлеменнге кьз кьысды), таулула айтханлай, «Биреу сийер—биреу таяр» деб, Асланны — бир кьауумланы келлерине келгенча — хатасы джокьду, мен билген бла.. — деб, айтханына бойсунургъа асыры бек суймеген бойнун Хамит таба узатыб тохтады.

«Не излейдиле была менден? Ариу, Асланны болгъан джерин кьргюзтсем да, аузу ариу селешгенлигине, не игилик этерик болур бу? «Аты бирни — анты бир» — патчахны эгети болур, амма, Сюлеменден не башхасы барды муну да? Бир кьол боямай чыкьгъа эдим былайдан...» — деб келди Хамитни келюне.

— Билсем, табу этиб да кьргюзтюр эдим аны букьгъан джерин, сизден эсе да, мен бек тансыкь болгъанма кьарнашыма, — деди джаш, ачыуун кючден-бутдан тыя.

Хамитни сьзлери Сюлеменни тынчлыгъын бузуб, ол, эки атлагъанлай, аны аллына сюелиб, биягъы кьамчиси бла керилгенлей, Алийни: «Уругьуз, джюйюсхан!» — дегенин эштиб, пристав юсюне кьутурду:

— Чыгъыб кет дейме да былайдан!

Алий зинк болду.

— Бош кюрешибиз муну бла деб турама, — деди пристав, Хамит эшикке чыкьгъандан сора, — ол билген зат болмаз ансы... бир ыз табдырлыкь эди.

— Къаллай ыз табаргъа излейсиз, джюйюсхан, хаджирет кьауумдан?

Фёдор Степанович Сюлеменни имбашындан къакъды:

— Шамил бла тубешгенинде, экисини ара ишлери болгъаннга ушамай эди... Сен да «старшинама» деб тураса, аллай бош затчыкъны эслеялмай..

— Къарыууму аямам, джюйюсхан, — деб, Сюлемен сюелген джеринде бегеуолча сын къатды..

Хамит эшикке къалай чыкъгъанын билмеди; бир кескин, кёзлеринден джилтинле джаууб, туракълады. Аны оюму бусагъатда Сюлеменни да, аны эгетлерин да тюерге тартышыб, ызына айланды, алай болгъанлыгъы ючюн, Алий чакъыра келгенинде, Ханийни джыламукъ джуугъан бети кёзюне кёрюнуб, «Къурманынг болайым, сабырлыкъ эт! Оу, мен джазыкъ! Гыбчыяк этерге теб-регенме, сизден бошадым; андан эсе, сиз туугъан кюн ёлюб къалгъа эдим» деген сёзлери къулагъын ачы ту-къум зынгырдатханларында, аягъы басханны кёзю та-нымай, ашыгъыш джолгъа чыкъды. Кетиб бара, Хасан-ны эследи. «Правленнге болур бу да, энди уа не сезген-ди, таз итча, бурнун тургъузуб?..»

Хамитни бети хыны тюрсюнге кириб, саламын да алмай озгъанында, Хасанны кёюн къоркъуу сагъышла булгъадыла: «Ма былайды джетген кюн джамагъатны этиб къоярыгъы. «Ауругъанны тёшегинде сау ёлюр» деб, къарнашы амалтын муну да кылау айландыр-гъандыла. Игитда, «биреуню бёркюн алсанг — бёркю-нге сакъ бол». Қылай уллу телилик этгенме... «Азны бири болма да, кёбню бири бол» дейдиле. Халкъ бла бир-ге джашарыкъ шойма да мен, огъесе... Къара сомча бир хайыр да этерик тюлдю Сюлемен джетген кюн, кесине аумаса... Быладан а бир хатер да алырса... Ай, медет! Ай, медет!..»

Хасан-эрнин къабды. Ол акъылы бла арбазгъа кир-генлейинне огъуна, мыртазакъланы бири «джюйюсхан чакъырады», — деб билдирди. Хасан приставны, бёч-

геча, быдыры асыры бек кюлгенден кьалтырай тургъанын эслеб, джарадан джыйырылгъанча, эрнин-бурнуу джыйырыб, къарамын бир джанына элтди... «Бу да кюреширик болур бир талай заманны. Отундан-сууунданмы къорарыкъды — Сюлеменни къойларын уруб, бозасын ичиб тургъанлыкъгъа?!»

— Ма, бу джаш бизге болушханлай турады, Фёдор Степанович, — деб, Сюлемен кьолун узатыб, Хасанны кьргюзтдю.

— А-а-а, аферим, аферим! Элни тынчлыгъын бузгъанланы тутаргъа болушхан — ол властха болушады, — пристав кьолджаулугъу бла къызаргъан бурнуу джуугъан терин сюртдю: — Ол къачхынчыладан хапарынг болса, билдире тур старшинагъа.

— Мен мыртазакъ тюлме, джюйюсхан, — деди Хасан, бир кесек эс джыйыб. — Элге келген тёрелери болса, менден да алгъа патчахны кьууллукъчулары кьрлюкдюле...

— Тохта, сен патчахны адамы тюлмюсе? — деб чартлады Сюлемен, приставдан бет алыр муратда, къанлы дертни татыууна ышана:—«Джалчыны кетер болджалы джетсе, суу челекни эшикден узатыр» — деб, сени неле сёлешгенингден хапарынг бармыды?—Дертли кьууанчындан кьуру къаллыгъы кёзюне кёрюннген болур эди, (Хасансыз хаджиретле кьолгъа тюшмезликлерине эртде ийнаннганды ол!) Сюлемен, буала буугъанча, тамагъын не этиб арыталмай, къанчыкъ джанлыча хырылдады. Ол, ауузундан сёзю чыкъмай, тегерегине айланыб туруучу Хасандан быллай сёзле эштирикме деб, джети джукълаб эсине да келген болмаз эди, эшта. Ауусул болгъанча, ауузлукъну чайнагъан аджирча, Сюлемен, базыкъ эринлерин кыйсайтыб, Хасаннга битди:

— Сеннге сора шойбуз да! Не болгъанды сеннге?

Пристав Сюлеменни джапсаргъанын асыры бек онгсунмай, кюмюш ачхаланы столну юсюне кьуюб, кёзю-башы бла кьргюзтдю:

— Патчахха күүлукъ этсеи — саугъанг хазырды. Сагъыш эт.

Хасан, хыны ышарыб, кесин джарыгъыракъ этерге кюрешиб, айтды:

— Джюйюсхан, старшинадан бек кёлюне джеталлыкъ болмазбыз патчахны; аллай джууаблы ишни мени кибиक्леге теджегенигизни табсызыракъ кёреме.

Фёдор Степанович бу джол хыликкеликге къалгъанын тамам билди. Сюлеменни джарыгъан бети огъуна энга шагъат эди: «Кёремисе, къаллайла бла кюрешеме мен, сен а адамны сыйын чыгъармайса,» — дей эди аны къарама. Ол себебден, пристав старшинаны кёрюрге асыры бек да излемеди. Сюлемен, хычи болуб тюшгенча, бир джанына бурулуб, кёзлерин ууду. Бусагъатда Фёдор Степанович эки таулуну да какиясын берирге джёню бар эди, алай а къыйын заманда урушуб кесин халкъгъа эрши кёргюзтгенден магъана чыкъмазын билиб, неге эсе да ангарыла келиб, Сюлемен таба айланды. Старшинаны бети чыртда тюрленмеген эди. Пристав олсагъатлай къарамаын Хасанда тохтатды: «Бу уа не дейди экен?»... Хасан бетин джашырмады. Аны ингичге бойнуна битген башы не аз да къымылдамай, ёхтемирек къаны бетинден таныла эди. «Бууну ургъанма да, ачыудан ёкюреди», — дей эди Хасанны джумаракъ кёзлерини джити къарама. Фёдор Степанович аны тикрал ангыласа да, хаджиретлени зыйданнга джыяры кёзюне кёрюнюб, кесине сабырлыкъ салды:

— Сагъыш эт, иги джаш. Сен бизге болушсанг, айтханымча, саугъаларма... Элни тынчлыгъын бузгъанлары къолгъа джыйсакъ, хар ким да эркин джашар.

«Мен сеннге ышанама» дегенча, кёзчюклерин сюзюб, Хасаннга битди. Джаш, башына бош болгъанын билиб, къайнагъан ачыуун кючден-бутдан тыя, эшикке чыкъды.

«Къалай этейим? Адамланы бетлерине не айтыб къарарыкъма? «Ана къарнашынгдан айырыллыкъ болсанг — ат джерини ал къашына джабыш» дегенлей,

адам бир абынса, экинчи анга ийнанган кыйынды, не тобагъа тюшюб кюрешсенг да. Хамитден айырылдык, Солтан да сѣлеширик болмаз. Не этерге керекди экен?»

Элкыргъанны кѣгетин къабханча, ауузу къургъакъ-сыб, аман татыу этиб, илипинге ийилиб, ауузун чайкъады. Хасанны аякълары алгъа атламай, кѣзлери аласбулас этиб, тюртю чырпыланы къатында, бир джаякълаб, сыйпалакъ ташха чѣкдю.

«Не этейим?» Бѣркюн джелкесине тайдырыб, мангылайын къол аязы бла къаты ышыды. «Халкъны сыйын кѣрген сыйлы болур, кѣрмеген — кыйынлы болур»... Менден кыйынлы бармыды, эки ташны ортасында башым къалыб?.. Нек баргъан эдим ол кече Сюлеменнге? Ай, анасыны уа! Ол джашлача тюлмени мен? Нем артыкъды? Алача, мен да бир джалчы эдим, зак бауда, белибизни къаты бууб, юсюбюзню бит кесиб ёсген эдик шойтда! Тюз айтады къарт Къамбот: «Мал-мал» эте, джан кетер, кѣб муратха ким джетер?» — деб. Дунияны артын ата-бабабыз да кѣралмагъандыла...»

Кюн, экиндиге джеришиб, чегетни кыйырын алтын суугъа боягъанлыгъына, Хасан аны хурметли джарыгъына къууанырча тюл эди. «Ташны ата билмеген башына урады... Не бла къайтарайым мен аланы дертлерин?»

Олсагъатлай Хасан секириб турду. «Табдым, табдым!» Къара суудан озуб бара тургъан Сюлеменни эслеб, тишлерин къаты кысды: «Тохта, мен сизге «болушханны» кѣргюзтейим! Ашыкъмагъыз!»

Ол оюмда тири-тири атлаб, юйге ашыкъды.

VIII

Чапракъла, сир сагъышха ёкюл болгъанча, ууакъ-ууакъ шыбырдайдыла. Кюн, джолуну асламысын къоратыб, терекленн узун кѣлеккелерин дорбунну аллына

джайгъанды. Аны алтын кёзю чегетни ичин джырыб ёталмаса да, ингичге таякълары хансны юсюне, хужабача, оуюла тюшюреди. Аяз урмайын, кюн арауунча кызыдырады. Ол кёзюде инген хансха джатсанг — себеблик келеди, санларынг джерни сууугъун ангылайды.

Аскер, бауурундан джатыб, эринлерин кысыб, уллу сагъышха киргенди. Аны бютеу эси Шамилдеди: къалай тутдуруб кёйду кесин, учхан къушдан тюк алгъан джигит?

Ол Шамил бла сау эки джылны ичинде айланганларын эсине тюшюреди... Джукъдан къаймыгъа билмеген тау джюрекде — таукеллик! Аслан джауланы кьолларына тюшгенди! Энди уа аны ычхындыргъан бек кыйынды, кесин да къаты сакълай болурла. Сюлеменни джаны сау эсе, бегеуюлдерине къуршалатхан болур!

Терендиле Аскерни мыйысын чанчдыргъан сагъышлары! Аслан бла Ханафий да шум болгъандыла, къайгъы сёзге джыйылгъанчадыла, бетлери-къутлары кетиб. Игитда дейсе, талай заманны бир туздамны ашаб, бир иннетге бойсунуб, бир джолну тутуб джашагъан тенглерин джаны саулай джауланы кьолуна тюшгенди! Тынгылауну биринчи Аскер бузду:

— Ненча адам сакълайды Шамилни?

Ханафийни кёзлери къайгъылы ойнадыла!

Экеулендиле.

— Андан кёб болса, билликми эдинг?

— Экеулендиле, ауушунуб тюшедиле ансы, — деб, эрлай барыб ычхындырыб кьоярыкъча, Ханафий гузаба ёрге турду. Аскер Асланга къарады «Къалайды, кёрюрюмю эдик?» Аслан, аны кёлюн ангылагъанча, башын силкди.

— Ханафий, энди бизге келгенни кьоярыкъса.

Аскер, неге эсе да сагъыш этгенча, бир кесекни ты-

нгылады, Ханафийни кылау айланганын кѣруб, таукелирек болду:

— Билемисе, биз бу джерледен кѣорамасакъ, болукъ тюкдю. Сен алкын джашса, юйюгюзге кѣара, бизге тагылыб айланма да... Алай этерге керекди, кѣлюнго кѣалдырма.

— Биз не боллугъубузну, не кѣаллыгыбызны билмейбиз; сени уа кѣарт атанг, кѣарт ананг барды, алагѣа кѣараргѣа керексе,— деди Аслан.

Ханафий кесинде уллулагѣа джууаб эталмагъанлыгына, ичинден кѣыйналгъаны танылады: эртдеден этген кѣоркѣууна тюшгенине ажымсызланган болур эди, эшта. Экиси да, аны кѣаты кѣучакѣлаб, кѣолун тутуб бошагъанларында, Ханафий джыламугъун тыялмады.

— Хайт де, хомух, эркиши тюлмюсе, алай этерге джарамайды,— деб, Аслан аны имбашысындан кѣакѣгъанында, Ханафий уялыб, бир джанына бурулду:

— Шамял а кѣалай боллукъду?

— Аны ючюн кѣоркѣма, аллах айтса, бюгечеден кѣалдырмазбыз,— деди Аскер.

Джаздача, кырдык булутла кѣкню кюн батхан джанына басыныб, бурмаланыб, кюн джарыкѣда ышара, кѣзюнго кѣамата эдиле, алай болгъанлыгы ючюн, батаргѣа джеришген кюнню таякѣларыны адамны джылытыр кѣарыулары кѣалмагъан эди, ингирге дери кѣызыб тургъан джерден джылы тылпыу ургъан болмаса.

Ханафий, иги кесекни узайгъандан сора, ызына айланыб, экеуленни сирелиб тургъанларын кѣргенинде, кѣзлери джыламукъ ау чабыб, сюртдю...

— Джанына тийдик дейме,— деди Аскер Асланга, Ханафий кѣарамдан ташайгъандан сора.

— Огъай, огъай, ол акѣыллы джашчыкѣды, ойлашырыкѣды; юреннген эди да, айырылгъанына кѣыйналады ансы.

Бир кесекни экиси да тынгылаб турдула. Сёзсюз, аланы бусагъатда хар бирини Ханафийни юсюнден болур эди сагъышлары. Къыйын джолгъа тюшген эди Ханафий, джангыз джашчыкъ. Хаджиретле уа аны къарнашларыча сую эдиле, алай болгъанлыгъы ючюн, юйсюз-кюнсюз айланиган джашла сынагъан къыйынлыкъларын кёзлерине кёргюзтселе, анга джюрекleri не бек эриб, не бек кёзleri къараса да, «чиркимей» мадарлары джокъду: ким биледи, не боллукъларын?

Къартла да, сау болсунла, бир ачы сёз да айтмагъандыла. Айта эселе да, Аскер не бек соруб кюрешгенлигине, Ханафий: «Мени сизге келгеними билмейди-ле»,— деб къоюучан эди.

Бюгюн а Аскерни джюрегин не эсе да бир таша, мутхуз, кеси да ангылаб бошамагъан сагъыш таймаздан талайды, къыйнайды. Ханафийден айырылгъанлы, уллу сууну джагъасындача, къулакълары шуулдаб, эс джыялмайды. «Эх, къарнашчыгъым, къарнашчыгъым! Ненча къара кюнубюзге джарагъан эдинг! Кёлюнгю къалдырмай болмадыкъ. «Бек сюйгенингден кёлюнг бек къалады». Къыйнама джаш джюрекчигинги. Айырылмай мадарыбыз джокъду; биз бу джуртладан кетebиз. Шамили бир ычхындырайыкъ ансы... Къалай табсыз болду, аллах ючюн! Алкъын а кёб джерибизге джарарыкъ эдинг. Къорайыкъ бу джуртладан ансы, дуркъу ёгюзча, былайгъа кириб турсакъ — пристав бек дженгил къолгъа джыяр. Эх, анасыны!»

Аскер, сыртындап тюшуб, кёзлерин джумаракъ этиб, кёкге къарайды. «Да-а, аз, кёб айтсанг да, кёлюнгю ёмюрлюк къоркъуудан ариуламай мадар джокъду — бир джары кетерге керекди!»

— Аслан, билемисе мени эсиме не тюшгенин?

— Не тюшгенди, сыт.

— Ючубюз да, аллах айтса, Шамили ычхындыра эсек, Тау Артына ётсек...

— Не этерикбиз анда сора, сен билгеннге кёре?

— Бир джерге джарашырбыз да ишлербиз, бизни ким кьуууб айланнъкьды?

— Аны уа тюз айтаса, алай а... — Аслан зытчы-мытчы болду.

— Не кьарау барды?

— Билемнсе, Аскер? Мени огъайым джокьду...

— Юйге кёзюнгмю кьарайды? Кьоркьма, джаныбыз сау болса, хапарыбызны билдире турурбуз.

— Юй да алай, юйден сора да...

— Ы-хы. Ангыладым! Сюйген кьызынгмы барды?

Аслан ышарылды. Ол Аскерге ичин тегерге ырымы тартмайды, алай болгъанлыкьгъа, не кьаты адам болсанг да, тартынчагъыракъ кьууанчны биринчи джилтинлери джюрегинги джылытса, билдирмей не амалынг барды!

— Сени чотунг, джыгырам, кьыйыныракъ кёреме,— деди Аскер.— Сёз ючюн, сен «кел» десенг, кьайры сюйсенг, ары барлыкьмыды биргенге?

— Кьайдам,— Аслан имбашларын урду.

— Аны да иги билалмайса... Кимди ол, Аслан?

— Суратды.

— Бек иги кьызды ол. Аллах кьолунга джыйсын,— деди Аскер мыдахланыб.— Мени уа, кесинг билесе, кишим джокьду, Тау Артында кёрюрбюз бизге буюрулгъанны...

— Андан а хайрат джокьду, тейри, тилин-башын ангыламагъан адамдан.

— Къалай этейик сора? Бери, чегетге элни чакъырыб, бирер кьаракъашны да алыб, той этерми эдик? — Аскерни бети хыны тюрсюн алды.— Сюлемениге да харс урдурурбуз... ол джаныбыздан сюйген пристав да капатейнагъа барыр, не-е? Тил-зат — ол бошду, джюрек илешди — болду! Суратдан ариу кьызла да кёбдюле анда; ол сени сакълаб турады дейди, хо!

— Ким биледи, сакълай да болур,— деб, сагъыракъ джууаб этди Аслан.

— Хо, сакълайды! Мешин къамжакъчыкъны ийнакълаб, ойнай эди дейди, «Аслан келе эсе — уч да кет» деб, аллынга къараб, — Асланны мишауланганын ушатмай, кесине кысыды: — Джанынга тиймесин, бир-бирибизден башхабыз джокъду, кѣлюнгю бош, болмазлыкъ затлагъа кыйынама. Бизни кибиклени джюреклери ташдан къаты болургъа керекди...

— Сау бол, бек тюз айтса, Аскер, алай джюрегинги бушуу кемирсе, сагъынмай болалмайса.

Аслан, бир уллу аманлыкъ этгенча, тик энишге къараб, эрлай сѣзню бурдурду:

— Энди, баш алдагъан сѣзлени къояйыкъ да, кечени оноуун этейик.

— Да, не оноуу барды аны? Элге тюшебиз, табыкъгъа къараб, ычхындырабыз; шыкъыртсыз сакълауулланы «алыргъа» керекди.

— Джаяу барлыкъ эсек — тебресек да боллукъ эди.

— Джаяу барлыкъбыз... Тохта. — Аскер, джетиб тургъан, кыйла, къара сакъалын къол аязы бла сылады. — Сюлеменнге бу сыфатыбыз бла «тюбесек», табсызыракъ болур... дагъыда, не келеди кѣлюне, «абзыраб айланадыла» демесин, бери ал ол джюлгючню.

— Хы, ол а джазыкъсынныкъды, артыкъсыз да бек мени,— деди Аслан, нѣгерини чамын онгсунуб.

Кюн узайыб, чуба ичинде кызы кибик, субай наратланы башларын алтын суугъа боягъан эди.

— Тез бол, марджа, ансы, «кѣб тур да, бек чаб» деб, чотубуз табсыз болмасын.

— Бизден алгъа башха адам ычхындырыр дебми къоркъаса Шамилни?

Тенгле кюлдюле.

Шамилни ычхындырыу мурат Хасанда да бар эди. Ол ал кюнюнде огъуна Алийден Шамилни башха джа-

ры ашырыллыгын билиб, джашлагъа тахса берир акъылгъа кирген эди, алай болгъанлыгъы ючюн, аланы къайдан табхын? Не этерге билмей, Хамитге баргъанында, ол а къынгыр къараб, къашын-башын туюб, саламын да алмай къойгъанды.

Ол кѣзюуде Хасанны эсине башха зат тюшдю: «Кесим ычхындырлыкъма!»

Кишиден болушлукъ табмазлыгъына ажымсызланган Хасан («ким ийшанныкъды меннге?») бюгюн сау кюнню зийданны ким сакълагъанын билиб, аны терезесин, эшигин сымарлаб бошаб, кечеге хазырланган эди. Ашыкъсанг, заман тохтаб тургъанча кѣрюнеди, бюгюн а Хасанга бир адам «кюн батарыкъды» десе, ийнанмазча болгъан эди. Ол эшик аллында арбагъа жангы джел агъачла салыб бошаб, чархларына джау сюртдю («ким биледи, тынч-эсен къутулуб къалсам а?»). Къыйын джылла эдиле, адам терен ойлашмаса, абыырча.

Хасан эртдеден огъуна (приставгъа тюбеген кюнюнден башлаб артыкъсыз да бек) кесини джолун айыргъан эди: джамагъатха эрши кѣрюнуб къолай боллукъ тюлсе! Шамилни азатларгъа уа Хасанга, къоркъуулуш болгъанлыкъгъа, тынчыракъ эди не десенг да, Сюлемен анга алкъын ышанады.

Хасан, терин сюртуб, чѣмюч бла бир суусабны ичиб, эшикге чыкъгъанында, кѣз байланган эди. Ингирги джелчик парат хауаны бурнунга урдуруб, санларынгы дженгил этеди. Сууну шууулдагъаны, анда, энишгеде къалгъанлыгъына, таймаздан эшитиб, юрениб къалгъанынг ючюнмюдю да, кетмезден къулагъынга келгенлей турады. Мийикде джулдузланы алтын джилтинлери болмаса, кѣзге тюртген кѣрюмейди.

Кече сыртлагъа къара дарий джайгъанлыгъына, Хасанны кѣлю джарыкъ эди, этген терслиги эсине тюшуб, джюрегини къара бушуу кемирсе да, джарыкъ эди кѣлю. Ол, кюндюзден огъуна кѣлю бичгеннге кѣре, бу-

гъуцмай (асыры ачыкъ джерди), саласгюр Алийни къаралдысын эслеб, таукел джууукълашды.

— Кимсе? Не излейсе былайда? Атлама аллынга: къабларыкъма!

Шок чыкъырдады.

— Менме, мен, Алий, къоркъма.

— Хасанмыса? Былай кеч нек айланаса? — ауазын акъыртыныракъ этди. — Бери келирге джарамайды. Сен аны билемисе? Не къайгъынг барды?

— Бош, алай. Не эсе да, джукъу кирмейди кѣюме. Сенге бир тюбейим деб келе эдим, не хапар бар эсе да къачхынчыладан.

Алийни нѣгери, экеулен сѣлешгенни кѣргенлей огъуна, эслемегенча этиб, къатлары бла озуб, акъыртын-акъыртын атлаб, юнню мюйюшюне ташайды. Хасан эрлай къамасына узлады, алай а артында сакълауулну джууукълашхан аякъ тауушларын эшитгенинде, къолун ызына алды — энтда, ол мюйюшге ташайгынчы сакълаб турургъа керекди.

— Хапарыбыз а джокъду бусагъатда, Хасан, алай а нѣгерлерин джокъламай не мадарлары барды! — деди Алий.

Ол кѣзюуде аны нѣгери мюйюшге ташайды. Хасан, тишлерин къаты къысыб, сол къолу бла Алийни ауузун джабхапы бла къаманы ичине ургъаны тенг болду. Алийни нѣгери, Хасанны насыбына, бу джол мычыяракъ болду ансы, башын алыб къачаллыкъ тюл эди. Ол чѣге-леб тургъан Хасанны къатына келиб: «Алий, не болду?» — деб сорду. Хасан, джууабны орнуна, секириб туруб, керилиб бетине урду, андан сора экиси да джагъалашыугъа кирдиле... Ёлюм бла джашау тюбешиб, бир такъыйкъаны ичине ыз айырыб къоядыла. Ол кѣзюуде, артыкъсыз да бек, джашау — кюнню джарыгъын кѣргеннинги багъасы не барды! — ёмюрлюк зат болгъанын сезесе. Хасан, кюч бла хорлаялмазлыгъын билиб,

кылеуюз бармаклары бла бегеулюн богъурдагына джабышды. Ол, джан солуу этиб, хырылдагъан болмаса, не кючлю болса да, Хасанны юсюнден аталмады. Джан ауалгъа кирген эгетни кюлуна шкогу тюшюб, ёрге тутуб атаргъа умут этди, Хасан аны кючден-бутдан сыйырды, алай а джерлениб тура болур эди, окъ атылгъан таууш кечени шошлугъун бузуб, хауада кяалтырады. Хасан шокну сыйыргъанлай огъуна, сыбызгысындан тутуб, башына бир-эки джетдиргенинде, ишни тындыргъанын билди.

Тебджий турургъа заман джокъду: эл сагъайгъан болур. Ол эрлай, ачыуу бла, эшикни табаны бла уруб чачыб, ичкери кирди:

— Шамил, тез бол! Бусагъат джетерикдиле!

Шамил, бугъоулары зынгырдай, къарангыдан чыкды:

— Хасан!

— Сёлеше турургъа заман джокъду, хайда! — Шамилни акъыртын кымылдагъанча кёрюб, Хасан, аны сыртына кёлтюрюб, кюлундан да шкогун тюшюрмегенлей, чегет таба мыллыгын атды.

— Ауур кёре эдим, — деди ол, чегетге киргенлеринде. Шамил айтды:

— Хасан, къарнашым, кяалай боллукъса энди?

— Мен джукъ кёргеменме, эшитдингми? Сени нёгерлеринге табдырыб, юге къайтама.

— Огъай, ол узакъ джердеди, бусагъатлай юге къайт, тилеб айтама!

— Бош тилеме, сени кююб кеталлыкъ тюлме.

— Меннге не боллукъду дейсе чегетде? Акъыртын— акъыртын барыб кяалама...

Ол кёзюуде, шыкырт эшитиб, экиси да бир-бирлерине кысылыб, шум болдула: экеулен, энишге ийилиб, чегетден чыгыб тебреген эдиле.

— Адам сёлешген таууш эштдингми? — деб сорду аланы бири.

— О кьой, аллах ючюн, бюгюн кьулагъынга кьуру дауур келиб тургъан бир кюнюнг болур дейме... биягъында да «шиок атылды» деген эдинг, — деди экинчиси.

Шамил кьулакъ тикди. Бир ишексиз, ол Аскерди. Аскерди! Хасаннга шыбырдады:

— Аскер болур дейме?

— Ауазы уа ушайды, — деди ол да.

— Тохта, — деди биягъы ауаз, — майна, ийнанмай эсенг, тынгыла иги, сынджыр зынгырдагъан таууш келди узакъ болмай.

Хасан Шамилни имбашы бла акъыртын тюртдю.

Экиси да чёгеледиле.

— Аладыла. Аскер, бери кел, кьоркьма, Шамилме мен!

— Тоба-тоба! Къалайдаса?

— Бери атла, аллынга, — деб, чегетден чыкъды.

IX

— Бет джойгъанла, патчахха кьуллаукъ этеми биллик эдигиз сиз? Къалай уллу тели эдим мен, сени старшинагъа салыб, — деб, Фёдор Степанович, кёзлери хыны джаныб, Сюлеменнге битди. Ол, биргесине да талай мыртазакъ бла, сир къатды. Ауузундан сёзю чыкъмай, сууукъ тер басыб, бети унча агъарыб, асыры кьоркьгъандан кёзлерин къысха-къысха джумуб, Сюлеменни санлары къалтырады.

— Къырыргъа керекди сизни барыгъызны да, кыыйырдан тутуб... Не айтыб бетими кёргюзтюрюкме мен энди?.. Ах-ах-ах! — пристав, эки кьолу бла башындан тутуб, юйню ичинде кызыу-кызыу атлады. — Джерден чыгъарыгъыз, кёкден тюшюрюгюз, ма бюгюн хад-

жиретлени табыб келмесегиз, бу джуртда джашаргъа умут этмегиз!

Мыртазакъла, къачар къоянча, кёзлери тегерек ойнай, къарашдыла... Сюлемен, ууадыхдан къутулгъан эшекча сын тургъаны татыгъан болур эди, — амаясыздан тебджилдеди, сора, приставны бир кесек сёл болгъанча кёрюб, айтды:

— Джюйюсхан, къарыуубузну аямазбыз: инсирге биз аланы не къолгъа джыярбыз, не ёлюрбюз.

Фёдор Степанович, ызына тез айланыб, окъча чартлады:

— Сени ёлгенинг меннге керек тюлдю, бюгюн огъуна ала менн къолума тюшмесиңле да!..

Ким биледи не бла бошаллыкъ эсе да къутургъан приставны сёзлери, эшикден Бийберт кирмесе. Аны кёргенинде, пристав бир кесек сорукуду, кёзчюклерини къарамы: «Бу уа къайдан чыкъды?» — десе да. Бийберт, саламлашхан да этмей, джумдуругъун хауада силкиб, хаджиретлени тутуллукъларына ажымсызланыб, хыршыланды:

— Быллай джигитледен къутулуб, къайры къачарыкъдыла ала, джюйюсхан? Аланы, итден туугъанланы, элни чагъыб айланинганлары ючюн, халкъ къараб тургъанлай, асмакъгъа асаргъа керекди. — Пристав таба айланыб, ышарыб тюлкюленди: — Бир да къоркъма, джюйюсхан, аланы фатарлары, къайсы дорбунда эсе да, чегетдеди. Узаймагъандыла...

— Аны тюз айта болурса, алай а мен былагъа ышаналмайма, — деди пристав, — тюз кёзлерини аллындан къачыб кетгенди... кёре болурса...

— Қъайгъырмаз, джюйюсхан, «амаң кюнню ёмюрю къысхады», узаймаз ол, быладан къутулуб.

Приставны бир кесек кёл басханы бетинден таныла эди. Уллу къарнашыны приставны аккыллылыгъын ча-ча билгенине кёлленген Сюлемен, бусагъатда неге да

хазыр эди. Ол огъай эсенг, гигала къаяны башындан джумарыкъ отну алыб кел деселе да, огъайы джокъду. Хаджиретлени тутарыгъына уа не сѣз барды! Иигирге джюйюсханны аллына алыб келеди! Ол алкъын кѣргюз-тюр оюнланы! Сюлемен, асыры ачудан, эринлерин къабады.

— Быланы сюеб тургъандан файда джокъду, кеч этмей, джолгъа чыкъсала да боллукъ эди, — деди Бийберт, гулоч таягъы бла мыртазакъланы кѣргюзтюр.

— Эркинлик берсегиз, — деди Сюлемен, — джюйюсхан, биз атланыр эдик.

— Къорагъыз! — пристав итча хырылдады. Сюлемен бла джети мыртазакъ, атлагъа миниб, мычымай джолгъа чыкъдыла...

Джаралы айюча, Шамил, сынджырдан ычхыннгап-лай огъуна, къан алмай кетериклерине къайгъырды:

— Аланы тамырлары бла къурутургъа керекди! Кѣремисиз, ол къартны къыйнагъанларын?.. Мен...

Аскер ауузуна чабды:

— Шамил, энди былайда биз этер зат джокъду, эшта, джанларыкъ болурбуз, ызыбыздан тюшгюнчю.

Аслан да, анга шагъатлыкъ этгенча, башын силкди. Аны бютеу эси бусагъатда анасында эди: «Не эте турады, джазыкъ? Сени джауунга да аллай кюн келсин! Джукъусуз атдыра болур тангын, хариб. Не этейим, не бла болушайым мен сеннге, анам? Зорлукъ къоймайды сени къатынгда джашаргъа. Джазыу алай болур эди... Сау къал! Кѣрюшюрбюз ол дуняда джарыкъ бетден...»

Аслан, джыларын кюцен-бутдан тыйыб, тишлерин къаты къысыб, кюн батханнга къарады. Анда, тау этекде, къарт анасы, къарнашчыгъы бушуу этиб, аллына къарай болур эдиле! Оноулашыб бошагъандан сора джашла джолгъа хазырландыла, Хар бирини бирер иши: Аскер, сѣгюлген сахтияи джамчы тѣгерегини тиге-

ди, Аслан ашарыкыны хазырлайды, Шамил да артмакъланы джыяды.

Ауузланыб бошаргъа (атла джерлениб хазыр эдиле), кюн булутха кириб, чегет ичи къаралды. Тоб атылгъанча, кёк, къаты кюкюрей келиб, чартлады. Элия таякъла мыдахланган чегетни джарытыб, джукълана да джана келиб, къара булутлагъа ташайгъандан сора, тереклени шуулдатыб, кючлю джел къобду. Ызы бла мычмай таякъ джангур къуйду. «Эртденги къонакъ — къонакъ болмаз» дегенликге, кёкню беги кёрюнмей, чегетни чарсха алдыргъан джангур тохтамазча кёрюне эди.

Атла, бир-бирлерине кысылыб, иелерине кёзлери джетиб: «Джибимегиз, къачыгъыз!» дегенча, юслеринден бир уллу ауурлукъну быргъагъанча, онгсунмайын, эринчегирек силкинедиле. Джашла дорбуннга къачдыла.

— Тохтар акъылы джокъду, алан, — деди Аскер, Шамилге къараб, — Ким биледи, бизни излей джайылгъан эселе... бош туракълай болурбузму дейме...

— Тохтар, тохтар, бизни ючюнмю тохтарыкъды? — деди Аслан.

— Быллайда, сени излеген огъай эсенг, эшикге чыкъса бойнумады Сюлемен! — Шамил хыныракъ ышарды. — Бизге къоркъуу а джокъ эди, Хасанны буугъан болурла...

— Джети джукълаб эсимде джокъ эди, ол аллай джигитлик этерик эди деб, — деди Аслан, — не эсе да, бир къуу къабындыргъан болур эди старшина ансы, мен билген Хасан эсе уа...

— Бизден не башхалыгъы барды, Аслан? Адам джангылады да. Кимни алдарыкъ тюлдю, тюлкюлениб тебресе Бийберт, айтчы? Дуния мал багъалыды. Майна, ауузуна акъ суу тиймей туруучан эди, энди уа—бар да къара! — юч ийнек сауады! — деди Шамил. Бир кесек

ден а, джангур тохтаб, кюн тийди: къанатлыла къозгъалыб, чегет тилленди.

Джашла дорбундан чыкъдыла, тегерекге къарадыла. Атланы бири, ал аягъын джерге уруб, башын ёрге тутуб кишнеди. Сакъ Аскерни кёзлери къайгъылы ойнадыла: ол кёзю-башы бла къая джарылгъанда джумукъулно кёргюзтдю. Ючюсю да букъдула. Атлыланы шыбырдашхан тауушлары келе эди. Эм алгъа Сюлемен кёрюндю. Ол, джерлениб тургъан атланы эслеб, нёгерлерине:

— Былайдадыла. Излегиз! — деб буюрду.

Шамил, кёб мараб туруб, сампалны ычхындырды. Окъ Сюлеменни билегине тийген болур эди, ол онг чыначыгъын къарнына къаты къысды.

Аны эслеген Шамил, бир-бири ызындан от джандырды. Старшина, джел ургъанча, атдан ауду.

— Окъланы бошаб къояса, ашыкъма! — деди Аслан.

— Къаядан атадыла, кършалагъыз! — деб кычырды мыртазакъланы бири.

Аскер, ызына айланыб, сымарлады. Эки мыртазакъ сюркелиб келгенни эслеб, ашыкъмай, ышаннга салыб атды: экиси да къобмаздан джатдыла. Ол кёзюуде Аслан Сюлемен сойланыб тургъан джерге сюркелиб барыб, аны герохун алыб, ызына къайытды, алай а джюзген окъ аны имбашысына тийиб, не эсе да бир ауур зат басханча, джерге джатдырды. Кёзлеринден джилтинле джауа, башы тегерек айланыб, кёк да, чегет да тегерек айланынганча кёрюнуб, санлары кълалтырады. Аскер, аны къатына келиб, башын ёрге кёлтюрдю.

— Не болгъанды, Аслан, кълалайынга тийгенди?

Имбашындан чыкыгъан къан чепкенин къызартханын эслеб, тешерге узалды, алай а Аслан, эс джыйыб, ёрге турду:

— Къайгъырмаз, хаталы тюлдю. Шамилге болуш.

— Быланы артлары къачан боллукъду? — деб Шамил, хар атханы сайын, къан джалагъанча кючлю тю-

кюреди. Ауузу кьургъакъсыб этеди алай, асыры ачыу-дан. Мыртазакъланы экисин агъызгъанды, бири терек-ни артына бугъуб кьутулгъанды. Шамил биледи: аны нёгерлерни барды — сёлешгенлерин эштеди.

— Пристав аскерни бери кьюуб кьоймагъан эсе, не-ди бу чот, Аскер? — деди Шамил, эки кёзюн мыртазакъ бугъунган терекден алмайын, алай болгъанлыкъгъа, джукъ кёралмады. Аны сёзлерине шагъат этгенча: «Сауутугъузу атыб, чыгъыгъыз! Бой бермесеги, ёллюк-сюз», — деб кычырды тюз кьатларында.

«Къалай келалдыла алай джууукъ?»

Аскер, чырпыланы шыбырдатыб, алгъа чыгыб, юс-лерине окъну джандырды, кеси да, ауузундан сёз да чыкмай, тёрт бюголе келиб, бауурундан джатыб. Джерни тебмезден кьучакълады. Шамил Асланны кьа-тына келди. Къачар джер джокъду, ким биледи, ненча-дыла ала, патчахны эгетлери. Былайда сагъыш эте тур-ругъа джарамайды, бир такъыйкъа кёб затны тюрлен-диреди. Аслан, ёрге туруб, тегерегине къарады: таууш чыкмай эди. Ол билмей эди, мыртазакъ тюз джелке-син мараб тургъанын: олсагъатлай сыртындан тюшдю. Джан ауалгъа джетген Аслан, ахыр кючюн джыйыб, тамагъы бурулуб, шыбырдады:

— Анама... айтырса...

Аны бла, джарыкъ кюннге кёзлери аралыб, джан берди. Шамил, зыбыр кьол аязы бла аны кёзлерин джу-муб, ачыуу къайнаб, алгъа чыкъды:

— Итден туугъанла, этигиз энди эталлыгъыгъызын! Кьоркъмайма мен сизден!

Ол сауутсузду — окълары бошалгъанды. Джерлениб тургъан шоклары болгъанлыкъгъа, эки мыртазакъ те-мир къан алгъан Шамилден артларына туракъладыла; ол а, асланча, джукъдан кьоркъмай, аллына таукел сил-киниб бара эди... Олсагъатлай, шок таууш, хауаны шошлугъун бузуб, чегетни зынгырдатды. Шамил, къар-

нындан эки кьолу бла тутуб, деу санлары тёрт бюгюлюб, кьарыусуз сюрюне келиб, джерге ауду. Кьобмаздан ауду деу джюрекли чёрчек аслан, ёмюрлюкге! Кечилirmi быланы, зарауатлыкъ эзген, зорлукъгъа бой бермеген уланланы, кьанлары? Заман кеси берир джууабны!

Х

Кечени арасындан бери тохтаусуз шылпылай келиб, танг белги берирге, боз булутла чачылыб, кёк ачылгъанды. Мычымайыи, джулдузла бирем-бирем сёнгюб, кёксюлдюм тангны ашырыб, кюн джитиледен кьарады. Аны суююмлю джарыгъы гяхиникни джаланиган кьатапача джылтыратады.

Томала башлагъан тереклени бутакъларында кьонуш кьургъан кьанатлыла, табигъатны джандамырлыгъына базыб, тиллене башлагъандыла. Эл джукъудан уянганды: бир-бир оджакъладан тютюн сабыр суюлюб чыгъады. Кьобан, кёмкёк Кьобан, ташланы джаблаб, джаугъан джангур да кир ырхыланы кьошуб, буз бетли болуб, шууулдайды...

— Хыянат салах, хыялал палах... — деб мууадзин минарадан созуб салах тартады. Ол соругъа билмегенлигине, алай кёб адам кьымылдагъанча кёрюнмейди. Алай болса да, эркишилени бир талайы, гернеуюлге кириб, эрлай эс джыйыб, от тюшгениге чабышханча, мыллыкларын межгитге атхандыла. Къыйыр орамда, къолларын кьоюнларына салыб, талай кьатын джоппу джыйылгъанды; бет тюрсюнлерине кьарагъан адам — не сейир иш эсе да! — аланы хапарлары болмагъанын эсерикди. Ала кьуш-муш болуб сёлеше тургъанлайларына, кьатлары бла келбетли эркиши озду. Кьатынланы ичлеринден, юнгючбурун торсугъуракъ Джаухарат, чемич улакъча, чартлаб чыгъыб:

— О Сагъит, кимге джыйыладыла, ий, танг атмай?
— деб сорду.

— Старшинаны ёлтюргендиле, — деди ол, ызындан кычыргъанларын онгсунмай, тохтамаздан.

— Оу, мен джарлы, алай деген неди? — Джаухарат негерлерине къарады.

— Не кёрмедик, не кёрдюк! Анга къатымаллыкъ адам бар эди деб, акъылыма келлик тюл эди, а къыз. Тоба, асто-о! —деб, башын эки джанына силкди Джаухаратны от хоншусу, гыбыр Шаба.

— Табылгъан болур анга да бир кесинден залим. Халкъны къанын ичген эди, къанын къара итле ичерик! Таза джюреги джарылыб этгенди алай, элни тюзлюгю джетгенди анга, ийнан, — деди ючюнчюсю, шылаб, къаракъаш къатын, мор гюлменди джаулугъуну чохун тюзете.

— Хо, джаным, хо... Аллахны кьолундабыз барыбыз да. Къайдан не келлигин ким билсин? — деди Шаба, сёзюю тереннге кетерин алай бек суймей.

— Хасан харибни да излеб айлана эдиле, не болду эсе да, ол да къатышханды дейдиле, — деди биягъы къатын, Шабаны сёзюю кюулагъына алмай.

— Ол къачхынчы джашла блады дей эдиле анга, а къыз, кьолгъа тюшдюле богъай, — деди Джаухарат, кёзлери къайгъылы ойнай.

— Ёлгендиле, Хасандан кьалгъанла, — деди ичлеринден къайсы эсе да бири.

— Оу, мен джарлы, алай деген неди! Кимден эштинг, а къыз?

— Хамит тюненеден бери мышау болуб айлана эди... Старшина ёлген эсе уа—сау кёрейик! — аланы сау кьоймагъанларына душман дау табсын!

Кёб да турмай къатынла юйлерине чачылдыла. Ачы хапар окъча джайылыб, эл кьозгъалгъан эди...

Дорбундан арлакъгъа барыб тюзде юч оба къаралады. Қъарт Қъамбот, чал сакъалын джыламукъ джууа, иясынны созуб окъуйду. Ол, ахыр суураны окъуб бошаб, къолларын джайыб, нелени эсе да шыбырдаб, бетин сылаб, ёрге турду. Ханафий бла Сергей, Хамитни арагъа алыб, баш энишге къарагъандыла. Пантелей бир сары шинли орус джаш бла нелени эсе да акъыртын сёлешеди, бир алада бир Хамитни да кёргюзтеди кёзю-башы бла.

Қъамбот, Хамитни къатына келиб: «Ханийни сакъла, джашчыкъ»... — деб, андан арысын айталмай, сёлери тамагына тыгъылыб, бир джанына бурулду.

— Бошадынмы дууа этиб? — деб сорду, ауазы къалтырай, сары шинли джаш, Қъамботну къатына келиб. Қъарт акъыртын башын силкди.

— Джашла, — деб башлады ол сёзюн, — бизни къаныбызны ичген кюпселе, старшинала кёбдюле. Алай а ишчи халкъ, Россияны джашатыб тургъан урунганла, бирикселе, аланы киши хорлаяллыкъ тюлдю. Бюгюнлюкде уллу Россияны джарымындан асламысында ёртен джанады: халкъ, патчахлыкъны зорлугъуна къаршы болуб, кесини тёзмезлигин билдиреди. Артыкълыкъгъа тёзюм джокъду! Сизде, таулада, кёре болурсуз, бойнугъузну боюнсха басыб, итни-битни къуллугъун да этиб айланганлай, къарын асырар мадар табылмайды. Бюгюн бир старшина ёлгенлигине — итни аласы-къарасымы барды? — тамбла андан да аман бирни сюерикдиле, халкъгъа андан себеблик боллукъ тюлдю. Қъарачайны джигит джашларыны къанларын джерде къоймазбыз! Зорлукъну джыгъар ючюн, бирлеширге керекди!

«Мени сёзюмю ангыладыламы экен?» — дегенча, адамланы аулады. Киши джукъ айтмагъанында, Сергейге: «Биягъы джерде тюбеширбиз бирси кюн», — деб, кете тебреди. Дагъыда, ызына айланыб, Хамитге: —

Джигит бол! Биз алагъа алкъын кѣргюзтюрбюз!—деди.

— Сакъ бол, Алѣша, — деди Пантелей аны ызындан.

«Къайда кѣргенме мен бу джашны?»

Хамит не этиб эс джыялмады, алай а аны кесгин ауазы, чокъракъча, таймаздан джылтыраб тургъан кѣмкѣк кѣзлери эсинде къалыб кетгенин биледи...

«Биз алагъа алкъын кѣргюзтюрбюз!» — зынгырдадыла Хамитни отча къызгъан къулакълары.

шош юйюрге

I

Хамит маллагъа аш салыб бошаб, къылычны беги-тирге, ашхам болду. Аны ким эсе да чакъыргъаны къулагъына чалышыб, ызына айланнганында, Солтанны эсledi:

— Кир бери, Солтан, нек тураса эшикде?

Солтан сюелген джеринден тебмегенинде, Хамит аллына барды. Эшик аллында хуна джанында илчи кге олтурдула. Хамит хоншусуну не эсе кёлю хош болмагъанын, бир айтыр заты болгъанын олсагъатлай огъуна сезген эди, алай а, биринчи сёз кёозгъамай, къара тынгылауну басды.

— Билемисе, Хамит, — деб башлады Солтан, — мени джуртубуздан кёлюм чыкыгъанды... Кетерик эдим узакъ джары... Эх, мен айтхан бир болгъа эди!

— Къайры барлыкъса барыб?

— Къамботха кѣзюм къарайды ансы, табар эдим мен барыр джер.

— Къайры барсанг да, боллукъ бирди. Джуртну ичинде баш кечиндиралмайбыз, сора, тыш элде уа — къой да къой! — деб Хамит, насыбдан тюнгюлгенни билдириб, къолун чорт силкди.

— Эх, сен билмейсе, джууугъум! Сен джукъ да билмейсе!.. Ангылаймыса, уллу орус шахарлада ишчиле бир-бирлери бла эгеч-къарнашча джашайдыла, биригиб...

— Сен кѣргенмисе аланы? — деб кюлюмсюреди Хамит.

— Мен а кѣрмегенме, алай а кѣргенле биледиле.

— Ким айтады сеннге аллайланы, Солтан?

— Сергей айтханды, анга уа — Пантелей...

— Солтан, мени сѣзюм джокъду, ол керти болур, алай а ишчиле зауукъ бла джашайдыла дегенликлерине, ийнаналлыкъ тюлме... Не башхасы барды, майна, бизде, Ташчыда, ишлегенлени кѣресе да?..

— Огъай-огъай, Ташчы-машчы бошду, анда башха тюрлюдю...

Хамит, Солтанны кеси айтханына къызгъанын эслеб, кѣлюн аман этмезге кюрешиб, белгисизирек айтды:

— Ариу, сен айтханча эсе да, ким иерикди сени ары, айт?

— Аны уа тюз айтаса. Эх, анасыны! Хасан болгъан джерге тюшюб къалгъа эдим!

— Ол Тау Артында шойтда?

— Хо. Билемисе, анда къаллай уллу кюреш барады дейдиле!

— Дуния башын кечиндиралмайды, сен а «кюреш, кюреш!» деб кычыраса.

— Башларын кечиндирир ючюн кюрешедиле адамла, биле болурса... Эртде-кеч болса да мен джанларыкъма узакъ джары...

— Бир джары барлыгыбыз да джокъду. «Орнундан чыкъгъан итни бѣрю ашар» деб, ата-бабабызны джеринде ёллюк болурбуз, аз-кѣб айтсакъ да. Андан эсе кимге джалгъа кирлигибизни оноуун этсек игиди.

Солтан, бир кесекни да тынгылаб туруб:

— Къамбот айтханча этербиз, — деди. — Алай болса да, ол да не айтырыкъ болур, биягъы Бийбертни...

Хамит тенгини ауузуна чабды:

— Эшта-эшта, атын затын сагъынма: кючден къутулгъанбыз. Бусагъатда уа кѣзюнде огъу болса урлукъду бизни.

— Къоркъма, бойнунг базыкъ болсун ансы, табылырла джегиучюле... Хамит, Ташчыгъа кетиб къалырма эдик?

Солтан Ташчыны сагъынганлыгына, юйден бир джары да кеталлыкъ тюлдю. Хамит аны бек уста биледи, аны ючюн тенгине тик джууаб этмей, джумушагъыракъ айтды:

— Къыйын болур анда, Солтан. Былай бир къарай турайыкъ.

— Алай болса да, Ажгерийге джарашырыкъ болурбуз. Тамбла барайыкъ.

— Хо, — деб къысха джууаб берди Хамит.

Ажгерийни къошлары тауда орналыбдыла. Аны сюрюючюлерин къалгъанладан айырыб таныргъа боллукъду. Алай демеклик, Ажгерий тийреде байладан кесин узакъ онглугъа санайды. Ол себебден, джалларын азыракъ этсе да, малчыларыны юсюне-башына иги къарайды. Андан башха «игилиги» джокъду аны. «Тонгузну аласы, къарасымы барды?» дегенлей, Ажгерий, тамагына алай бек базмаса да (ауузунда ит ёлюр ючюн да къалмайды), билгени хыйлады. Шылаб, чалмыйыкъ къартны ёмюрде хыны тюрсюнде кѣрлюк тюлсе, бютеу билген харамлыгъы ичинде, теренде къалыб, тышына

джукъ чыкъмай, бети таймаздан джарыб, эки бетлилигин джашыргъанлай турады.

Аны биринчи кѣрген иги адамды деб къояргъа болукъду. Бир-бир джалчылары, аны хыйласына тюзелиб, джабсарыргъа да кюрешедиле. Алай болгъанлыгъы ючюн, не бек унукъсала да, джалчыланы кѣбюсю, аны бла келишалмай, борчха-къарчха кирселе да, чыгъыб кетедиле. Қысхасы: ол элде «башын тутхан, оноуу джарашхан» байланы бириди.

Айтханымча, бюгюн да, чал мыйыкъчыкъларыны учларын ёрге къайырыб, тору байталгъа да миниб, (сюрюулерине къараб бошаб, юйге эне тебреген болур эди) джашланы алларына чыкъды. Ол, аланы саламларын алыб, не ючюн келгенлерине ашыкъмай тынгылаб туруб, Хамитге айланыб, кюлюмсюреб сорду:

— Сен Бийбертде шой эдинг да, нек кетдинг? Хамит джукъ айтмады.

— Хы, хы, Бийберт а, къарын этдирсе да, джау салдырмаз, — деб тебреди ол, ауузун ышарыуда кериб, — ышанына къарайма да, сюрюучюлери кетиб, кеси къалыб кетер деб турама. Ха-ха-ха!

Олсагъатлай, кюлгенин тохтатханлай, аны бети сагъышлы тюрсюн алды...

— Игитда кетедиле, кѣре болурсуз, садакъачылача, аланы ол юслери-башлары неге ушайды?.. Ант этдир...

Сюрюучюлени бири, эртдеден бери ишлеген къарт Сюлемен, бет алыр муратда:

— Тюз айтасыз, джюйюсхан, мен...

— Мен аны сеннге сормайма, аны къой да, ишинги эт, бастанг болмагъан джерге къалагъынгы урма, къора былайдан, — деб Ажгерий тебди. Талай джылны сыртында къамчи ойнаб, кесини къарнын кючден-бутдан асыраб тургъан Сюлемен, ауузунда сѣзю бузлаб, думп болду. Солтан Хамитни джити къарагъанын эсledi: «Кѣремисе, эгечден туугъан, биз айтхан оюнла джокъдула, отдан чыкъ да — джалыннга!»

— Хы, нени айта тебреген эдим биягында, — деб башлады Ажгерий, ачыуу бир кесек сёл болганында. — Менде джаныгъыз кыйналлыкъ тюлдю, маллагъа иги къарасагъыз — къууандырма.

— Не чыгъарыкъды юджыллыкъ джалыбызгъа? — деб сорду Хамит.

— Да, адамларым не ала эселе, алай боллукъду сизге да, беш кый...

— Бийберт а, джюйюсхан, чомартыракъ кёре эдим, мен анда ишлеген...

— Тохта, тохта, Бийбертде сен сау беш джылны ишлегенсе, менде уа — юч джыл. — Дагъыда, юсюнг-башынг, къарнынг, сагъыш этчи... Бийбертге барама десенг да, мени огъайым джокъду, алай а сагъыш эт.

Ажгерий, андан ары джукъ айтмай, ёхтем тынгылауу басханлыгына, кёзлери зар джана эдиле: ол, Хамитни уста сюрюучю болганын билиб, аны ючюн джумушакъ сёлеширге кюрешеди. Ажгерий биледи: Бийберт Хамитни иерге унамай, не кёб кюрешген эсе да, къалгъанланыкъыча болмай, мынга толусу бла хакъын төлеб ийгенди. Ол себебден, ариу, бююн барса да, Бийберт Хамитни, табу этиб алмаса да, кыстарыкъ тюлдю.

Солтан, Хамитни тирилигине ичинден къууаныб, Ажгерийден джашыртын, анга башын силкиб, «тюз айта-са» деб кёллендирсе да, бай айтханын эки этмезлигин тикрал билиб бошады.

— Мен ашыгъышма, сизни бла сёлеше турургъа заманым джокъду, сагъыш этигиз да, разы болсагъыз — тамбла келирсиз, — деб, Ажгерий, джюгеннге бойсунмай тесукъа эте тургъан байталны ауузун бошлаб, омакъ саблы къамчисин керексизге ойната, мычымай къарамдан ташайды.

— Не этер къарыуунг барды? «Къарнынг къанлы-

нга кийирир» дейди. Суйсенг — джараш, суймесенг — къой, аны ючюн Ажгерийни сырты терлерик тюлдю, джалыннган анга джалынады, — деди мыдахланнган Солтан.

— Хо. Кел, кетдик. Тамблагъа хазырланайыкъ, — деб Хамит аны имбашындан къакъгъанында, Солтан, бир-эки да ахсыныб, джолгъа джарашды.

II

Булбуллу джазны ызы бла джай чилле да ётдю. Элде къартла бла сабийледен башха кюндюз хазна кишини эслеяллыкъ тюлсе: ишдедиле. Тийреде, таймаздан джыйылыб, кимни болса да арбазында уллу той барыучанды. Не арыгъанды джаш адамлагъа, тойда санларын ойнатыргъа табсала!

Алай болгъанлыгъы ючюн, къуру санларын ойнатыргъа бола болмаз той. Не десенг да, табигъат инсан джюреклени бир-бирине сылтау бла илешдиреди. Илешген да алай тынч болмаз: таулуланы кёбюсю, терен оюм этиб, хар затны чегиб кёрюб, алай башына иш этерге кюрешеди. Талай заманны сакъ насыбха ие болуб турады. Алай демеклик, «тойдагъыла джаш адамладыла» деб къоймагъыз. Огъай. Алагъа не аз да оноу этдириб боллукъ тюлдюле къартла. Ата-бабадан келген адетди ол. Джаш не буруш болса да, тынчлыкъсыз оюмла не къадар башын кючлеселе да, къартланы джанындан къаршчылыкъ ёр алмай мадар джожьду. Бу айтылгъан джорукъ даусузду деб къояргъа боллукъду, алай а...

Бюгече той Ханишланы арбазда барады. Кёб адам джыйылгъанды. Чёрчек джашла, джаябаш бухар бёрклерин джелпегейине кийиб, ышым бауларыны билеуле-

ри харс ургъанлары сайын ойнай, бир бёлек сюелгендиле. Қызла, джанлыдан унокланыб кая ранга джыйылган кыйлача, ауузларындан сёзлери чыкмай, джоппуланнгандыла. Къобузчу Суратды. Ол ариу тартуулары согдады, тебсегенлени кёбюсю анга разылыгын, бети джарыб: «Ай, джаша, эгечим!» — деб билдиреди. Алай болса да Сурат бек мыдахды: аны джюрегине ёмюрге кетмезлик джара тюшгенин киши биле болмаз. Бюгече аны да кыймай тебсетгендиле; Сурат бла кызылбет, чамчы Сагъит тебсегенди. Суратны бушуун билгенча, Сагъитни ауузундан бир сёз да чыкса уа! Ол, адебдеча, тебсеб бошаб, «сау бол!» деб, барыб харсчылагъа кышулду. Истемейге да бардыла талай джаш, гешеуекге да, тегерекге да бардыла.

Суратны кёзлери сагъышлы сюзюлгенликге, бармаклары юреннген тартууларын алапат согдадыла.

Киши билмейди: эки тенг джаш, къобузчудан кёзлерин алмай, анга асыры эслери кетгенден, харса чауук да этедиле. Аланы бири Зулкъарнайды, джетиб турган джаш, экинчиси — Хусей. Хусейни уллусу да барды (ол бюгече мында тюлдю), тенгине теджегенлиги болур ансы. Эки джаш да хоншуладыла, аны бла кыалмай, джууукъ да джетедиле.

— Кыалай кёресе, шохум? — деб тюртдю акъыртын чыначыгы бла Хусей Зулкъарнайны, — Байдыматны суратчыгын?

— Оллахий, анга уа сёз джокъду: аты да — Сурат, кеси да — сурат. Алапатды! — Зулкъарнайны кёзлери ийнакъ джарыкъ текдюле. — Кел, кете барайыкъ.

— Нек мурукку этесе да, алан, сора, шо, бир айт! — Хусей юзюлген сёзню джалгъаргъа умут этди.

— Айтхан шой эдим да, ол джолда Ханафий болду да кыатында ансы, кыоратыргъа тебреген эдим, ант этдир.

— Тейри, аны уа хомухлукъ этиб кьойгъанса, огъесе, ат аллына салалмазмамы дединг?! — Хусей Зулкъарнайны андан да бек кызындырды.

— Да, кёрюрбюз, келирсе да мени бла, болушурса ат аллыма салыргъа.

Зулкъарнай ол сёзлени айтыр-айтмаз, Хусей кесни кьоруулады:

— Айхай, бармай а! Матухха болушхан адетди...

— Мен таза кёлюм бла айтама, сен а ойнай тура кёреме, кьой-кьой, сенден адамлыкъ чыгъарыгъындан тюнголдюм.

— Зулкъарнай, сагъыш эт, мени уллум бард, халкъдан айыбды кыыз сюрерге барсам, кечеде-затда болса, бир ишди ансы, кюндюзгю кюн...

— Алай айт да кьой, андагъылы бери тилинги чайнаб, ынгычхаб кюрешме да... — Бир кесек тынгылаб: — Сени терслеуню да билалмайма, тюз айтаса. Хата джокъду, кёрюрбюз буюрулгъанны, биягъы Ханафий тюртюлюб къалмаса...

— Бир зат болмаз! Джолунг болсун! — деб, Хусей тенгини кьолун тутуб айырылды.

Зулкъарнайны оюмун киши билмегенлигине, аны ичи къара джаулай джана эди. Сурат кьолуна тюшери кёзюне кёрюнюб, ол татлы сагъышладан айырылалмай, талай заманны сымарлаб тургъанды, алай а таб тюшюб къачыралмагъанды. Кёб болмай а, таукелсиниб, суу ызында сюрерге умут этгенлей, бир джанындан Ханафий чыгъыб къалгъанды.

Зулкъарнай бек ариу биледи ол кюнню, унуталмайды: андан бери кеси-кесине ангылашырмагъан бир джазыкъсынмакълукъ киргенди джюрегине, алай а тыйгъычсыз оюм анга тынчлыкъ бермей, дайым азаб чекдиргенлей турады, андан бери аны кёкюрегинде шош бушуу джукълайды. Джюрекни айтхапына бойсунмай мадар джокъду. «Сюрелгенни ким аллыкъды?» — деб, Зулкъарнайны (кьуру аныдымы дейсе!) акъылы алай бол-

гъанлыкъгъа, кызыны юйю кыулакъгъа алмай кыойгъанды. Алай а, «ауузунг къандан толса да, къанлынга билдирме» дегенлей, бушуу эте эселе да, Зулкъарнайны андан хапары джокъду.

Кыыз да кёз-къаш бермей кыойгъанында уа, кёлю сынган эди. Кыалай эталмайды ол эсине тюшген затны? Эшта-эшта! Этмей мадар джокъду. Кимден артха къаллыкъ джашды ол? Тохта, эртден бир болсун аисы...

Зулкъарнай, бушуулу сагъышлагъа бёленнген Зулкъарнай, кесине кёл этерге кюрешиб, тангын атдырды. Багъырбет кюнню эринчек джарыгъы тегерекни джарытыб, къанатлыла тилленедиле. Бир кесекден, ол ёргеракъ кёлтюрюлгенлей, таякълары къалын чыкъда, кёзюнгю алдаб, ойнайдыла, сора, ол мийикден-мийикге чыгъа келсе, джерни кебдириб, хауа исси болады. Багушда кюлге джатыб тургъан тауукъ джыйын, ичин уруб, юй джаны салкъыннга джыйылады. Ол кёзюуде чегетде да иссиди, аяз къакъмайды. Не салкъын джерине кирсенг да, кюнню кёзю кёрюнмесе да, иссилик алай сёл болмайды. Джангыз Кыобанны бойнунда аяз къакъгъанлай турады. Ол сууну шууулдагъанына кыошулуб, себеб болады исси кюн адамгъа. Суу, ууагыракъ джалан ташланы джалаб, юслери бла аууб, уллу ташха джетсе, дагъыда тегерек айланыб, бир кесек сабырыракъ болуб барады. Аны джагъасында кыуру да ойнаб туруучу сабийле бюгюн, ант этгенча, думп болгъандыла.

Кюн ачыкъ болуб кыызаргъанлыгына, анда, узакъда, чегетни башында, кёкню бети мутхуз кыаралыб башлагъан эди. Минги Тауну тюз баш джитиси болмаса, джугъу кёрюнмейди: боз булут кючлеген эди. Былай болса, къартла, кюнню бузуллугъуна ажимсызланыб, хар бири, кеслери кыайгылыкъ болуб, джарты къалгъан ишлерине къадаладыла. Алай болгъанлыгы ючюн, кёк кюкюрей келгенликге, марал жангурчукъ себелеб тохтагъан болмаса, джаугъан да этмеди. Айтханымча, таулула джарты къалгъан ишлерин тынды-

рыргъа кюрешедиле. Зулкъарнайны да барды аллай иши. Ол биледи: кёбюсюне, тюш бола, Сурат суу алыргъа келиученди.

Сезими Зулкъарнайны алдамады: Сурат, челеклерин бир къолуна алыб, суу агъачны да— бирине, ашыкъмайын келе тура эди. Джаш да, узагъыракъ болса да, атны тири джюрюшге салыб, ол суу алыргъа, шыб деб джетди. Сурат аякъ тиреб кюрешгенлигине, Зулкъарнай аны ат аллысына алгъан эди. Суудан толуб тургъан челекле, бурулгъан заманда, тесукъа эте тургъан атны аягъы тийиб, суулары тегюлюб, ташлагъа тийиб, зынгырдаб, тенгерей барыб, тохтадыла.

Зулкъарнай, эки къолу бла джюгеннге къадалыб, атны ауузун юйлери таба буруб, кетерге хазырланды. Кетерик да болур эди, къайдан чыкъды эсе да, биягъы Ханафий! Ол болмаса да, элде кычырыкъ-хахай болгъан эдиле, алай а Зулкъарнай, аны къулакъгъа алмай, Суратны сау-эсен юйге джыярыкъ эди, Ханафийге уа не этсин: андан къутулгъан тынч тюлдю! Элни бир кыйырындан къараб, атлы тиширыуну аллына алалмай кюреше тургъанын эслеб, Ханафий, аллына чорт чыгъар муратда, атыны ауузун бошлаб, учду. Джете туруб (Суратны иги да таныялмагъанлай), «Зормуду, джолмуду?» — деб, тамагъын бошлаб, кычырды. «Зорду, зорду», — деб Суратны аууазын эштгенинде уа, аны къаны къайнады, тыйгъычсыз, дертли талпыу учундурду:

— Сен кимни онгсузгъа кёресе, не-е? — Ханафийни дугъум кёзлери хыны джандыла.

Зулкъарнай, джууаб бла башын алалмазлыгъын билиб, (Сурат атдан тюшгенден сора), тишлерин жыгъыр-датыб, къарыусузлукъну мардасыз чегине джетиб, къамасын чыгъарды:

— Мен сеннге бюгюн кёргюзтейим онглу бла онгсузну, — деб, не аямай сермеди, алай а къангич Ханафий

башын энишге этгенинде, Зулкъарнайны уллу къара къамасы атны сол къулагъыны учун чорт юздюрген болмаса, хата этмеди. Тилсиз хайыуан, уллу кёзлеринден джыламукъла агъыб, тебджилдеген болмаса, иесини халын ангылагъанча, джукъгъа тебмеди. Қъан тамчыла джаягъына агъыб, узунуча созула келиб, эрнин къызартдыла.

Зулкъарнай экинчи кере сермерге, Ханафий, къамасы бла уруб, аны къолунда сауутун чорглатыб ат джерден ёргеракъ туруб, тишлерин къаты къысыб, сермеди, алай уа Зулкъарнай, туура заманында атыны ауузун сол джанына буруб, шын тургъузгъаны себебли, къама аны онг бутуна учхара джетди. Ханафий, тебгени бла, джюреги ачыудан къайнай, ёшюн уруш этдириб, сымарлаб, баш табасын сермерге умут этгенлей, Суратны ёзенгиге эки къолу бла къадалыб джылай тургъанын кёрюб, акъыртын, онг къолун энишге ийиб, кючлю тюкюрюб, Зулкъарнайгъа:

— Бу джолдан сора аллыма чыкъсанг — джашауунгдан умут юз. Тюберинги аллы бла ийман чакъыртыргъа унутма, — деб ызына айланды.

Ах, аны бла иш битиб къалса уа! Элни ауузу — элекди, аны киши тыяллыкъ тюлдю. Суратны юсюнден да кёб сёз джюрюдю тийреде. Сёзчю къатынланы бир бёлеги: «Не эте эди, хариб, ол аман адам бла джалгъашыб, «Макъада къуйрукъ джокъ, Айбазда къылыкъ джокъ» деб билмейми айтхандыла бурунгула?» — деб, Ханафийни джакъласала, бир-бирлери да, «боллукъ болгъанд — бояу синггенди» дегенлей: «Хариб, Байдымат бош кюрешеди, итни ауузундан сюекни алгъанча, энди айландыра да айдек уланнга береми турлукъду? Қъойса боллукъ эди, анча сайын сыйырыб айланмай», — дей эди. Бу тийреде джюрюген сёзле барысы да Суратны джюрегине тик тийиб, мычымайын аны суу бойнунда джыйдыла. Қъобан не къызыу барса да,

аны чокъракъ сууу не терен болса да, туюбуне деричин, кѣмкѣк къалынлыкъны джырыб, инсан кѣз не гитче ташчыкъны да эслерикди. Бююн кюн, бир мутхуз бола, бир ачыла да тѣгерекни джарыта, джолун акъыртын къората барады.

Сурат, уллу кѣк ташны юсюне чѣгюб, сууну къызыу баргъанына кѣзюн чыракъ ийиб къарайды: джан татлыды, не десенг да! Учсуз-къыйырсыз суу, шууулдаб баргъан болмаса, Суратны джюрегин кемирген соруулагъа джууаб бермейди, таулу къызы тебленген, сыннган джашауунда иши джокъду. Сурат, кирпич къакъмай, сир къатыб туруб, бир кесекден эс джыйыб, не ючюн келгени эсине тюшгенча, башын ѳрге тутуб, дагъыда энишге ийилиб, аллына силкинирге, къолундан ким эсе да ызына кючлю тартды: «Оу, къызчыкъ, не этерге тебрегенсе? Мени уа кимге къоюб кетерик эдинг?»

Сурат, ызына айланыб, анасыны кѣкюрегине къабланыб, сытды. Қъаралдым, мерекеб бетли булутла бурма чегетни башында симсиреб, кѣкню элия таякъла джасай келиб, джангур, аякъ бла къуйгъанча, къуйду.

III

Элде старшина ѳлгенли Бийбертге да къуу къабынганды. Қъайдагъы зыккыллары салынган да, кесин ким эсе да бир этиб, къраллыкъ джюрютюрге умут этеди. Фѣдор Степанович асыры къарыусузлукъ этеди, алай болса да, ол бизден адам тюлдю. бизни джаныбыздан да уллу болушлукъ керекди, Салим бла да бир оноулашсакъ... «Қъыйынлы джетни элни къайгъысын этер» дегенлей, Бийберт уллу сагъышланганды. Ол къыйынлы уа тюлдю. Мындан алда Ажгерий тюбеб,

пристав старшинагъа элде айтылыб тургъан байланы бирин — Заманы — салады дегенди да, андан бери Бийбертни тынчлыгъы кетгенди да къалгъанды. Къайдан тѣзсюн ол аллай дуруссуз оноугъа? Зама оноугъа тюшюб мадар джокъду! Къарнашыны орнуна джашы Сослан тюшерге керекди.

Бийбертни кѣзюне Ажгерийни хыйла ышаргъаны кѣрюнюб, тюб эрнин ачитхынчы къаты къабды. Сора, юй бийчесин чакъырыб, джууаб эштмегенинде, тура барыб, ич юйге кириб, ол аны тиккични кюрмелеб ауузуна узала тургъанын эслеб, юсюне дуу джанды:

— Къайдан-къайры къычырама, сен а, бедженекча, юй тюбюне джайылыб... алайсызлай да дыркъы-дыркъы болгъанса, неге кюрешесе?...

Юй бийчеси, хыны тюрсюн алыб, ызына айланды:

— Не ючюн излейсе мени? Энди уа не къайгъы тюшдю эсинге? Огъесе энтда къонакъмы чакъырыргъа керекди?

— Макара къызы, сен чамланма, башынга таб ишни этерге табсанг — бир кесек дуния малчыгъынг кетгенлигине да, къайгъырмаз...

— Тауусулмады бу къонакъланы артлары, джомакълыкъ боллукъланы, — Макара къызы амалсыз болумда мурулдады. — Не таб ишди ол, ий?

— Бери къара, — деб тебреди Бийберт, онг къолу бла сакъалын сылай, — джашынг джетгенди, юйюнг къурумазлыкъ, аны адам этерге керекди...

«Адам этерге керекди» дегенни эштгенлей огъуна, Макара къызы, эри бир уллу магъанасы болгъан затны айтырын билиб, кѣзлери суююмлю джана, Бийбертге соруулу къарады. Ол да, аны ангылагъанын сезиб, билдирди:

— Ол Сюлемен харибни орнуна зымлыкъ Заманы саладыла деб эштгенме да, алайгъа джашчыкъны сугъар эдик дейме.

Макара кызы кыуанч халда ёрге турду. Ол, приставны кёнакыгъа келлигин билиб, кесине болушлукъгъа хоншу кыатынланы чакъырыгъа тебregenлей, Бийберт тохтатыб, айтды:

— Бир адамгъа джайсанг — эштмедим деме! Тилинги учуна сакъ бол!

— Эшта-эшта, а кыыз, телими болгъанма мен, кертда дегеннге, сабийлени аталары?

— Кыайдады кеси уа? Чакъыр да, бир семиз малчыкъ да сойдур, мен ол киристеннге эниб бир келейим, — деб, кёюнлу гоппан бла бир джуууртну да квантарыб, ашыгыш чыкъды. Эри кёзден ташайгъанлай огъуна, Макара кызы, джашыны аллына чыгыб, насыбны отунда джана, бети джарыб:

— Джашчыкъ, былай этиб айланма да, бир затхаджара, хайырсыз, атанг сени кыайгынгда айланады... Бир малчыкъ сойсун дегенди... кеч болуб кыалады, кымылда, марджа, — деб ашыкъдырды.

Дёрбек Сослан, сол джаягында — кёме анасыны белгиси — кёксюдюм табы бла (Макара кызы терезелеге кызыл кыатапа ийиб кюрешгенлигине, кёме аямагъанды), анасына не айтыргъа да билмей, сорду:

— Кыаллай кёйну кесерикме?

— Семизирек дегенди, пристав келликди, кыалай билалмайса? Бол, марджа, бол! Мен да бир-эки адам чакъырайым джумуш этерге.

Сослан, эрлай семиз иркни кыабугъун алыб, санлады. Макара кызыны буйругъун толтура, эки хоншу тиширыу кыазан асдыла. Кёнакыла келирге хар зат хазырланганды. Бийбертни кёнакъ юйю уллу болса да, таб тукъум джасалгъанды: бютеу арт кыабыргъасыны узунлугъу бла кёлан алала тюшген кыатапа кюйюз тартылгъанды. Аны юсюнден болмагъан зат джокъду, — буу мюйюзден башлаб, уллу бычакъгъа дери. Кыулакълары бир-бирине тирелиб, эки джасалгъан фатнар,

къуу тѣшеклени юслерине къаланыб, талай къуш джастыкъ. Қъыйыр терезени сол джанындагъы джасалгъан фатнаргъа кѣк дарийден шымпылдыкъ ийилибди. Таймаздан бесеней джайылыб тургъанлыгъына, бюгюн Макара къызы юйню тюбуне аны юсю бла да кийиз джайгъанды. Игитда, «джел къакъмай, чапракъ шыбырмаз» дегенлей, бюгюн, джангыз джашыны оноуун этген кюн, ол дюкге несин да аямазча болуб къалгъанды. Кеси да, джумуш этерге кюрешгенлигине, кириш окъа тигилген чепкенин кийгенди, башына уа — тѣгерегинде тухдуйлары салынган окъа бѣркню.

Алкъын приставны не айтырын билмегенлигине, Макара къызы, эри башлагъан ишин толусу бла биширлигине ажымсызды, ол себебден болур аягъыны тюбюнде чѣб сынмагъаны.

«Насыблыны гугуругу къозлар» дегенлери керти эсе, бюгюн Макара къызыныкъы эки сарысы болгъан гаккы табарына не сѣз барды! Кеси хагок болгъан бла къалмай, «ана бла баланыкъы — кѣлден сатыу» дегенлей, Макара къызы джашыны юсюне-башына кѣз джетдиргенлей огъуна, ол аны ангылаб, атасы Нарсанада къасабчыдан «артуфха» алыб келген чегрен чурукъларын кийиб, ёрюшге ычхынган токълуча, арбаз тарлыкъ этгенча, ары бла бери джюрюб тебреди. Джюрюй-джюрюй безген болур эди, ол, бир кесекден ишкилни мулхарын ариулаб, къантору аджирни джерледди.

Анасы, аны эслеб, сорду:

— Джашчыкъ, экинди бла ашхам арасында къайры атланьргъа умут этесе?

— Джукъгъа да бармайма, бир суу ичириб келейим атха, — деди Сослан, гырбыж чепкенини этеклерин ызына къайыра.

Макара къызы, джашы атын джерлеб, суу ичирирге бармаучусун билиб, къайгъылы бола да келди, алай а,

кѳууанч тыбырлы болуб тургѳан ана, джашыны халп-син ариу биле, кѳлѳн басды. «Аны да адамлагѳа кѳрюнѳрю келе болур. Аймыса!» — дегенлигине, джашыны узаймазлыгѳын кѳулагѳына энеди.

Макара кѳзы элде айтылыб тургѳан кѳаймасох ти-ширыуланы бири болгѳанлыгѳына, ол бюгѳн, джау джа-гѳылгѳанча, тюрленнгенди: хар кимге да «джанынга бо-лайым», «акѳыллым» деб сѳлешеди. Кѳннѳ кѳзѳ батар-гѳа джериширге, сакѳлагѳан кѳонакѳлары да келдиле. Ала арбазгѳа кирир-кирмез, Макара кѳзы ауузун ышарыуда кериб, джабсарды:

— Келигиз, джаным, келигиз. Игилик бла кѳрюнѳ-гѳюз. — Салимге кѳараб: — Элибизни дагѳанлары, сиз саулукуѳдан, не хатабыз барды? Кѳб джылланы кѳууанч бла джашагѳыз!

Кѳонакѳла орунларына джарашыр-джарашмаз, кѳы-зылдѳенгер тепси, юсюнде джангы бишген, тютѳнлей тургѳан этлери бла, келди. Бийберт, джарыкѳ халда, тепсини дѳууугѳуракѳ тартыб, афендиден эсе да прис-тавгѳа тедѳеерек айтды:

— Узалыгѳыз, аууз кирибизни бир алайыкѳ.

Кѳонакѳла Бийбертни алай кѳб сѳлешдириб да кѳый палмадыла, этге таукел узалдыла. Бир кесекден, тепси-ге иги кѳол эте тебрегенлерин эслеб, Бийберт, эт тил-кемни тузлукѳгѳа булгѳай, айтды:

— Федор Степанович, ол суучукуѳдан да бир кѳрюр-мѳю эдик? — Салимге кѳз джетдире: — Афенди анга кѳа-лайды?

Салим, тез дѳууаб табалмай, ангарылса да, сѳзню нени юсюнден баргѳанын эртде ангылыб бошаб, «тау-келсиндирди»:

— Уллу аллахны сыйлы келамында айтылгѳаннга кѳре, байлыгѳынга заран болмаса, аны ичгенлигинге, гѳюнахы дѳжокѳду.

— Бек тюз айтылганды, аллахны сыйлы кѳулу, андан уллу гюнах этмей джашагъа эдиле мен суйгенле,— деди, бети джарыб, Бийберт, полуштофну башын ача.

Ючюсю да, экишер рюмканы кѳантаргъандан сора, кѳонакѳбай, бал сууну ичгенча, джау джугъу эринлерин джалай, сѳюню аллын башлады:

— Экигиз да элни аллында тургъан бирер адамла-сыз. сизсиз — ол аман кѳатын айтханлай — не кюню-бюз барды? Кѳыйынлыкѳда, зауукѳлукѳда да сизден башха таяныр адамым джокѳду, кѳресиз, мен да адым кетген бир...

Салим, чайнай тургъанын тохтатыб, кюушеннгенин бузуб, чибин кѳоруулагъан тууарча, Бийбертни ауузуна чабды:

— Огъай, мубарек, бир хатанг джокѳду, аллах рыс-хынгы кѳолунгдан алмасын, алгъышда айтырчаса.

«Алаймыды?» дегенча, приставгъа кѳарады. Федор Степанович, кѳуйрукѳ кесекни ауузуна тыгъыб, ашыкѳмайын чайнаб, джутуб, джукѳ да айтмай, башын кѳы-зыу-кѳызыу силкди. Кѳонакѳбай, Салимге сѳюн юзге-нине разы болмаса, да, айтыр кѳарыуу болмай, юзюл-ген сѳюн не бла джалгъаргъа билмей, аракѳы рюмка-ны ѳрге кѳлтюрюб:

— Тюздю, Салим, айтханынг, алай а биз джазыкѳла адамын игилигин билмейбиз. Ол берекетни барысын да бизге берген, ма, бу бизни сыйлы кѳонагъыбызды, аны саулугъу ючюн тартайыкѳ,— деб, мылысын да кѳоймай ауузуна кѳантарыб, шешиге узалды. Дагъыда, унутуб кѳояма деб кѳоркѳгъанча, сѳзлерин басындырады:— Ол ѳлген хариб да Федор Степановични кѳолунда кѳб джылланы кѳуллукѳ этген эди...

— Сени айтханынгы тюз ангылай эсем,— деди пристав, Бийбертни ауузуна чаба, — джашчыгъынга орун айырыргъа керекди.

Бийберт, джукѳ айтмай, сытчы-мытчы болду.

— Алайды, мубарек, алайды мен ангылагъан да,— деди Салим, чюгюндюрча къызаргъан табакъ бетин абасыны дженги бла сюрте. Пристав, ууакъ-ууакъ кекиргени сайын ауузундан мясын ийис ура, быдырын сылай, къуш джасдыкъгъа таяныб, тютюн тартды.

— Халкъны аллында оноу этген кыйынды джаш адамгъа, — деди ол, сюзюк кёзчюклерин терк къагъа,— алай а, къарнашынга бир заты ушагъан эсе, тындырыргъа болур.

Приставны аккыллы сёлешгенин ушатмай, Бийберт, мынгайгъан тууарча, башын бойнуна джыйыб, кёзлерин джандырыб, аллына бёченниги болуб, экисине да кёзюу шыбырдады:

— Джюйюсхан, ол сизни айтханыгъыздан ёлюб да чыгъарыкъ гюлдю, аны ючюн чыртда къайгъырмагъыз. Ма, мубарек деген кеси айтсын, кесигиз да биле болурсуз, хаджирет хашгенлени ызына Сюлемен харибни тюшюрген да ол эди.

Салимни къулакъ оту иги огъуна дженгиб, башыны джарашдырыр оюму болмагъанлыгына, «гитче бармакъ да асыуду» дегенлей, «тюзю, тюзю, джюйюсхан» деб, башын силкгенден башха ёкюллюгю къалмагъан эди.

Ол, джукъу сери болгъан адамча, теке къалкъуу эте тургъанлыгына, Бийберт бла приставны ишни юсюнден сёлешиулери не аз да джарты болмады.

— Дунияны бузуб айланнган ол Пантелейни джашыды дейдиле, — деб шыбырдады приставны къулагына Бийберт.

— Сергейгеми айтаса?— Федор Степановични мияла кёзчюклери тегереклениб, хыны джана, кирпиче олтуруб тургъанча, къуш джасдыкъдан аллына силкинди, Бийбертден къарамын бир джанына джашыра:— Сора, ол бери къайдан джетишалады?

— Мында аны адамлары барды.

— Не адамлары барды?— деб сорду пристав, сора

магъанасыз сорууна сокъуранды:— Хы, таулулагъа ай-та болурса, аланы уа аякъларын къысха этерге керекди, кимдиле экен ала? Тохта, тохта! Сен аны къайдан билдинг?

— Ол аман джаш кирик айтханды, джюйюсхан, ансы, ким биледи дейсе?— Бийберт, приставгъа бир уллу магъаналы джангылыкъны билдириб саугъа излегенча, «не айтырыкъды» деб, кёзюне джити къарады.

— Аферим, аферим, айтдым да биягъында — къарнашынга бир заты ушагъан болур деб аны. Тамбла, джамагъатны аллында мен аны Сюлеменни орнуна салайым,— деди пристав. Бийберт, къууанч тыбырлы болуб, джарыкъ ышарды.

IV

Танг атхандан бери шылпылайды, аязыр акъылы джокъду: кёкню бети бозланыб турады. Тёгерек мутхуз бет алгъанлыгына, хауада джылылыкъ танылады, кюнню кёзю ачыллыгына ышанырчады. Къамботну тюнене Ханафий бла бачханы ариуларгъа оноулашханлары эсине тюшюб, терезеден кёкге умутлу къарады: «Аллах айтса, джайыгъырча кёрюнеди»...

Къарт юйде тюрт-мюрт эте, талай заман ётдю.

Тау хауа сейирди! Къараб-къарагъынчы кёкню бетин басхан боз булутланы аязыкъ сагал-сагал этиб, бирер джары чачыб, кюн ышарыб, тёгерекни окъача джылтыратды. Джаугъанлыгына, балчыкъ болмагъанды, хуна джанлада, суу саркъгъан джерледе болмаса. Ханафий бла Къамбот кюн къызаргъа бачханы кёбюсюн ариулаб, солургъа олтурдула.

Кюмюшсакъал къарт, чырпа бёркюн мангылайына басыб, кёзлерин сагъышлы сюзюб, талай кере ахсыныб,

сора, джанын кыйнагъан сагъышланы басдырыб къоялмагъанмы эди да, Ханафийге айланыб:

— Къалай алапат джаш эди! Дуниядан тас этдиле къараб-къарагъынчы. Хай-хай-хай!— деб, башын ууакъ-ууакъ чайкъады.

— Кимге айтдынг, Къамбот?

— Ай юйюнге, Асланнга айтама, хариб... Хасан да алай...

Ханафий джашыртын ышарды: «Айтайыммы экен, огъесе?» Алай а, Сергейни джагъасындан тутуб, «тилинге сакъ бол, Ханафий, кишиге айтсанг — эшитмедим деме»,— деб къаты эсгертгени олсагъатлай эсине тюшюб, «къой, бара-барса, кеси эштир» деген акъылда тохташды. Не джашырыб кюрешсе да, къарт, Ханафийни ышаргъанын эслеб, сесгекли болуб сорду:

— Неге ышараса, ашхы улан?

— Бош, кесим алай,— деди Ханафий, бюсюреусюз джууаб бла башын алыр муратда.

— Хей, джашчыкъ,— деб башлады Къамбот, сыйпалакъ ташха таб олтура, — ма, былай сенича болур эдим ол заманда, таб, сенден да джашыракъ эсем да.. Заурбекге айтама, эштген эсенг да... Зорлукъ азаб юсюбюзню басхан эди да, кечиналмай эдик. Юч джаш болуб чыкъгъан эдиле хаджиретге да. Ол экисин къолгъа тюшюрдюле, Заурбек а, къара суудан узакъ болмай, бир уллу ташны тюбуне кирген эди да, табалмай эдиле. Къаты бла ары-бери да оза эдиле, алай болгъанлыгъы ючюн, сезалмай эдиле. Алай бла, айтханымча, сау эки ыйыкъны кечинди... Кёз байланыргъа азыкъ элтиучен эдим анга...

— Хаджиретге бирге чыкъгъан эсеме, къалай айырылгъан эдиле бир-бирлеринден, Къамбот?— деб сорду Ханафий.

— Ала алгъы бурун къалын чегетде эдиле, дорбунда. Киши аланы, джол тюзетиб, табаллыкъ да тюл эди.

Ол экиси бир кече, — не десенг да, юйге тартмай болмайды, — элге эннгенлей, къайсы эсе да тахса бериб, къакъгъан эдиле джазыкъланы... Хы, айтханымча, Заурбек уллу ташны тюбюне кирген эди да, тюз джолну джанында, киши джукъ билмей эди. Изледиле — табмадыла. Бир кюн ингирде, азыкъ элтиб, къайтыб келе тура эдим — аллыма Алий чыкъды. Сезгенми этген эди да, къадалды да къалды: «Къайдан келесе?» — деди да. «Биченлигибизден келеме», — дедим, алай болгъанлыгъы ючюн ийнанмады. Болмагъаныбыз къалмады. Уругъа да бир керилди, ол саууту-сабасы бла джюрюгенликге, мен да хомухладан тюл эдим. — Къамботну мутхузлукъну ауу чабхан къызаргъан кёзлери мыдыхлача джандыла. Бир ишексиз, бусагъатда джаш заманында болгъан иш кёз аллына сюелген болур эди. —

Экинчи кюн, алай пристав къобсун! — не этиб, мадар табмагъанында, бютеу элни — аякъ юсюнде джюрюялгъанны барысын — аллына сюрюб, Заурбекни излерге джайгъан эди. Заурбек хариб да муну барын да кёрюб тура. Тёзалмай, чыкъды да къалды. Ал сафда сюелген бир къарт, — ёмюрде эсимден кетмейди, — чыммакъ сакъалы бла: «Джашым, бизге не этерик болур эдиле, бош чыкъдың!» — деб, къыйынлашхан эди, алай болгъанлыгъы ючюн, халкъгъа зарауатлыкъ джетгенин кёргенинде, джазыкъ, кесин унутуб къойгъан эди. Аны айтханым, патчахны эгетлери хыйлачыдыла, аланы къолларында — закон, не этер къарыуунг барды: сюйсенг — джыла, сюйсенг — джырла! — Къамбот, хурджунундан къолан быстырчыкъны чыгъарыб, кёзлерин сюртдю.

— Къамбот, халкъ къуру да буюгъуб турлукъ болмаз, башына бир мадар излерик болур, — деди Ханафий, кёзлери хыны джана, ауазын кёлтюрте.

— Хей, ашхы улан, аны уа несин айтаса! Игитда дейсе! Джаны болгъан джашаргъа тырмашады. — Къамбот, нени эсе да эсине тюшюралмай кюрешгенча, башын

булгъай келиб, бети джарыб, хапарын созду. — Тутмакъда бизни биргебизде бир алапат орус джаш бар эди, Андрей деб. Ол айтыучан эди, бир джерге джыйылсакъ: «Къамбот, шохум, — дей эди, — узакъ бармай джарыкъ дунияны кесинг кёзюнг бла кёрюрге боллукъса. Эй, мени аллахым, Эресейде аллай уллу кюч къобханды, аны аллын тыймакълыкъ бек кыйынды. Къара халкъ тюзлюгюне ийнаныб бошаса, бириксе, аны не окъ, не тоб къоркъуталлыкъ тюлдю», — деучен эди. Экинчи джылыбызны джазында огъуна, бир ариу кюн, чегетде, хар кимни аузуна къаратыб, сёлеше тургъанлай, ызчы итле тутдула да алдыла. Ол кюнден сора аны бизден къоратдыла, зараны джукъмасын деб. Алай болгъанлыкъы ючюн — джангы элтген джерлеринден да къачыб къутулгъан хапарын эштген эдик. Тутула-тутула юренген эди да, (юч кере тюрге кирген) — хар джол сайын къача эди, къоркъмай эди. Арт джолда уа, кимни эсе да буйругъу бла, тыш къралгъа кетгенди дей эдиле.

— Тыш къралда уа не этерикди, сора? — Ханафий сейирсиниуде ангарылды, — огъесе тутадыла деб къоркъубму кетгенлигиди?

— Тутадыла деб да къоркъа болур, ёзге, Пантелей айтхан эди, тыш къралда Эресейден къралны оноуун этген кёб адам джыйылгъанды деб.

Булутдан ычхынган джарыкъ кюнча, Ханафийни сезими джарыды: «Ха, кёремисе сен аны? Биз тегерекде да бек кёб адам этеди ол оноуну джашыртын. Майна, Сергей айтханга кёре, Нарсанада джашыртын джалгъа кириб тургъан Хасан да аланы бириди. Сергей кеси уа? Аны менден бир джашыргъан заты барды — базмайды айтыргъа: ышанмайды, бир ишексиз... Эшта, барысыны да башчысы ол кеси болур. Тоба-асто! Ол къадар адам, инсан улусуну оноуун этгени азды деб, энди тыш къралда да бардыла, сора. Сейирди!»

— Сизге тутмакъда не этдире эдиле, Къамбот? —

деб сорду Ханафий, энтда къартдан бир джангылыкъ эштир муратда.

— Да, не этдирликдиле этдириб а? Агъач кесиучен эдик къыш, белге джете къарны джырыб. Сууукълукъну уа, сен сорма, мен айтмайым! — кёбюсю бурунларын, къулакъларын юшютюб. Пантелей джазыкъ да, джел аурууну табасы анда болуб къайтмадымы? Ненча адам къырылды, ненча адам сакъат болду! Аты айтылмасын ол Сибирни! Мазаллы чёрчек джигитлени патчахлыкъ алайда бек дженгил кемиз этиб кёюучан эди.

Ханафий джукъ айтмады. Аны эси, бир ишексиз, тубсюз, учсуз-кыйырсыз соруулагъа кетиб болур эди: ол, къашын-башын туюб, эринлерин къаты кысыб, кёзлерин тик энишге чыракъ ийибди.

Кюнню кёзю чегетни башындан аууб, дуппурла башы болмаса, къалгъан джерге кёлекге тюшген эди. Ёмюрлени тилсиз шагъаты, аны тау джюрекледе къайнагъан сагъышладан хапары болмай, эсги, юреннген джолу бла, ашыкъмай тигелейди. Аны орнун алыргъа ашыкъгъанча, кёкню бирси кыйырында, иги кесек ёргеракъ келиб, мутхуз ай сиреледи. Джокъдула джулдузла: кюн джарыкъ эритгенди, чачханды, айны мутхузуракъ этгенди, алай болгъанлыгъы ючюн, кёзден тас эталмагъанды. Джукъугъа хазырланган бурмабаш чегет шум болгъанды.

— Хей, джашчыкъ, не кёрмедик, не кёрдюк! Джашай-джашай да бездик! Сизге кёлайы болсун! — деб, Къамбот, этеклерин къагъа, ёрге туруб, ташха узалды.

V

Сыртда Ажгерийни къой сюрюулери джайылгъандыла. Бюгюн кёошда ючеулен къалгъандыла: Сюлемен, Хамит, Солтан, Сюлемен шапалыкъ этеди. Хамит бла Солтанны уа, тирирек кёрюб, Ажгерий кеси тый-

гъанды — ала, къара тер басыб, къой къыркъадыла. Кёзюу-кёзюу мазаллы къара къыбдыларын къатларында суугъа тийириб, солуу алмай кюрешедиле. Ажгерий, чал мыйыкчыкъларыны учун къол аязы бла учхара сылай, ары бла берн барады. Сюлемен, къымсыз болуб, несине юйюрсюниген итча, тёрт бюклениб, ауузундан сёзю чыкъмай, гыбыт бла айран башны къадалыб чайкъайды. Бир алада бир джашлагъа да къарайды, ёзге эки кёзю Ажгерийдеди.

— Быланы къыркъгъанларын ариу джарашдырыб машоклагъа сал, Сюлемен, джерге джайылыб турма да. Бу арт джыллада сенден хайыр болмай тебрегенди не эсе да, — деб, Ажгерий, атына миниб, сюрюую таба атланды.

— Не эсе да чамланганды сеннге, Сюлемен, бий, — деди Солтан, къыркъгъанын тохтатыб, Хамитге кёз кыса, — кёлюне джетмегенчамы кёргенди да...

— Аны кёлюне къайдан джеталайыкъ, сагъыш этчи, иги джаш, ма, былай сизни кемигизден башлаб, бюгюннге джетдим — къарыууму аямагъанма, дагъыда этген «бюсюреуюн» эштдигиз болур. «Аты айтылгъан — алтынлы» дейдиле, ол — бийди, бизни аллах аллайлагъа къулгъа джаратханды, не мадарыбыз барды? — тёзерге керекди, къарныбызны асырагъанына да сау болсун! — деди Сюлемен. — Ол джанына чомартды, не да болсун, «Чомарт оба нюр джанар» дегенлей, ауузу хыны болгъанлыгъына, чомартды: къарныбызны кысмайды.

— Хо, алайды. Бир байны къабыры нюр джанарыкъ болса, Ажгерийни уа джанарыкъды, бир ишексиз. — Солтан хыны ышарыб, Сюлеменнге къарайды. «Аны «чомартлыгъын» меннге юретме, акка, мен аны уста билеме!» — дейди аны къарама. Сюлемен, чайкъай тургъан гыбытны да мурджаргъа атыб, джюнлени джыйыб тебреди. Ол джанын-къанын аямай ишлейди, къыр-

кыйгъан джюнно машоклагъа тыкълаб, башларын тигер муратда, шынтагы излеб, тегерегине къарагъанын эслеб, Хамит джумушагъыракъ айтды:

— Сюлемен, энди кѣб да къалмагъанды, кесибиэ этербиз, джауунгу чайкъа.

Сюлемен анга соруулу къарады.

— Къой-къой, биз тигербиз башларын, къалгъан джюнно да джыарбыз, — деб, Солтан да башын къызыу-къызыу силки. Къарт скрюуючу, джашла таукел-синдиргенлеринде, атлай барыб, гыбытны башын ачыб, ичине юкюл ханс атды — таууланы айтханларына кѣре, кѣб джау тюшеди. Бююн эртденнигиде, къошдан узакъ болмай, дуппур башындан — барлакъ джерден — джыртыб келген эди Сюлемен.

Ханафий бла Солтан ишлерин тындырыб бошаргъа, кюнно кѣзю узайгъан эди. Сюлемен не чемерлигин да аямай кюрешгенлигине, джау кѣб тюшмеген эди: гыбыт айрандан гоппанны белинден бир акъ джау — аны да, джылы сууну болушлугъу бла. Алай болса да, кѣлюне асыу болуб, айтды:

— Джашла, кѣрдюгюзю, бу — ол хансны кючюнденди ансы, быллай бир джау къайдан тюшерик эди?! Ол игилигими да билмез бий, меннге ёчюкгенди да, «аман Махушха джарашыр» дегенлей.

— Аны ючюн а, «игилик этдинг» демез бий, — деди Солтан, — аны кѣрсе, къызгъаныб, айранны башын аулаб теберге да болур.

— Бююн Сентин джалын алыр кюню шойду да, кечикгенди не эсе да, — деди Хамит, сѣзюу башха джары бурдура, бети сагъышлы болумгъа кѣче.

— Да, ол да къой кюте турады, ингирде аллыкъды аллыгъын, — деди Сюлемен. Ажгерийде джалда тургъанланы кетер болджаллары джетиб, бири да игилик бла айырылмагъанды. Ёлтюрюшюу-ёлюу, не да

болджалы джетгинчи къачыб кетиу, неда — урушуу. Ючюсю да аны бек ариу биледиле, артыкъсыз да — Сюлемен. Алай а Хамит Сентни юсюнден сёз кьозгъагъанында, киши джукъ айтмады. Хамитни башында уа сагъышла къайнай эдиле. «Сент тынч джашды. Ариу, урушсуз-туйюшсуз хакъын алса да, Ажгерий анга хыйла этмей къоярыкъ тюлдю. Майна, былтыр, кеси огъуна Умарны ёлтюрюб кетди да! Не айтыр къарыуунг барды? Къалын чегетни ичинде аны киши кёрмегенди.. биледиле барысы да... Билиб а не этериксе?.. Бир сылтау бла, къошдан джанлаб, барлыкъ джолун ызларгъа керекди». Бусагъатда Хамитни кёзюне Сергей кёрюнюб, «биз алагъа алкъын кёргюзтюрбюз, къарнашчыгъым!» деген сёзле, къулагъына ким эсе да шыбырдагъанча, ачыкъ эштилдиле. «Неге база эди экен ол орус джаш? Огъесе меннге кёл этгенлигими эди? Огъай, тейри, кёл этгенлиги уа тюл эди! Къара халкъгъа базады: ма, менича, Солтанча, Сентча адамлагъа: «Биригирге керекди», — деучен эди хаман ол. Аны бла Ташчыда ишлеген джашла уа ёхтемирекдиле бизден, не эсе да бир сезгенлери уа барды...»

Хамитни башында сагъышла къайнаб, кёмюклениб, джагъагъа кеслерин ургъан толкъунлача, мыйысында орун табмай, дыппылыгы болду. Ол кёзю-башы бла Солтаннга «тышына чыгъайыкъ» деб кёргюзтюрб, эрлай туруб, эшикке чыкъды.

— Солтан, — деди ол, тенгини кёзюне джити къараб, — бюгече сен гёзет эт, марджа, мен элге эниб келмесем боллукъ тюлдю.

— Аллай бир нек гузабаландынг, экинди бла ашхам арасында? — деб сорду Солтан, кёзлери къайгъылы джана.

— Билемисе, кёбден бери хапарсыз болгъанма да, тынгым бузулуб турады, бир хапар билиб къайтырма, анам нете тура эсе да... Эртден азан бла келирме, —

Хамитни кёзлеринде джалынчакъ, мыдахыракъ отчукъ-ла джандыла. Солтан, ёмюрде тенгини айтханындан чыкъмаучу Солтан, разылыгъын билдириб, аманат салды:

— Бизден да бир хапар биле келирсе, иги джашча. Бар, ким огъай дейди? Ажгерий иерикмиди ансы? Майна, кеси да келе тура шойду да?!

— Иймей не этерикди, бир сылтау айтырма. — Хамит, тик энишге къараб туруб, сагъышланыб, Солтан таба терк айланды: — Сеитни бюгече малла бла элге эннгени болса — дорбунну къаты джол бла келсин. Эштмедим деме, айтмай къойма!

Солтан, аны ангылаб, башын силкди. Хамит, Ажгерийден эркинлик алыб, джолгъа чыкъды. Кюн алкъын мийикдеди, чегетни башындан аугъанлыгъына. Чегетни ичи джарыкъды, бир-бир къанатлыла, алкъын анда-санда джарыкъ джырларын тохтатмагъандыла. Джаяу джолчукъ тереклени ичин айланч-гуйланч бурула, узакъдан-узакъгъа созула барады.

Хамит тири атлайды, бир алада бир имбашында джюн артмакъларын тюзетеди ансы, тохтаусуз барады. Кёз да тюгел байланнгынчы, ол дорбуннга джетиб тохтады.

Артмакъланы бир джанына силдеб, ол, тегерегин аулаб, киши эслемегенинде, уллу эмен терекден узакъ болмай, шхылды чырпылагъа мыллыгын атды. Хамит, топракъ тёбечикни ариу къазыб, бир джанына атыб, джангы шкокну сыбызгъысын эсlegенинде, сабийча къууаныб, сермеб къолуна алды. Топракъ джугъусун дженги бла сюртюб, джерлеб, артмакъларын да бойнуна атыб, джаяу джолчукъ бла ызына айланыб тебреди. Келген джолну джарымын къоратхандан сора, ол, мазаллы нарат терекни ташасына кириб, бауурундан джатыб, джолчукъдан кёзюн алмай, къарайды.

Хамит кьошдан чыгъар-чыкъмаз келген эди Сеит да кьошха... Ол биргесине ишлегенлени барысындан да айырылыб, кьой бёлекчигин бир джанына тыйгъанында, Ажгерий, тума иркге къараб:

— Муну мында кьойсанг да боллукъ эди, Сеит, сюрюуге гуждарлыкъгъа, — деди.

Сеит, онгсунмаса да, тынгылауну басды. Сюрюучюле да джукъ айтмадыла. Ажгерий болмазлыкъ затны айтханын былайдагъыланы къайсы бири да биле эди. Игитда дейсе! Юч джылны мындан алгъа Ажгерий джалчысына мараз, арыкъ кьозучукъну берген эди. Сеит аны багъыб, кютю юретиб, уллу ирк болгъанында уа, бийни кёзлерине къан чабады! Къалай-алай болса да, тыйыншлы джууаб эштиб, онг табмазын билиб, сёзню башха джары бурду:

— Ойнаб айтама, сау аша кесинг ырысхынгы. Билирге суйсенг, кетгенинге да разы тюлме: кьошда болсанг, кёлюм тынчлыкъ таба эди, малланы джарсытмай эдинг... Ашхы джолгъа!

Сеит джолгъа чыкъгъан эди, малчыкъларын сюрюб. Бир кесекден а, Ажгерий аты бла элге тебрегенинде, Сюлемен бла Солтан бир-бирлерине соруулу къарадыла. Ала билмей эдиле, бийни кёрлюклерини бюгюн ахыр кюню болгъанын.

Ажгерийни аты джоргъа болгъанлыгына, Сеит, Солтанны айтханын этиб, чегет бла баргъаны себебли, малланы да ашыгъыш сюрюб, иги танг узайгъан эди.

Бий аны, бёрю джыйыны сезгенча, узакъдан огъуна, баргъан джолун сезиб, аджирни бошлаб бир кесек баргъанлай, джалчысын эслеб, джорюшге кёчдю. Къызыу баргъаны бла терк огъуна джорюшге кёчген атны бир-эки кере да абыннганын иеси онгсунмай, хатасыз хайыуанны ауузун джюгеннге урдуруб, «эй худжулукъ» деб, ауузуна келген аманны шыбырдады. Энди къарамдан баргъандан магъана болмазын билиб, Ажгерий,

мурдар ишине кёчерин сезиб, атха табыракъ олтуруб, бели бауун тюзетиб, къамасына узалды. Сеит да барады, ол да барады.

Ажгерий къамасын чыгъарыб хазырланиганлай, атны аягъыны тюбюне къургъакъ бутакъ тюшюб, чыкъырдады. Хыйлады бий, Сеит ызына айланыргъа, тиритны ауузун сол джанына терк буруб, терекни ташасына букъду. Сеит, ызына дагъыда бир кере къараб, джукъ кёрмегенинде, биягъынлай, джолуна джарашды. Бу джол Ажгерий, аны узаймагъа къоюб, ызындан бармай, чегетге теренирек кириб, кенгтин барыб, Сеитни аллын сакълайды.

Ма, къойла кёрюндюле, мушулдаб, ичлерин уруб келедиле, аланы ызларындан Сеит кийиз бёркю бла чыкъды. Тенглешди. Ажгерий тишлерин къаты кысыб, аллына силкиниб, къама бла керилгенлей, чегетни джукъу шошлугъун бузуб, шок атылды. Къара къама, олсагъатлай къолдан сылджыраб, джерге тюшдю. Къара аджир юркюб, бир джанына чартлагъанлыгъына, барыр джер табмай, эки ал аягъын кёзюу-кёзюу джерге уруб, бир-эки да кишнеб тохтады. Атлыны бир аягъы ёзеннгиден ычхыналмай, башы къарын тюбюне болуб, салынды. Алджагъан Сеит, кишини кёрмей, ундок болуб, кёзлери джана тургъан къойланы да унутуб, атны къатына барды, алай болгъанлыгъы ючюн, джангыз иесине юйюрсюннген хора анга артын бургъан болмаса, тутдурмады. Сеит, Ажгерийни ёлюгюн таныгъанында, тёппе туклери ёрге туруб, ызына арты бла бара тургъанлай, неге эсе да абыныб, джыгъылды. Акъ сюек саблы къаманы аякъ тюбюнде эслеб, акъыртын къолуна алыб, ёрге турду. Не болду? Ким ёлтюрдю? Сеитни хапары джокъ эди. «Чегетде тоноулукъ болуб къалама» деб, къоркъунчлу, таукелсизирек тебиннгенлей, Хамит, къалын чырпыланы шыбырдатыб, шкогуу сыбызгъысы тютюнлей, тюшде кёргенча, аны аллына сюелди.

Мууадзин межгитден эртде салах тартыб бошагъанды. Салах тауушну эштгенлей, быллай кюн (кимге да тартылсын) шош юйор бирден къозгъалыб къалады, — алайды таулуланы адетлери. Ажгерийлены арбаз адамдан тыкъ урулубду. Былайда кърмезлигинг джокъду: кими джылай, кими барчы-келчи болуб, ёрге-энишге чаба, кими—бош тынгылаб, къайгъы сёз бергенден ары терен кирмейди. Артда айтылгъан къауум кёбюрекча кёрюнеди.

Далбий кызы джылай-джылай, кёзлери кызарыб, тулукълача кёбгендиле. Джууукъну-тенгни къатында болмаса, джылагъан да этмейди: уяла болур, не десенг да джамагъатдан. Бусагъатда, айтханымча, сюдюри тюшюб, белине да къара белликни кысыб, тыйгъычсыз, сормай келген кыйынлыкъгъа бойсунуб турады.

«Ёлюнг болса — джерге ашыкъ»... — дейдиле тауула. Ажгерийни да, кёб тутмай, сырт башына элтдиле. Салим-хаджини хурджунлары кюмюш сомладан ауурла болуб къайтханды джаназыдан. Элде айтылыб тургъан сёзчю къатынла да билалмагъандыла Ажгерийни къалай ёлгенин, «шкок джарасы бар эди» деген болмаса. Билгенни къой, ишек да болалмагъандыла. Атасыны схаты чачылгъандан сора, бир кюн, джашы Динибек, Хамитни чакътарыб:

— Атам ёлген кюн сен кыошдамы эдинг? — деб сорду.

— Мен ол кюн, джюйюсхандан эркинлик алыб, юйге эннген эдим, — деди Хамит, чырт да тюрленмей.

— Джолда киши тюбегенми эди сеннге?

— Киши да тюбемеген эди.

Сентге соргъанларында, джууабы кысха эди:

— Къойчукъланы чегет бла сюрюб, кечигиб къалама деб, ашыгъыш келген эдим. Шкок таууш а эштменме.

Аны бла кьалмай, старшина Сослан экисинден да кьаты соруу алыб, джукъ сезалмагъанлыкъгъа Хамитни да, Сеитни да «приставны буйругъу» бла тюрге атахан эди. Сау айны тутулуб тургъан джашла адам танымазча джукъаргъан эдиле, алай болгъанлыгына, терсликлери болмай, бош этген эдиле. Динибек Хамитге не бек кьадалыб кюрешгенинде, андан сора, кълюн кьалдыргъанча этиб, экинчи кьошха чыкмай кьалгъан эди. Узаймай, юч айдан, Солтан да элге эниб, алай бла тенгле бир джерге биягъынлай джыйылдыла.

Ажгерий ёлгенден бери пристав бир кесек сескекли болуб кьалгъанды: кесинеми кьоркьады да! «Кимни несин билгин, кьагъыб аллыкъдыла! Бу кийик миллетни ичине кьайдан тюшдюм эсем да!» — деб, бир-бирде уллу сагъышланыб, анда, Петербургда джаш заманын балсытыб эсине тюшюрюученди ол. Кесин не бек билгенге, не бек хыйлагъа санаса да, Фёдор Степанович ёмюрлюк унугъуу джукъуда джукълаб тургъан шош юйюрню кьозгъагъан кюнню алкъын сезалмай эди.

Анда, Петербургда, неда башха уллу шахарлада болса, — бир ишди, — ансы, мында, кийик къаяланы ичинде, сют уюгъанча, ёмюрлюк боюнсханы тюбюнде, дуниядан хапары болмагъан, къара танымагъан халкь «патчахлыкъгъа къаршчы барлыкъды» деб джети джукълаб акъылында да джокъду аны. Элде, байланы джакълаб, кёзюу-кёзюу юйдегиси бла сыйланыб айланады. Бююн кеси да кьалгъан кюнледен кечирек тургъанды: тюнене Замалада «кьулакъ отну» мардасындан дженгдиререкми этген эди да?!

Къызгъылдым кюн кьалын чыкъны хансда, терекде суюмлю джандырады. Суу джагъала, джылыу ангыдаб, тютюнлей тебрегендиле. Анда, элни башында, Ыбчыкъны басхан кьалын тубанны кюн эритиб, аны кьалгъан кесеклери, джабагъы устуккулача, акъыртын къл-тюрюлюб, суймезден тас болуб барадыла. Ауушладан ургъан аяз, бир алада бир кюч алыб, чёблени башын

сылай келиб, кызыу бара турган сууга ёшюн уруш этиб, аны сыфатын уллу тюрлендиралмаса да, хужабача, кёмюкленнген ууакъ толкунчукъланы ызына тараргъа кюрешеди, суу да, ызына къайырылыб, джагъа ташланы кириуюн алыб, шууулдаб барады. Джылыу ангылай башлагъанлай, тауукъ къанкълдагъан, малла ёкюрген тауушла чыгъадыла. Фёдор Степановични, беткъл джуугъанлыгъына, алкын кёзлери алас-булас этеди, аязыялмагъанды. Ол чалдаш кълджаурукъчукъ бла кёзлерин сюрте турганлай, кызы эшикден чабыб кирди:

— Папа, бизге ким эсе да келеди. — Лиза юй тюбюнде, къууанч тыбырлы болуб, бир-эки да бурула келиб, атасыны бойнундан къаты къучакълаб, джаягъын бай этди. — Билала эсенг, папа?

— Бюгюн бизге келиб ким келликди, кызычкы? — деди Фёдор Степанович, кызыны кукалыгъын асыры бек джаратмай.

Атасыны ичи тутмагъанын онгсунмай, Лиза, бети сагъышлы болуб (атасын быллай болумда ол кёре юренмеген эди), чучхуду:

— Папа, ауругъанынгмы барды, нек мыдахса? — Лиза, сары бурма башчыгъын атасыны кёкюрегине салыб, белинден акъ кълчукълары бла къаты кысды.

Фёдор Степанович, джарыкъ халгъа кёчерге кюрешиб, кызыны башчыгъын ийнакъ сылай:

— Теличик, сора папанга не боллукъду? — дегенинде, Лизаны кёзчюклери суююмлю джана, биягъынлай кукаланды:

— А-а-а, билеме, папочка, — сеннге пахмель керекди.

Аны кълонгурау ауазчыгъы юйню тёрт кълбыргъасын зынгырдатханын ушатмай, пристав, ал бармагъын эринлерине салыб, кълшын-башын туюуб айтды:

— Маманга эштдиресе, экибизни да бу юйге басмазча этерикди.

Лиза ангылагъан халда башчыгъын силкди.

— Къайдады ол келген адамынг? Кел, бир къарайыкъ, — деб, эшикке чыкъгъанында, джолну ортасы бла акъ атла джегилген фаэтонну эслеб, сюдюрю олсагъатлай тюшдю:

— Биягъы Георгий шойтда! Энди уа не болду биягъы Ташчыда? Бездирди ол мени, къартлыгъымда да тынчлыкъ джокъду джарлы джаныма, мени андан башха къайгъым болмагъанча, бери тарыб турады.

Фёдор Степанович, онгсунмай, бурнун джыйырыб, бир джанына бурулду. Кызы уа, анга къаршы баргъанча, кесини кёлундегин айтды:

— Папа, Жоржа, сора, сен айтханча, аман адамыды?

Атасы кызына джууаб бергинчи, фаэтон шыб деб аланы юлерини алларына келиб тохтады. Андан хагок джаш адам тюшюб, шляпасын алыб, джаланган бузоуну тюгюча, джылтырауукъ чачы бир джанына таралгъан зугул башын энишге ийиб, джылы саламлашды:

— Саулукъ-эсенлик излейме, джюйюсхан, сизге!

Пристав джууабны орнуна ауурланыб тургъан башын билир-билмез кымылдатды. Лиза, ауузчугъун ышарыуда кериб, тобукъчукъларын бюгюб, башчыгъын энишге ийиб саламлашды. Георгий, аны бармакчыкъларындан учхара тутуб, акъ кёлчугъун бай этди.

Къонакъны ингичге бойнуна битген зугул башына шляпа асыры бек да джарашмай эди, алай болса да, пристав аны кызына ышаргъанын кёргенинде, «ышарыу сезимни кьозгъайды, сезим а — ышаныуну», — деб, эсине джаш заманындан къалгъан бир айтыу тюшюб, бети джарыды.

Георгий атасыны къатында Лизаны эслемегенча этгенлигине, бютеу акъылы андады: бир алада бир кёз къакъмай къарайды, алай а ол къарам да кёлге асыу болала болмаз. «Бузну юсюнде чакъгъан гокка сен

эсенг да, эритирме мен сени джюрегинги», — дейди Георгий ичинден. Георгий игитда билалмайды, учузланган джылтырауукъ бла аккыллы сыйгъа бёленнгенин Лизаны. Биринчи сюймеклик не татлы, не дамлы болса да, сокъур болады; ийнакъ сезимни тубаны кёзлерин байлаб къояды кёблени.

Георгийни уа, джаш инженерни, джюрек талпыуда уллу сынамы джокъ эди, «джел къакъмай, чапракъ шыбырмаз» дегенлей, ышаргъаннга ышарыб, илешген болмаса. Георгий, сёзюне неден башларгъа билмей, приставны да, бюгюн ичи тутмагъан кюню болуб, хапар сорургъа ырымы тартмай, аккыл-теккил болуб тургъанлай, юй бийчеси эшикке чыгыб, джау джагъылгъанча, арну тукъум ышарыб:

— Нек турасыз эшикте, Георгий Васильевич? Дженгил юйге келигиз, — дегенинде, джашы кёлюне асыу болуб, джёбелеб барыб, эртдеден огъуна узатылыб хазыр болуб тургъан къолгъа эринлери бла джабышды.

— Мен Георгий Васильевични не айтыргъын биле турама. Юйге артдан барырбыз... Алгъы бурун уугъа чыгыб бир къайтырмы эдик, не-е? — пристав инженерге битди.

Ол, Фёдор Степановични магъанасыз затны теджегенин айталмай, бир кёзюн джумуб, кёкке къарады: кюн къызгъан заманда ким барады уугъа!

Фёдор Степанович, аны эрлай ангылаб, къолун чорт силкди:

— А-а, пустяк! Не башхасы барды? Мараучу бла ызчыны джолу не заманда да болады.

— Адам арыб келгенди. Юйге чакъырыб, сыйлар ориуна, уугъа дейди. Не тукъум адамса сен, Федя? — приставны юй бийчеси эрини айтханын онгсунмады.

— Мама тюз айтады, кюн иссиде джаныуарла да солугъан этедиле, не ууду ол? — деди Лиза да, анасыны джанына тартыб.

Инженер джукъ да айтмады, кьошакъсыз тынгылау-ну басхан болмаса. Фёдор Степанович бла Георгий ич юйге кирдиле. Мычмай, джумушчу тиширыгъа буйрукъ бериб бошагъандан сора, эки тиширыу да кирдиле.

— Билемисиз, Георгий Васильевич, бу къарангы миллет бир-бирин союб къояды! Бирси кюн бир байны чегетде шокъ бла уруб кетгендиле... Ужас! Лизаны да алыб, къачмай эсем былайдан, боллукъ тюлдю.

— Фёдор Степановични да ёксюз этиб, нее? — деди Георгий, джумушакъ ышара.

— Къулагъыма кирмейди, турсун, ма бу тешикке кирсин да...

— Мен папаны кьоюб кетерик тюлме, — деди Лиза кука ауазы бла. — Папагъа таймаздан къараб турургъа керекди.

— Тур папанг бла, чегетни ичине кир да, ким огъай дейди? — приставны юй бийчеси, бурнун джыйырыб, бюсюреусюзюрек джууаб берди къызына.

— Елизавета Фёдоровна тюз айтады, — инженерни кёзлеринде суююмлю отчукъла джандыла. — Фёдор Степановични кьоюб кетерге боллукъ тюлдю. И, вообще, сиз бош чарлайсыз: былайдан аламат джер джокъду! Хауасы десегиз. — адам кюсерчады!.. Билмейме неге чарлагъаныгъызыны...

— Ци-ви-ли-за-ци-я, — деб эджикледи приставны юй бийчеси. — Былайда ёлюргеми керекме мен? Ах, Петербуг, Петербуг!

Билмейме не бла бошаллыкъ эсе жа бу «ёчешиу», эшикден джумушчу къыз кириб, хантны хазыр болгъанын билдирмесе. Бу джол, анга да ышанмагъанча, кесл, къызып да былайда кьоюб, джумушчусу бла биргелей, столгъа ашарыкъны тизди. Эрини кёзлери умутлу джанинганын эслеб, тартаргъа къан дыгалас этгенин эсанб, ёрге турургъамы эриннген эди да, олтургъан

джеринден ёрге кьобмагъанлай, ызына айланыб бурду:

— Марфа, эштемисе?

— Не дейсиз, бийче?

— Бир полуштоф келтир бери, эркишилеге.

Столгъа тегереклешиб олтургъандан сора, Фёдор Степанович, рюмкаланы аракъдан толтуруб (тиширула шампан ичедиле), кесиникин ёрге тутуб:

— Джюйюсханла! Бизге уллу сый берилгенди. Уллу патчахыбызны буйругъу бла, бу къарангы, цивилизацияны уругъу себилмеген джерде уллу Россиягъа къуллукъ этебиз. Аны уллулугъу, самодержец халал эмда магъаналы ишибизни ёмюрде да унутмагъанды, унутурукъ да тюлдю. Джашасын патчахлыкъ! — деб, къагъыб бошар-бошамаз ауузуна къантарыб, эрнин-бурнун джыйырыб, чанчхыгъа эт кесекни илиндириб, ызындан тигелетди.

Лиза кьонакъдан эки кёзюн алалмайды: хар кымылдагъанын сымарлаб, сезиб турады.

— Сиз алаамат джер дедигиз биягъында, — деб башлады приставны юй бийчеси, чайнай тургъанын тохтатыб, кьонакъгъа битиб. — Не алааматлыгъы барды ма бу таш къабырны?.. Сау болугъуз, анда-санда бир келсегиз, тишибиз-башыбыз бир ышарылады, ансы... Буду да, — кёзю-башы бла эрнн кёргюзтдю, — хаман иште, юйде аз болады... Не кёребиз биз, айтыгъыз?!

Ол «тыхсыуларын» алкъын тизерик болур эди, эри болмаса. Пристав, полуштофну кьалгъанын эки рюмкагъа къантарыб, жарык халда айтды:

— Тишируу дегенинг — къара эмгекди. Дуння джашаудан хапарлары болмагъан бир джандыла ала. «Аллахха минг кере шукурла болсун, мени тишируу этмегенине» — деб, бетинги сыла, иги джаш. Мен, патчах ючюн, Ата джурт ючюн ёллюк болсам да, артха турлукъ тюлме. Атам хариб патчахха сау отуз джылны къуллукъ этгенди. Мен да — атамы джашыма, айыб-

— Сергейди деб турама.

Пристав ёрге турду.

— Сергей, Сергей, — деди ол, ары бла бери бара. — Тохта, тохта, ол хаджиретлеге болуша айланган шой эди да... Хы-ы, билдим. Бийберт да билдиргенди аны меннге. Не барды экен анга, быланы ичлерине кириб?

— Билген затым тюлдю, джюйюсхан, — инженерни тегерек кезчюклери кыйгылы ойнадыла.

— Ашхы, мен анга кесим бир туберме, кыйгырмагъыз, — деб, пристав Георгийни имбашындан кыйгыб келлендирди. — Кырачай баракла дамы кышуладыла?

— Чынты аладыла, джюйюсхан. Сергейди аланы юсдюрюб кюрешген.

— Инженер кыйгырмасын, пристав аланы бек тынчыккы джукъларча этер, — Фёдор Степановични эринлери хыликке ышарыуда керилдиле. — Кыйгырмаз, шохум, мен аланы орунларын табдырма!

— Сау болугъуз, джюйюсхан, мен сизден аллай болушлукъ табарыма ажымсыз эдим...

— Ол мени борчумду, — деб, пристав, башын ууакъууакъ силке, Георгий Васильевични ашыра чыккыды.

VII

Танг аласы бла джулдузла бирем-бирем сёнгюб, тегерек джарыб тебрейди. Эртденнги татлы джукъудан уянган кыйынды, алай болса да, таулула джарлылыкъларын иги биледиле: эрте уянадыла.

Тюнене кече тойда тебсей-тебсей, ашхы сылыт болуб кыййтханды да, Зулкярнайны чыртда уяныр аккылы джожду. Сюйюмлю ышарыб, бети джарыб (татлы тюш

кёре болур), джукълайды. Кёлю хошмуду да, бу арт кёзюуде Зулкъарнай бир кесек басымлы болгъанды. Бюгюн да, бюгече да джашла, бир-бирлерине хапар айтыб, кюлмей къоймайдыла, джыйылгъан джерде Зулкъарнайны аты сагъынылса...

Иш былай болгъанды: бир кюн Сагъит, къаныкъмагъан чамчы, аны имбашындан къагъыб:

— Джигит, зор бла джолунг болмады, энди, адет-деча, бир кёрюмю эдик? — деб соргъанында, Зулкъарнай, аны неге айтылгъанын билиб, ызына терк айланды:

— Сора, мен адетден тышынамы чыкъгъанма? «Буюрулмагъанды» де, ансы, аны неси барды?...

Сагъит, Зулкъарнайны мыдах тюрсюнюн эслеб, «асыры бекми сермедим экен» деб сокъурана, айтды:

— Зулкъарнай, кёлюнг къалмасын, мен сенден ул-лума джанынга тийдим эсем да, керти да, эштген халпарымы айтыр эдим деб келе эдим, былай къайтыб.

Зулкъарнайны кёзлеринде гынтдылы отчукъла джандыла:

— Не хапарды ол, Сагъит?

Сагъитни ышаргъанын кёргенинде, Зулкъарнай биягъынлай къылау айланды.

— Мен сени не айтыргъа излегенинги билмейме, — деди ол, Сагъитге къараб, — мени къозурунгму келгенди да?..

«Къалай кючлю адамды бу алауган, — деб келди Сагъитни кёлюне, Зулкъарнайны кёзлеринде хыны джарыкъны эслеб. — Ханафий муну къалай хорлаялгъанды? Алай ол джашны хыйлады билгени. Аллай бирден онглагъанды ансы, бу уа аллай ючно огъуна ууатырыкъды, тейри!»

Зулкъарнай, кертиси бла да, элде айтылыб тургъан гёджеблени бириди. Майна, былтыр чегетде айюге тюбёб къалгъанында, аны бла сермешиб, тюбюне басыб,

къамасы бла ёлтюрюб, къан джугъу терисин да кёлтюрюб келгенди. Бююн да, аны сыртында, — сол джауорнундан тутуб чомуртхасына деричин уэун кёксюл-дюм ызы эслерге боллукъду: айюню тырнакъ ызыды. Сора ол гёджеб тюлмюдю?!

Не уа чынты сейири быйыл джай болгъан эди. Джашла джыйылыб ёчеше тургъанларына барыб къалгъанды. Хоншуларыны ючлю ууаныклары бар эди. «Аны сыртыгъызгъа кёлтюрюб, бауну тегерегине айланыб келе эсегиз, — дей эди Маджир джашлагъа, — ма, бу алтын хазырлы чепкеними да, алтын белибаууму да береме».

Джыйылгъанланы кёбюсю башларын булгъаб сейирсине эдиле. Бир-бирлери уа: «Анангы сенден сора акъыллы джашы болмаз» деселе, бир къаууму да, аны чепкени бла белибаууна тамам кёзлери къарагъандан, «Бир десятина джер да чалайым солумагъанлай, аны кёлтюргенден эсе. Сен башха затха ёчеш ансы, ол — болмазлыкъ ишди», — дей эдиле.

Базыб, ууаныкны джерден ёрге айыргъанла да чыкдыла, алай болгъанлыгъы ючюн, эки да атлаймай, джыгъылыб къала эдиле. Зулкъарнай, тынгылаб туруб, Маджирни къатына барыб, сорду:

— Бауну тегерегине бир кере айланыргъа керекдими дейсе?

— Бауну тегерегине айланнганны къой да, таб, беш атлам огъуна эт! — деди Маджир ёхтемсиниб, барысын да тарбууунга тыйыб тургъаны кёлюне асыу болуб.

— Джыджым келтиригиз, — деди Зулкъарнай, олсагъатлай джалан келек этиб. Маджирге айланыб: — Ызымдан келиб тур, — бауну тегерегине айланныкъма.

Зулкъарнай не бек кючлю болса да, ол ючлю ууаныкны кёлтюрлюкдю деб а киши ийнана болмаз эди, эшта. Ол джыджым бла ууаныкны белини эки джеринден буууб, сыртына атыб, бауну бир джанына та-

шайгъанлай, джашла, кымсыз болуб, ызындан юрюл-
дюле. Эм алларында Маджир бара эди. Зулкъарнайга
тер да кыакмагъанлай эки кере айланган эди. Ючюн-
чю кереге, ууанык онгсуз болуб, кёзлерини акълары ай-
ланганын эслеб, джашланы бири кычырды:

— Къой, Зулкъарнай, къой. Тууардан бошадын,
солуун аламайды, хайырсыз!

Былайда не ишле бола тургъанын эслеб, Анисат,
тылы джугъу къоллары бла, чартлаб чыгыб, ауузуна
келгенни къуйду:

— Ой, аллах ёрчютмей къоярыкъ! Бар, алай гёджеб
эсенг, чалкы тут, юйюнг къурумагъан эсе, «сырты
кичиген — бий эшигине» дейлер.

Зулкъарнай, амалсыз болуб, джунчуулу ышара, ууа-
ныкны акъыртын джерге салыб, бир джанына бурул-
гъан эди. Маджир а, чепкени бла белибауун тешиб, ха-
зырлаб туруб, анга узатханында, Зулкъарнай:

— Хайырын кёр. Кесинг сау-эсен джырт, къууанч
бла», — деген эди. Маджир, «Мени энтда барды, ал», —
деб кюрешгенлигине, гёджеб чекден джууукъ этмей
къойгъан эди. «Мени энтда барды» дегенлигине, Зул-
къарнай Маджирни атасындан къалгъан алтын белибау
джарлыланы ёмюрлерине юслерине тиймеген зат бол-
гъанын бек уста биле болур эди. Айтханымча, быйыл
джай Зулкъарнай джашланы сейирсиндирген эди. Са-
гъитни была барысы да эсине тюшеди. «Къалай хор-
лаялмады бу Ханафийни? Сейирди!»

— Не хапарды ол, Сагъит? — деб сорду, биягъын-
лай, Зулкъарнай.

— Ой, юйюнге ашхылыкъ джауарыкъ, элде тур-
гъан — сен, хапар айтхан — мен. Зайнебни кёре бар-
гъан шой эдиле да?! «Кёре баргъан» десем да, сёз тауу-
сдула, шойтда?

Зулкъарнайны бети джарыб, башын силкди.

— Бир айдан энди сен да джамаласа, шохум.

«Хо», — деб Зулкъарнай акъыртын джууаб этди. Зайнебге сёз тауусханлары бир айгъа эди. Алай а хар кюн сайын малчыкъларын къылгъан дуппурну башына тыя да, аланы юлерини туурасындан къарай да тура, безген эди Зулкъарнай, юлерине барыргъа уа — къарыу джокъ. Сагъит, не чамчы, не оюнчу болса да, Зулкъарнай анга бир кюн ичин тёкген эди.

— Билемисе, — деген эди Сагъит, — мени эсеме бир зат тюшгенди?

— Не затды ол?

— Зайнебни кёре барайыкъ.

— Алай дегенинг? — Зулкъарнай соруулу къарарды. — Аллай адет дамы барды?

— Барды, — деб, Сагъит сабырыракъ ауазгъа кёчгенлигине, кёзлеринде хыйла отчукъла джана эдиле. — Биз аны ненча мысхал тартханын билиб келейик.

— Сагъит, шашдыраса. Не айтыб барлыкъсыз?

— Къоркъма, шохум, биз барлыкъ тюлюбз — садакъачыла барлыкъдыла... Бююн аталары да юде джокъду, аргъышха кетиб турады... не аман таб тюшдю, ха!..

— Ким бла барлыкъса?

— Хусейни алдым да бардым...

Баргъан эдиле ол кюн огъуна эки садакъачы, сакъаллары-мыйыкълары джетген, Зайнеблагъа. Джукъ алмагъан эдиле, юйге чакътырылыб сыйланнган эдиле Зайнебни къолундан. Ол кёзюуде уа, Зайнебланы туураларындан, къойларын сериуюн джая, Зулкъарнай, чернеуюлге кирген кишдикча, бауурундан джатыб, джашланы дженгил къайтырыкъларына ышаныб, сымарлай эди. Ала уа келинликни бек джаратыб келген эдиле, бир-бири ауузундан алыб махтай. Ингирде уа, Гоша, Зайнебни анасы, келгенинде, кызы «бир тюрлю, джукъ алыргъа унамагъан садакъачыланы» юсюнден хапар айтханына тынгылаб, къойнуна от тюшгенча, секириб туруб:

— Оу, эшигибизни джабханса, разы эталдынгмы экен? Ала, бир ишексиз, Айбазладан келген болур эдиле.

Игитда аладан боладыла ансы, юйден узайыр-узаймаз, бирер гыджах таякълары бла, зыккыллары салынган садакъачыла, нек джырларыкъ эдиле? Хо, хо, джырлагъандыла, Зайнебни сакъ къулакълары аны бек ариу эштгендиле. Къалай-алай болса да (не затларына ыйлыгырыкъ эдиле?), ол кюнден башлаб, Зулкъарнай кесин насыбха ие болгъаннга санагъанды, кесек басымлы да болгъанды...

Джукъу не бек татлы болса да, Зулкъарнай, тёншюй келиб, уянды. Ол, кюн чыккъан джаны къызара тебегенин эслёб, ашыгъыш кийиниб, чалкъысын, тёшюн да алыб, юйден чыкъды. Эртденнги салкъын хауаны джут солуй, къызуу джюрюш бла биченликлерине джетди. Бюгече къалын сютлю чыкъ тюшгенди, къулакъ ичледе джукъаракъ джайылгъан шош тубан кёлтюрюле барады. Зулкъарнай эки-юч дюрю чыгъаргъа, чабырлары дибидикча болдула. Санларына асуулу арыу джайылды; анга арыу-талыу джокъду, тегеран, чалкъы джюлюсюн!

Зулкъарнай, ашыкъмайын, сууда бетин-къолун джууб, суусабдан да тогъуб, тёшню джерге уруб, чалкъыны табларгъа тебегенлей, Къамботну аны таба келе тургъанын кёрдю. Зулкъарнай эртденбла огъуна кёрген эди Ханафий бла аны, сёлешмей къойгъан эди ансы. Энди уа, кёресе, кеси салыб келе турады къарт.

Зулкъарнай, ичи тутмагъанлыгына, къартны саламын алыб, джарыкъ болургъа кюрешди:

— Бошай болурсуз, Къамбот, эрте башлагъансыз. Мен кечигиб къалгъанма да — бусагъатда келе турама.

— Кёб да къалмагъанды. Чалыб, мен не чалама, ол аман джашчыкъ кюреседи...

Ханафийни аты сагъынылгъанлай, Къамбот Зулкъарнайны бети тюрленгенни эслейди. Джашауну та-

лай кере тузун джалаб, кесини узакъ ёмюрюне хар бир азабны чайнагъан къарт, бу эки джашны арасында джаннган ёртенни — къанлы дертни — татыуун иги биле эди. Ол, Зулкъарнайгъа чалкъысын таблатыб бошаб:

— Сау бол, эгечден туугъан. Адебинг, намысынг а барды... алай а бу дерт тутханыгъызын мен джаратмайма. Ёмюрден бери да бир тийреде от хоншу болуб джашайбыз, сора, мор атынлай болуб, аууз къара тутханыгъыз эки динни бирине да келишмейди...

Зулкъарнай тынгылады. Башха адам болса, джууаб этерик да болур эди, Қъамботха уа — къайда! — ол ёмюрге ётюрюкню айтмайды!

— Бизни ата-бабабыз да ушатмагъандылар аллай ишни, — деб башлады Қъамбот, — таб, амалын табыб, джау бла да аууз къара тутмагъандыла...

Зулкъарнай, башын силкген болмаса, джукъ айтмады. Чалыб бошаб, кетиб бара тургъан Ханафийни Қъамбот иги огъуна хыны этиб чакъырды: чёрчекди Ханафий, терсликни кечмейди кишиге! «Туура кесимчады!» — деб келди Қъамботну кёлюне.

Ханафий, къашын-башын туюуб, къатларына келди. Эки татлы тенг, эки дертчи тюбешдиле; бири — сау-битген алауган, бири — къангичбел. Араларында — чалсакъл къарт.

— Бюгюнден ары бири биригизге къарнашлага болугъуз. Дуния къозгългъан заманда бири биринге тутхуч болур орнуна, уру къазыб кюрешесиз. Джамагъат не айта болур сизге? Тутугъуз къолугъузну, унутугъуз ёмюрлюкге — басымсыз этген атламыгъызын, бир кере джангылгъанны аллах да кечеди дейлер.

Қъамбот сёзюн бошагъанында, Зулкъарнай биринчи узатыб, Ханафийни къолун къаты къысыб, къучакълады. Қъамботну джаннган кёзлеринде къууанч джыламукъла джылтырадыла. Ючюсю да, тизилиб, Зулкъарнайны биченлигинде хыршы тутдула.

VIII

Талай кюн болады Байдымат орундан турмагъанлы: ауругъан этеди. «Къыйынлыгъа джел да — аллындан» дегенлей, эмчек аурууну юсюне да чанчхысы тутханды да, таякъдан атламазча болуб къалгъанды. Эртдеден бери джорюучю дарманны — мая къабукъну — салыб да кѣргендиле, алай болгъанлыгъы ючюн, мая иринни бузгъанлыгъына, сау эталмайды. Джарлы Байдымат агъач фатнарда, биягъынлай, кечеси-кюню да сынгсыгъанлай, мадар табмай, тѣнгшюйдю. Ёллюгюне ажымсызланнган Байдымат, бютеу джашагъан джылларын кѣз туурасына келтириб сюейди. Не игилик кѣргенди, айт? «Огъай-огъай, — дейди аны кѣлюню теренинден бир таууш, — джашагъанса да сен да, кесинг киби джарлылача, не хатанг болгъанды? Аллахха ассы болма! Юйню башчысы сау заманда (ол бурунгу джыл ауушханды) кесинги кишиге тенг этмеучененг. Джетген къызынг, сурат киби, айт, неге къыйналаса? Ёмюрлюкге бир адаммы боллукъду? Къалгъанлагъа да — сагъыш этчи! — насыб юлюш керекди!»

Байдымат, ол акъылда тохташыб, къургъакъсыгъан эринлери бла шыбырдаб, ийман чакъыртады...

Сурат, юйню джыйыб бошаб, суу алыргъа кетиб турады. Байдымат, къызын чакъырыб, кишиден джууаб эштмегенинде, орундан туругъа силкинди, алай а, къымылдаргъа кюрешгенлигине, башын къоргъашын басханча, ауур болуб, юйню ичи къаты къарангыгъа ташайды. «Чыракъ нек джанмайды? — деб, ол чырахтаннга къарагъанлыгъына, кѣзге тюртген кѣрюнмейди. «Къызчыкъ, чыракъны нек джандырмагъанса?» — дейди Байдымат къарыусуз ауазы бла, къымылдар къарыуу болмай. Ол кѣзюде Сурат ичгери киреди, анасыны не айтханын иги айыраламай, къатына келиб: «Анны, не дейсе?» — деб сорады.

— «Чыракъны нек джандырмайса?» — дейме, джаным: кеч болгъан шойтда?!

— Огъай, ання, — дейди Сурат мыдахланыб, джыламукъларын тыялмай, — алкъын кюн да батмагъанды.

«Шашаргъамы тебрегенме экен?» — деб келеди ауругъанны кёлюне, кызына уа джукъ айтмайды: насыбсыз сабийни джюрегин кыйнаргъа джарамайды. «Ана кёлю — балада, бала кёлю — талада» дейлер, ким биледи, ол джарлыны да кесини сагъышы огъуна этерикди бир тиширууну башын сер».

Сурат, не этерге билмей, бюрчюкю къара джюню тараргъа чёгеди, алай а аны да орундукъ тюбюне быргъыб, ёрге турады: анасы суу тилейди. Сурат анга суусаб береди, Байдымат джут тогъуйду; теренден къаратгъан кёзлери кызыны абзырагъан сыфатын кёреди. «Аллахха шукур, дуня джарыкъны да кёрдюм. Кызчыкъ тюз айта кёре эдим, «кюн батмагъанды» деб. Иа, сыйы болгъан аллах, этгенинге разыма, къудретниг улуду». Байдымат эки къолу бла бетин сылайды.

Анасыны ынгычхагъаны тохтагъанында, Сурат бир кесек кёл басды ансы, сарнарча болуб тура эди. Бир кесекден эшик ачылыб, шыкыртсыз Ханый кирди.

— Нете тураса, Байдымат? — деб, ол ауругъанны къатына барды.

— Не этерикме? Ёлалмай турама, Ханый. — Байдымат аны таба бурулду. — Къартлыгъымда, бу худжу ауруу да къайдан тийди эсе да!!

— Алай айтма, а кыз, тоба де, аурумагъан шайтан-джекди. Аллахны буйругъуна не этер къарыуубуз барды? Бир зат да болмаз, инша аллах, иги болурса!

— Саулугъум джокъду, тоба. Мен ышаныр зат да къалмагъанды. Тегеран, кызычыкъны...

Ханый Байдыматны аузуна чабды:

— Тоба де, тоба де, а кыз. Неле сёлешесе сен, аман джора неге этесе? Ауругъан сенденми тёреди?

Биз джазыкъла аллахны этгенине бойсуналмайбыз, бу лжалгъан дуня да кѣзлерибизге ау ийгенди да.

— Чабхыннга бир тюкюрсенг а, сен тюкюрсенг, иги болуб къалыуча эдим, — деди Байдымат, Ханийге онг-сунган къарамын сюзюб.

— Тюкюрейим, джаным, тюкюрейим, — деб, Ханий, къойнундан мынчакъларын алыб, кѣзлерин джумаракъ этиб, шыбырдаб, бир алада бир эсней, «уф-ф-ф» деб, ауругъан таба айланыб тюкюреди. Ханий иги кесекни тюкюрюб тургъанлыгыша, Байдыматха себеб болгъан болмаз эди: ыгычхаб тебреди. Ханий, «аллах джарасын» деб, кетерге ёрге турду, сора, эсине не эсе да тюшгенча, ызына айланыб, Суратха:

— Къызчыкъ, келчи мени бла, мая къабукъчукъ берейим, бир себеб болур эсе уа, — деди.

— Къыйналма, Ханий, джаным, барды кесибизде, иги этмейди ансы, — деди Байдымат.

— Умаргъа бир бармадыгъызмы? Ол бир мадар этер эди.

— Аны юйюнде табхан бек къыйынды, — деди Байдымат, — халкъ кѣргюнчюге алыб айланганча джю-рютеди. Биз джарлыла, небизни берликбиз анга?

— А къыз, алай деген неди? Ол кишиден джукъ алмайды, аллах суйген бир къулду. Кеси да, сабийле-ни аталарына къысха джууукъ джетеди, билемсе? Алай этиб нек турасыз? Келчи, къызчыкъ, мени бла, джерни юсюнде эсе — мен табмай къайтмам, — деб, Ханий, Суратны да биргесине алыб, чыгыб кетди.

Умарны юй бийчеси Зурум, къонакъланы келгенле-рине джарыб, олсагъат сауутлагъа узалыб тебреди.

— Эшта-эшта, Зурум, ашар кереклибиз джокъду, къыйналма. Ишибиз ашыгышды, Байдыматны да орун-да кесин джангыз къоюб, бусагъатда, къызчыкъны да биргеме алыб, дунняда бир мадар бар эсе деб, дыга-лас этиб келгенме.

— Харибге къара, а къыз. Аллах аманаты болсун! Кёресе кесинг ашхамда да юйюне джыйылмагъанын. Тоба, алдарыкъма кимге баргъанын, кёб турмай а келлик болур. — Зурумну бу эки тиширыуну къайгыларын юлешгени таныла эди. — Олтуруб тур, къызчыкъ, олтуруб тур. Кесинги да бетчигинг не аман болгъанды. Бир да къоркъма, келе болур, ол бусагъат анангы сау этер, аллах айтса.

Сурат, симсиреб тургъан болмаса, джукъ айтмады. Зурум, ёрге туруб, чыракъны джандырды. Ол, Ханийни къатына келиб, биягъынлай олтуруб, Суратха да кёзю джете, айтды:

— «Джарлылыгъын джашыргъан байынмаз» дегенлей, сенден нени джашырайым, кесинг кёресе, эркиши тёренчиси, юнге къарамайды, элlege айланыб тургъан болмаса. Хар ишни мени юсюме тууарыб къойгъанды.

— Къайгырмаз, Зурум, сабийигиз — джокъ, неге джарсыйсыз? «Джарлыгъа болушхан — джаны ючюн» дейлер, сау къалсын, эл багъасы бир адамды: аты айтылгъаны сайын, алгъыш этгенлей турады джамагъат, — Ханий Зурумгъа джылы къарады.

Алкъын кече кесини эркинлигин алмагъанды. Мийик кёкде джулдузла бирем-бирем чыгыб, билир-билмез къалтырайдыла. Ингирги аязчыкъ тюше башлагъан кечени ауун алыргъа ант этгенча, бир алада бир хыны тюрсюнге киреди, алай болгъанлыкъгъа, къарангы къалындан къалын болуб барады. Алкъын ай чыкъмагъанды, джулдузла аздыла — джарыталмайдыла шош юйюрню. Къарагъан адам, джамагъат, сют уюгъанча, къалкъыб турады дерикди, алай а алкъын киши джукъугъа кирмегенди, алкъын тыбыр ташда от тамызылмагъан юдегиле да болурла.

Джел оджакъдан сызгыргъаны сайын, чырахтанда джана тургъан чыракъны от тилчиги къалтыраб, къабыргъада келекке узун болуб, ары бла бери джюзеди; ол сериуюн болургъа, чыракъны джаныуу тюз болады.

Сурат кьайгылыды: кьарангы юйде анасы не эте тура болур? Ол кьоркьуу Ханыйде да барды, бир алада бир Суратха, «кьалай этейик?» дегенча, соруулу кьарайды. Эм ахырында, Ханый Зурумгьа: «Кеч болады, аллах ючюн, келсе, айтмай кьойма. Байдымат кеси джангыз орунда кьалгьанды, асыры кёб мычыдыкь», — деб ёрге турур-турмаз Умар эшикден кирди.

— Кьонакьла келиб тура кёреме. Кьайдан чыкьдыгьыз, келин? Алтын, (Умар Ханыйге «келин» дейди анысы, башхалагьа «алтын» деб сёлешеди), нек сюелиб тураса? Эштгенме, хариб, анангы ауругьанын, кёлю кьалмасын, барыргьа бошамагьанма. Атанг хариб бла татлы тенгле болуучан эдик; кёб джерде джарагьанды, джандетде джатарыкь. — Юй бийчесине айланыб: — Былагьа джукь салгьанмыса?

— Ашыгьышбыз, аурууунгу алайым, бир мадар эт, марджа, нохта бауунгу да этербиз, — деди Ханый джунчуяракь.

— Келин, не бюсюреую барды аны? Ауузунгу джарыб да айтма алай, — деб, гёзенге ашыгьыш кирди. Андан бир туюмчекчикни алыб келиб, юй бийчеси таба айланыб, кьысха буюрду:

— Эки кьашыкь чий бал келтир, марджа!

Умар туюмчекчикден акьсылдым букьучукьну, бармакьларыны учу бла алыб, балгьа кьошуб, булгьады.

— Ма, алтын, балгьа чыбчыкь тазгек бла тиши багьырны кьошханма, бу аны ууун алмай мадары джокьду. Иги болмаса, дагьыда мени бир джокьларсыз, — деб Суратха узатды. Сурат бла Ханый билмей эдиле экинчи кере да Умаргьа тубериклерин... Юч кюнден огьуна Байдымат иги болгьан эди: «джарады» Умарны дарманы. Эмчеклери сау болургьа, бутларыны джаны кетиб, дингизча кёбюб, чырт кьымылдар кьаруу болмады. Ханый кьарыуун аямады, кёзге туюкор-

дю — джарамады. Мадар излеб, Салимге баргъан эдиле. Ол, китабны ачыб, кёб къараб туруб: «Джин зараны барды», — деб, беш сомну да «дууа хакъгъа» алыб, «ач къарангы суугъа эзиб ичсин» деб ийген эди. Юч эртденни къуйгъанды Сурат анасыны тамагъындан дууа сууну, алай болгъанлыгъы ючюн себеблик бермеди.

Ма быллай, джунчуу бла азабны ортасында къалыб тургъан Сурат бир кюн Умарны арбазгъа ашыгъыш кириб келгенин кёрдю.

— Не эте тураса, алтын? Ананг аязыдымы? Келмегенигизде, бир хапар билейим деб къайтханма.

— Джин зараны барды дейди Салим афенди, — деди Сурат, ичкери киргенден сора.

— Огъесе, сени джин урсун дегин, аштепир, аны джин зараны джокъ эсе! Къайда, алтын, орунга бир олтуртчу анангы.

Ханий бла Сурат Байдыматны олтуртдула. Умар, къайгылы къараб туруб, къара сахтиян артмакъчыгъына узала, айтды:

— Алтын, тырнагъынгы учу бла чачынг болмаса, аурумагъан джеринг джокъду... Озуб бара кёреме кеси да, не иги болду келгеним!

— Сау къалгъын, сен болмасанг, кимибизге джалынайыкъ? Бизден къайтмаса да, аллахдан къайтсын, кыйынынг сууаб базманынга джазылсын! — деди Байдымат, разылыгъын билдире.

— Хай-хай-хай! «Джин заранмы» дейди Салим Хаджи? Ийманынг алай болсун дегин! — Умар артмакъчыгъындан саргъылдым къалын суучугъу бла бир гитче шишачыкъны чыгъарды. — Къайда, алтын, бир таза быстырчыкъ алчы!

Сурат берген джукъа быстырны юч тенг этиб джыртыб, Умар аны саргъылдым суучукъда джибитди. — Бу юч быстырны бирин ичигине, бирин — тобукъ башына, бирин да базыкъ бутуна салыгъыз, алтын. Джерталау деген буду, аллах айтса, иги болурса.

— Къор болайыкъ сениге, аман кюнюбюзде джаралдынг! Аллах разынг болсун, — деди Байдымат, джыламсыраб. Умар, къатынланы джунчутмайым деб, бир джанына бурулду. Суу джугъу быстыр бутуна джетгенлей огъуна, себеб болгъан эди Байдыматха.

— Иги болмаса, къалгъанчыгъын да сюртерсиз, — деб, Умар шишачыкъны Суратха узатды. Муну барысына сейирсиниб тургъан Ханий, Умаргъа сорду:

— Ий, бу къадар дарманы неден этесе, джанынга болайым, бир айт.

— Хансладан этиледи, келин. Джай курт орунлада, кече къарасанг, кюмюшча джылтыраб тургъан хансла бардыла. Негер бла барыб, аны бирчигин юземе да, эртденбла уа аллай хансланы анга къараб джыяма. Ма, бусагъатдагъы дарман — аны суууду, келин. Айыб этмегиз, сакълаб турадыла, кете барайым. Аллах аманаты бол, алтын, — деб, чал ура башлагъан гымыш мыйыкъчыкъларын сылаб, джылы ышарыб, эшикге чыкъды.

IX

Хамит орамтын келе тургъанлай, Ханишни гитче джашчыгъы, элден суююмчю излегенча: «Добай келгенди! Добай келгенди!» — деб, солууун алмай, тамагъын бошлаб, чабыб айланганын эследи. «Не затха къууанады экен бу джаланбыдыр теличик? Кёрге эдинг, Добай келди эсе уа, Заманы чийбели! Ол да, атасыча, къайсы джарлыны къанын ичерикди, къайдам?»

Бюгюн Хамитни башын терен сагъыш кючлебди: Георгий Васильевични приставгъа тюбегенин сезгенди да, Пантелейге билдирирге къаст этиб чыкъгъанды юден. Сергейни кесине тюбесе — андан да ашхы, амма,

аны юйде табаллыкъ тюлсе. Бу арт кёзюуде бош кюн-
юнде юйден думп болуб къалады: не эсе да, бир «та-
ша иш» джюрютеди дейдиле джашла. Хамит а биледи
аны «таша ишини» къаллай болгъанын. «Бир ишексиз,
инженер приставгъа бизден тарыкъгъан болур. Фёдор
Степанович а, къазыб, тюбюн табмай къоярыкъ тюлдю,
Излеб барса — Сергейде тохтарыкъды. Кёзю кёрмеген-
лигине, аны джюз къулагъы, джюз тили барды, итден
туугъанны. Сёзюне «ётюрюкдю» деб а бир кёрчю!»

Хамитни башын сагъыш асыры кючлегенден, аягъы
басхаппы кёзю танымай, джоргъа барады. «Бусагъат
болгъан ишни ояргъа тебрегендиле! Дженгил! Дже-
нгил!» — Хамитни къулакълары отча кызадыла. Эм
ахырында, джол не узун кёрюнсе да, Хамит, джюреги
кёрюкча ура, Сергейланы арбазгъа кирди. Къараууз
парий, хыны тюрсюн алыб, хырылдаргъа да бир тебре-
ди, дагъыда, юйюрсюнюб, къуйругъун булгъаб, Хамит-
ни аякъларына чулгъанды. Юйден дауурла чыкъгъанын
эштгенинде, Хамитни кёлюне: «Сергей юйде кёreme», —
деб келди. Эшикни ачар-ачмаз, ол Ханафийге тюртюл-
дю.

— Ма, келди Хамит да, дядя Пантелей, — Ханафий,
къууанч тыбырлы болуб, ызына терк бурулду.

Пантелей, Хамитни къаты къучакълаб, джаягъын
бай этди.

— Былай къатыма олтур, не къайгъынг барды? Те-
шин, бек ашыкъмай эсенг, бир кесек олтурурса, Сергей
да келликди, кёб турмай.

— Къайгъы уллуду, дядя Пантелей, — деб башла-
ды Хамит сёзюн, — кёб болмай, Ташчыда биз биригиб,
ишге чыкъмай къалгъан эдик да, экинчи кюнюнде огъу-
на инженер приставгъа «къонакъбай» болгъанды...

Пантелей ууакъ-ууакъ башын силкди:

— Эштгенме, эштгенме. Ханафий джигитирек болду
бу джол сенден эсе.

Хамит Ханафийге джашыртын къарагъанында, ол билир-билмез ышара тура эди: «Сенден сора киши джукъ кърмейди деб турма, джууугъум!»

Пантелейни чам этерге кюрешгени Хамитни кълюн басаракъ этсе да, джюрегинде бир таша кърккыуу орналыб, сагъыракъ чертди:

— Сергейге тиш кысханча кърюнедиле, сагъыракъ джюреусе боллукъ эди...

— Ол айтханынг а тюздү, Сергей асыры чърчекди; быллай иште сакълыкъ амалсыз керекди. Бошунагъа, кърк агъач отда чартлагъанча, чартлаб тебрейди. Алай этерге джарамайды. «Джаралыны джастыгъында сау ёлюр» деб, кеси бла да кълмай, талай адамгъа зыяны джетерге боллукъду. Ненча кере айтханма мен анга, нечк ангыламайды?»

Пантелейни кълзери кълйгъылы джана, бети, безгек отну оздуруб ичгенча, джукъа сакъалы адам танырча кълалтырады.

— Аллаи бир неге кърккыасыз, не хата этгенди ол? «Хакъыбызны толусу бла беригиз, адам инсанча джашаргъа мадар табмайбыз» деген болур, бизни, кълйсы бирибизни да, айтыргъыбыз олду, тёрени аллына сюеселе да, — деб, Ханафий Пантелейни кълюн джазаргъа умут этди. Хамит да, аны айтханын огъураб, башын силкди.

— Хей, ашхы уланла, тюрк чакълы бир хатам болмагъанлай, сыртымда кълмчи кърк ойнагъанды! Аны меннге несин айтасыз? Сакъ джюрюгюз дейме, ансы... — Кърт кълзери сагъышлы сюздю. Эшик аллында ит, кимни эсе да тансыкълаб, сынгсыды. Мычымай Сергей да келди, кеси джангъыз тюрк эди, нёрени бла, сары шинли, сюйюмлю, субай битген орус джаш бла.

— Ма, Леша, таныш бу экиси бла, — Сергей, кълларын кенгине джайыб, Ханафий бла Хамитни къртюзтдю. — Былагъа кесиме ышанганча ышанама.

Алексей, таулуланы кьолларын кьаты кьысыб, тынчлык-эсенлик соруб, олтурду. Хамитни кьолун тутхан кёзюуде джылы ышарды. «Унутмагъанды», — деб келди олсагъатлай Хамитни кёлюне. — «Биз алагъа алкьын кёргюзтюрбюз!»

Тёртюсю да тегереклешдиле. Пантелей, тахсачыча, чыгыб кетди.

— Атанг кьайгылы болуб турады, Серёжа, асыры чёрчекди, дейди сеннге. — Ташчыда сёлешгенинги эштен болур дейме, — деди Хамит, Пантелей эшик артына ташайыр-ташаймаз.

— Атам меннге бош кьыйналады. Айтыб мен не айтханма? «Бараклада адам инсанча болум кьурагъыз, хакьыбызны толусу бла беригиз» деген болурма?! Ачдан кьырылыргъамы керекбиз, огъесе мюсеуюк чайнабмы кьалдырлыкьбыз джаныбызны?

— Мюсеуюкню инженер кеси чайнасын: олду приставны кьызына ышарыучу, — Ханафий хыны сермеди.

Сергей, ышармыш болуб, Ханафий таба кьараб, башын силкди:

— Во-во! Как раз, анга керекди ол, кюн ууатхан адамгъа. Бизге уа — кьол кьыйыныбызны бер!

— Джашла, бош дауланы кьоюгъуз. Бизге соруб чайнарыкь болмаз инженер кирпич тамырны, бизге соруб да ышарлыкь болмаз ол. Сюйсе, кирпич тамырны чайнасын, сюйсе штанкьылны не уа — мыяны. Ишибизге кёчейик, — деди Алексей. Барысы да шум болдула.

— Биринчиси, бусагъатда бизге амалсыз керек зат неди? Ол — джыякьлыкьды. Не бек кюрешселе да, киши кишини сатмазгъа! Пристав хыйлачыды. Эсигиздемиди — аллында Хасан аланы ётюрюкден чемер согъулгъан ауларына тюшерге аздан кьалгъан эди? Аны унутмагъыз!

«Къайдан биледи муну барысын да бу адам?» — деб сейирсинди Ханафий.

— Экинчиси, — деди Алексей, тамагын арыта, джумдуругъуна джётел эте, — джамагъат тикрал билирге керекди — къаллай болумда джашагъанын. Ол — азды! Ол болумдан чыгъар мадар барды: аны ангылатмакълыкъ — бойнубуздагъы борчубузду. Билирге сюе эсегиз — ол да азды. Халкъ кесини кючюне, тюзлюгюне базаргъа керекди. Былай къарайма да, «простав Ташчыгъа келликди» деб, буюгъуб турасыз. Келсин! Биз кесибизни правобузну требовать этебиз. Аны, къоркъмай, бир аууздан айтыргъа керекбиз. Ышанлыкъмыды олсагъатда джамагъат бизге, не уа — айтыб къояргъа — кесини кючюне, тюзлюгюне? Айхай да!!!!

— Мен ангылагъаннга кёре, — деди Ханафий, — халкъны патчахлыкъгъа къаршчы бурууду, алаймыды? Сергей, нёгерн сёлешиб бошагъанында. Киши джукъ

— Да, сау къаллыкъла, халкъ эртде бурулгъанды ол джолгъа, энтда билалмаймысыз аны?

— Э-э, джууугъум, сен алкъын джукъ ангыламагъан кёреме; асыры дженгил буруб кьоймадынгмы? Огъай, шохум, ол алай тынч тюлдю...

Алексей, къолун ёрге тутуб, Ханафийге «тохта» деб билдирди.

— Сен, иги джаш, асыры бек ашыгъаса. Бери иги тынгыла. Бютеу Россияда, уллу шахарлада, элдеде, — джашау кыйын болгъанын ангылаб, иелерине къаршчы барыб келгендиле. Алай а, халкъны къарангылыгъы себебли, хорлаялмагъандыла. Россияда баш бошлукъгъа кюрешгенлени алгъа элтген партия барды, ол къалай буюрса, алай этерге керекди. Бусагъатда борчубуз: халкъны тубан басыб тургъан башын аязытыргъады, аны, кюрешде хорлар ючюн, кесини кючюне базарча этмекликди. Эркинликни джолуна чыкъгъанланы Столыпин асаргъа къаст этгенлигине, кюреш джукъланмайды, кёре болурсуз.

Ханафий уялыб, кыб-кызыл болуб, башын эниш-ге ийди. Хамитни айыблы кырамы Ханафийге: «Ой, сени огъесе!» — дей эди.

— Конкретно, — деб башлады Алексей юзюлген сёзюн, — не этерге керек болгъаныгъызны айтырбыз. Мындан ары тюбеше турлукъбуз: мен сизни элде пеш-чине. Эсигизде болсун, кыаты борч салыб айтама: ышанмагъан, сынамагъан адамыгъызны бу ишге кыа-тышдырмагъыз.

— Ангыламагъан затыгъыз бармыды? — деб сорду Сергей, нёгери сёлешиб бошагъанында. Киши джукъ айтмады.

— Энди, бирем-бирем чачылайыкъ, джолдашла.

Эм алгъа Алексей чыкъды.

Х

Ёмюр кыямадан бери, бурмабаш чегет басхан тау-ла адамланы ичги сёзлерин джашырыб тургъандыла. Азмы кыарагъандыла таулула кыйынлыкъда, бушуу-да таулагъа? Ала тилсиздиле, кюнсюзге кыайдан бо-лушсунла? Сууукъдула доммай кыаяла: джылынмайды таулуланы да кёллери. Учсуз-кыйырсыз, чардакъ ту-бан ауушну басханча, сагъышла джарлыланы башла-рын кючлеб тургъан болмаса, себеблик джокъ эди.

«Арыкыны гёню кыаты, джарлыны джери кыаты» деучендиле. Тюзю да — алайды. Бир хуртдак джерчи-ги болса, ол да — таш ёресине. Кеслерин кючден-бутдан кечиндирген кыарт таулула: «Ахырат азабны дунияда чегебиз», — деучендиле. Алай а таулула бу-юкъмайдыла, амма, джашау не, кыйын болса да, «адам — итни терисиди», тёзе барады.

Алкын ныгъышда огъурлу кыартланы джыл кыай-

таргъанларын кѣрюрге боллукъду! Алкъын субай таулу къызны ийнарын эштирге боллукъду! Алкъын джаябаш бухар бѣрклѹ джашла тойда сукъланч, чагъыдий санларын ойнатханларын кѣрлюксе! Игитда, джашау — джашауду... Кѣзююу келген от шынкъарт джанады, алай а шынкъарт кеси аллына болмайды, тамызыкъ керекди, чартлаб джанарча.

Адамланы кѣллерин эркинликни отунда джандырыргъа тамызыкълыкъ этген Алексей бла Сергей эдиле. Алексейни алкъын сезалмагъан эдиле, Сергейге уа, башында айтылгъаныча, ишек болгъандыла.

Пристав сѣзюне керти болду. Ол хыйлачыды: старшинаны да къозгъаб айланмай, бир кюн кеси джангыз Ташчыгъа эннген эди. Георгий Васильевич аны кенгден огъуна эслеб, юсюн-башын джарашдырыб, кюзгюге къараб, акъ кѣлегини бойнунда кѣк оюула тюшген «гѣбелеккени» тюзетиб, кеси аллына бир-эки да ышарыб, аллына чыкъды. Фаэтонну къатына барыб, сын туруб, башын энишге ийиб, саламлашды:

— Сау келигиз, джюйюсхан! — Фѣдор Степанович, аны саламын билир-билмез алыб, бир уллу азабдан ычхынган адамча, ауур атламлары бла алгъа чыгъыб:

— Къайда, келчигиз, экибиз да бир къарайыкъ бараклагъа, — деди.

Георгий Васильевич, джабсарыу халда ышарыб, приставны сол джанына чыгъыб джѣбеледи:

— Келигиз, джюйюсхан, бусагъат къарайыкъ...

Кюнню джарыгъын мутхуз ийген алаша баракны эшигин ачыб, инженер, «не айтырыкъды?» — деб, приставгъа битди. Фѣдор Степанович, къырдыш къангаланы юсюнде кир джугъу салам тѣшекlege, мюйюшледе, терезеледе салынган къурумлагъа кѣз джетдириб, айтды:

— Билалмайма, не керекди бу туземецlege мындан артыкъ? Сиз, быланы асыры бек бошлаб, башыгъызгъа миңдириб тура кѣреме, мени андан хапарым болмай

тургъанды. Къайда, бери чакъырчыгъыз бунтовщиклени, мен алагъа бузоу алдыра билirme.

Къараб-къарагъынчы адамла, Георгий Васильевични буйругъу бла, арбазгъа тизилдиле. Хар бирини бет къанлары тюрлениб эди: приставны «къонакъгъа» келгенини ахыры не бла бошаллыгъыны юсюнден сагъышланнган болурла.

— Игилик бла уа келмегенди, Серёжа, кесинги къатдыр, — деб шыбырдады Сергейни къулагъына Хамит. — «Джыланнга уу берген — кеселекке» деб, инженер чакъыргъанды аны, бир сёзсюз.

— Къоркъма, къарнашчыгъым, эштмегенибизними айтырыкъды? — Сергей Хамитни къолун къаты къысды. — Мени «алгъанлары» болса, мычымай, Алексеиге билдир... атама да кёз-къулакъ болурса...

Хамит джууаб къайтармады: Сергейни сёзлери джюрегине джакъгъан болмаз эдиле. Ол кёзюуде, бу эки джашны сёлешгенлерин эслеген Георгий Васильевич, аладан къарамын алмагъанлай, приставгъа неле эсе да айтды.

Пристав, джукъудан элгениб уянганча, башын терк огъуна ёрге тутуб, ишчилени аулады.

Инженер, артхаракъгъа туракълаб, ишге къатышмагъанча, эки къолун сыртында чалышдырыб, сюелди. Аны иши бусагъатда тынчды, этерин этгенди: итни юджюргенден сора, иеси неге къайгъырады? Георгий Васильевич а, приставгъа иелик эталмаса да, айтханын этдирлигине ажымсыз ышаныбды: бир ауузу болгъанлыгъына, тили экиди — Фёдор Степановични дыгъысына эртде тюшгенди. Сергей аны уста биледи. Ол, бусагъатда приставны энчи сёлеширигин сезиб, не джууаб берлигине сагъышланыбды. «Кесим джангыз болсам а, бере билир эдим анга джууб», — деб келеди Сергейни кёлюне — «Была бла болсам а — къалай этейим?» — Аны кёзлери Хамит бла Ханафийге джетеди. —

Ючюбюзден биргелей соруу бериб тебресе, чийибизни ачарыкды. Ханафий а алкын тукленмеген кьанатлычыкды»...

— Уллу патчахны буйругуу бла, Георгий Васильевич сизни аллыгызда тургъан адамланы бириди. — Фёдор Степанович тамагын арытды. Аны мияла кёзчюклери, бетсиз былхымгъа кёчюб, джыйылгъанлада къайгысы болмагъанча, аланы башлары бла узакъ чегетге къарай эдиле. — Меннге билдирилгеннге кёре, сиз, тамадагъызны айтханына сыйынмай, бунт ачхансыз, алай бла ишге уллу заран салгъансыз. Билеме, кёбюгюз, бунт ачаргъа суймегенлейнгизге, кьоймагъан бир-эки осал адам болур. Кесигиз ауузугъуз бла аланы айтсагъыз, тазирни кьурутургъа боллукъду. Алаймыды? — деб, Георгий Васильевичге айланды.

— Алайды, джюйюсхан, тюзюн айтсала — тазирни кьурутургъа боллукъду. «Терслигин ангылагъан башны къама да кесмейди», дейдиле. Ол адамла, ма былайда, сизни аллыгызгъа чыгыб, терс болгъанлары ючюн кечмеклик тилерге керекдиле.

Киши джукъ айтмады, сангырау шошлукъ тегерекни кьуршалаб тургъан болмаса. Киши орнундан кымылдамады: сатлыкъ джокъду. Сергей, джыйылгъанланы аулаб: «Аферим! Бу къара халал халкъ ёмюрде сёзюн ауузуна ашарыкъ тюлдю. Бу барыудан барса, иш онгунады», — деди. Ханафий, инженерни кёргюзтуб, Хамитге кёз кысды: «Кёремисе джулияны?» Сергей аны эслегенинде, бети джарыды, къашлары керилдиле.

Пристав, иги кесекни сакълаб тургъанлыкъгъа, таулуланы ыз табдырмазлыкъларын сезиб, башха «макъамгъа» кёчдю:

— Терслигине джууаб бералмагъан — ол адаммыды?

— Биз не терслик этгенбиз, джюйюсхан, бир айтыгъыз? — деди къайсы эсе да джыйылгъанланы теренинден.

Приставны кёзчюклери ойнадыла.

— Къайсыса аны айтхан? Бери чыкъчы! Эртденли мен айтхан сизни терслигигиз болмай, боза къалакъмыды? Сау тёрт сагъатны къралны санагъатын тохтатханыгъыз неди, терслик болмай? — Фёдор Степановични, асыры ачыуланнгандан, не этерин билмей, гырмыкны чайнагъан тууарча, тюрб эрнини эки джаны кёмюклениб, санлары къалтыраб, тили бюлдюргю этди. — Мм-мен кк-кимге айтама, бб-бе-ри чыкъ, ташадан кычырма да!

— Кычырмайма мен ташадан, джокъду терслигибиз. Биз да — инсанбыз, джашагъаныбыз а хайуанчады, джалыбыз къарныбызгъа джетмейди, — деб чёрчеклениб, Ханафий алгъа чыкъды.

Бош кюреше эди Сергей анга кёзю-башы бла «сёлешме!» деб, тыялмады чёрчексинниген джашны, — къайнагъан ачыуну чегн джокъду. Хамит да онгсунмагъанча кёрюне эди Ханафийни басымсызлыгъын.

Пристав Ханафийге джити къараб айтды:

— А-а, сиз, тукъумугъуз бла, саудан ол арестант къауумдан болуучанды... Сени да замансызлай сыртынга тюрк чыгъыб айланады. Ким юретгенди сеннге ол сёзлени? «Итни баласы къарнында юреди» дегенлей, къарт Къамботдан эштген болурмуса, огъесе, Свиринни таурухларымыды? Ашыкъма, акъ айюлеге бек терк огъуна ашырырбыз сени!

«Боллукъ болгъанды», — деб келди Сергейни кёлюне, приставны ауузундан тукъумун эштгенлей. Сора нек эсе да олсагъатлай кёзюне къарт атасы кёрюндю. Ол къабханига тюшгенине ажымсызланыб бошады, алай а, ахырдан ары да къарангы халкъны эсинде къалырча сёлеширге керек болгъанын сезиб, сагъышланды. «Кеси кесими къоркъута тура болурма, алкъын приставны аууна тюшген болмазма!» — деген, кёлюн басхан оюмда тохташыб, мындан ары ишни къалай боллугъун сабыр сакълады.

— Инсанча джашамай эсегиз, кесигизден кёрюгюз аны; мен билген бла уа — бусагъатда кёргенме кесим — фатарыгъызыны бир хатасы джокъду. Джалыбыз дейсиз да, сизни кибики ишчилени хакълары къарныгъызыны джалчыта эсе — табу этигиз. Башыгъызыны керексиз оюмла бла сер этиб, аманнга бел байлаб айланмагъыз да, кереклисича ишлегиз — олсагъатда джетер джалыгъыз къарныгъызгъа. Фатарыгъызыны уа — къайтарыб айтама — сиз тарыгъырча хатасы джокъду...

— Кесинг турлукъ болгъа эдинг аллай ыхтырмада!

— Инженер кеси кёчсюн ары... ол дайман Лизаны да алсын да!

— Не хатабыз барды: мурджар битлени багъабыз!

Джыйылгъанла андан-мындан сёз кьошуб, Фёдор Степановични къанын буздула. Ол, болушлукъ излегенча, инженерге къарады. Георгий Васильевич, аны туура заманында ангылаб, кьолун ёрге тутду:

— Келир джыл джангы межам ишлеппикди. Мен сизге ненча кере айтханма, огъесе, кьулагъыгъызыны тешиги джокъмуду?

— Былай къарайма да — сизни ичигизде брожение барады. Сизни бузгъан адамла бардыла. Ну, ничего, биз аланы табарбыз!.. — пристав, Ханафийге хыны къараб, Георгий Васильевичге акъыртын неле эсе да айтды, ол да олсагъатдан думп болду. — Бусагъатда сиз, бурунгула айтханлай, къыл элек агъач ючюн къырылгъан элча эте турасыз, бир-эки болумсуз адам ичигизде терсейтгенди да...

— Джюйюсхан, меннге сёз берлигигизни тилейме.

Орта бойлу, кенг джауорунлу къара джаш адамланы ичинден къычырды. Пристав, сёзю бёлюппигенин онгсунмаса да, суймезден тынгылады:

— Айт, бери чыкъ да, айтырынгы.

— Сау болугъуз, сыйымы кёргенигиз ючюн, былайдан да эштдиаллыкъма. «Ичигизде бир-эки осал адам

барды» дейсиз. Бек тюздю! Джыйылгъан джерде осал, асыл да болур, аны сюзер борчубуз джокъду, «хакъы-бызны кечинирча этигиз» дейбиз.

— Адамыча ишлесегиз, аллыкъсыз кѣб. Азмыды алгъаныгъыз?

— Кѣбдю, — деди биягъы джаш, самаркъау ауазы бла, — алай а, «Бири — Джулдузну, бири — Къундузну» дейдиле да, къолубузгъа джукъ тюшмейди ансы.

Пристав, сѣлешгенни кѣреме деб, не кюрешсе да, эслеялмады: джоппуланган таулула аны таба къараб да билдирмедиле. Мычымай инженер келди, биргесине да — старшина бла эки мыртазакъ. Аланы эслегенлей, Фѣдор Степанович сѣюн къыхартды:

— Каппуш уллу бла Свириден къалгъаила ишигизге барыгъыз!

Таулула суймезден, мишауланыб, чачылдыла.

— Сослан, — деди пристав, ишчиле кетгенден сора, — бу ючюсюн бек джерда асыра, бу эки-юч кюнню ичинде соруу алырбыз, — бюгюн кеч болгъанды. Тас этсенг — элде джашаргъа умут этме!

Сослан, мыртазакъла да биргесине, ючюсюн да элтиб къарангы тюрге урду.

— Ну вот, Георгий Васильевич, по-моему, неплохо. Можете работать спокойно, — деди пристав, кеслери джангыз къалгъанларында. Ичинден а: «Алкъын джаш кѣреме бу, быллай санагъатха оноу этерге акъылы бишмегенди», — дей эди.

— Мен сизни этген игилигигизни унуталлыкъ тюлме, — деди инженер, бети джарыб, асыры къууангандан, ауузуна разылыгъын билдирирге аладан таб тукъум сѣз тюшмей. — Ауузлана кетигиз, келгенигизден ары.

— Ашыгъышма. Как-нибудь в другой раз. Ишим кѣбдю — бездим бу азиатладан! — Фазтоннга миниб, арбачысына: «Трогай!» — деб терк буйрукъ берди. Георгий Васильевич, пристав узайгъандан сора да, ор-

нундан тебалмай иги кесекни турду. Ол, артындан ким эсе да джуууклашыб келгенин сезиб, ызына айланды.

— А-а-а, сенмисе, джюйюсхан старшина? Ышанама приставны буйругъун толтурлугъунга.

— Тюз айтасыз, мени джаным сау болуб, джюйюсханны аманаты толмай къаллыкъ тюлдю.

— Ишексизме, — деб, инженер билир-билмез башын кымылдатды...

Заман кызыу барады. Такъыйкъа такъыйкъаны сюруб, ол — сагъатны... Кюн батыб, шош ингир кечени къара джабыууна батылыб барады. Қъарангы къалындан къалын болуб, кёзге тюртген кёрюнмейди. Тийре шум болгъанды.

Қъарангыны джырыб, ауушну башындан, уллу багъыр тазча, кыызгылдым ай чыкъды. Ол мийикден мийикке ёрлегени сайын, гитчеден гитче бола, джарыгъы да — акъсылдым тегерекни джарытады. Нызыланы булчуклары, доппакъ алтынча, кыызгылдым жанадыла.

Ауушдан ургъан ачы аязны сууукъ къанаты терек чапракъланы шыбырдатханы эмда Қъобанны шууулдагъаны болмаса, шошлукъну джукъ бузмайды. Таулуланы кюндюзгю боюнсхаларындан ычхындырыб, ариу кече шош юйюрню басханды.

Бир алада бир, къайдан эсе да чегетден, тутулгъан таулулагъа къайгъыргъанча, къузгъун ачы-ачы кычырады. Мийик кёкде, джолун къората, сууукъ ай сылджыраб барады...

XI

Қъара джохар чачын джанбаш тараб, Добай, стол джанына олтуруб, нч юйде тюрлю-тюрлю китабланы ачыб къарайды. Қъолуна кёк тышлы къалын китаб тюшгенинде, къалгъанланы джыйыб, табхагъа саяыб,

юйню ичинде ары-бери джюрюб тебреди. Кёзлери саггышылы сюзюлюбдюле, бир алада бир тюб эрни кьалтырайды. Тюбсюз-терен, учсуз-кыйырсыз саггышла кючлегендиле башын. Бу сангырау шошлукъда, кеси эркинине кьалыб, нени юсюнден саггышланса да, «Неден башлайым?» — деген соруу башын кючлейди.

Добай, джангыз джаш — Заманы кьууанчы — Петербургда окъутъанлыгына, патчахлыкъны джолуна кирмеген эди. Бар эдиле мында андан сора да таулула, бирери бирер джерде окъутъан, таныш джашла. Зама джашын игитда окъутады — Эки Арада джылкысыны саны — санаусузду. Джашындан джугъун аямагъанды; аны окъутургъа салыр ючюн да аз затын джоймагъанды.

Заман кесин элде кёбледен онглугъа санайды — не хатасы барды? Ол юй бийчесине айтханнга кёре, «пристав болмаса, анга джаныу болаллыкъ ким барды» деб, «къамиш аякъ, баш таракъ» этмейди алтын ачхасын. Онг болмазлыкъ джерге къара сомун да джоярыкъ тюлдю. Алай а... — джашына джойгъаныны уа тюбюн табаллыкъ тюлдю. Ол аны мюлкюне-рыхсысына ие этиб кетерге (ёллюгюн билмегенми барды!) умут этиб, кёб тюрлю хыйла джолла бла кюрешиб, Добайны «адам этгенди».

Добай окъуб келгенли кёб болмаса да, анга ишлерге орун айыргъандыла: орус хуторда устазлыкъ этерге керекди. Атасы уа элни аллында бир онглу кьууллукъда кёрюрге сюе эди джашын; не этгин, кеси алайгъа разы эсе — аймыса! «Оноуну табхан тынч, тутхан — кыйын» дейлер, джашды алкъын, алайгъа бегинибми кьаллыкъды, тюшер оноугъа да, мени джаным сау болса», — дегенди Зама, джашыны алайда бир ауукъгъа деричин турлугъуна ажымсызланыб...

...Добай ёрге-энишге барады. Саггышла бир-бири юсюне кьаланыб, хар бири бирер соруу болуб, джууаб

излейдиле. Алагъа джууаб табмакълыкъ бек кыйынды, табмай а мадар джокъду: амалсыз керек затды ол. «Аламат зат — джашауду», — деб тюшюреди Добай Чернышевскийни диссертациясын эсине. «Аламатды... аламатды джашау... Къайда муну аламатлыгъы? Не этерикме мен кесим джангыз бу таш ёзенни ичинде? Анда тынч эди: билмегенинги ангылата эдиле, этер ишинги биле эдинг. Былайда уа... Неден башларгъа керекди? Болур мында да бир джыякъланган къауум, къайдан табхын аланы: сакъ джюрюйдюле... Меннге ийнанныкъ да болмазла — «байны джашыды» дерикдиле, атамы кёжунден кёрюб. Аз джарлынымы джегеди атам? Анга тиш къысмагъан хазна адам болмаз... Кыйынды... кыйынды... Джашау а аламатды — джашагъан кыйынды ансы...»

Добай джелкесин амалсыздан къашыйды. Ол, бир кесекни сымпайыб туруб, неге эсе да, кеси аллына ышарады: болур эди аны да Петербургда тургъан кёжююнде эсинден кетерге унамагъан бир къууанч.

— Джашчыкъ, бу китаблагъа тик къараб турма да, бир ауузлан, марджа, — деб, анасы эшикден къарады. — Суууб къалаллар, хычынла этгенме, джаным, хайда.

— Бусагъатда ашар кереклим джокъду, анам, — деди Добай, алай болгъанлыгъы ючюн, Джандет къоймаздан джашын тебсиге олтуртду.

— Ашар кереклинг болмай, не ашагъанса, айт? Бетинг да юйге келгенли бир аман болуб барады, неге кыйналаса быллай бир, ха? Не хатанг барды? Аллахны игилигинден, атангы къолундан келмезлик зат джокъду, биз да къартлыгъыбызда рахатланыб турур эдик деб, дыгалас этебиз, джаным-кёжюм.

— Рахатланыб турмай, не хатагъыз барды, анам, бусагъатда, кишиден гырджынлыкъ тилей болмазсыз да?

— Ол а — алайды, джашчыкъ, аллахха шукур мингле бла. Дагъыда, дуня не болад, не къалад? Кѣремисе, эштдинг болур ол тутулгъанланы? Аллай аманлагъа къатышаса деб къоркъуб, ичимде джаным джокъду, атангы сыйын да тюшюрлюксе олсагъатда. — Джандет кѣлюнде къайгъысын тышына тѣкдю.

— Хы, эштгенме, ол Сослан тута айланнганлагъа айта эсенг. Сора, аланы аллай бир не хаталары болгъанды, анам, къарангы гѣзеннге джанлары саулай атарча?

— Къой-къой, нетесе аланы? Атлары шхууур артында айтылсын! Приставны кызына аманла айтхандыла зат дейлер, ким биледи, мен тюзетиб айталлыкъ тюлме. Ол а, бетине талашхан адам, къагъыб алгъанды да ургъанды тюрге.

— Сора аны кызына аманла айтыргъа не ишлери болгъанды аланы? Къоркъмаймыдыла патчахны къул-лукъчусундан?

— Аллы «хакъыбыз азды» деб башланган хапар чыгъады... «Сѣз сѣзню айтдырады» дегенлей, ачдан ългенле, бир джерге джыйылгъанларында, эзеуленнген болурла, ким биледи, ѣзге...

Добай, анасыны айтханына бойсунганча, башын ууакъ-ууакъ кымылдатыб, саханда хычынлагъа узалды. Ол туурагъанны сары джаугъа тийириб ауузуна элтирге, эшнкден ким эсе да таууш этди. Къайыр ит, кесин сынджыргъа уруб, тохтаусуз юрюб, мыллыгын ата эди. Джашы, анасына соруулу къараб, ѣрге къоба тебрегенинде, Джандет:

— Къамбот келгенди, олтур да аша, «юйде джокъду» дерме, — деди.

Добай, анасына мыдах къараб:

— Анам, алай этерге джарамайды. Ёлюр тюгю чыкъгъан къартны не хатасы тийген болур сизге? Кереклиси болур джазыкъны, юйге чакътырайым, — деб, эшикке чыкъды.

— Кел, Къамбот, нек туракълагъанса эшикде?

— Игиликге, къууанчха барайым, джигит! Былай ишчигим болуб келгенем, сеннге айтсам, бир оноу этерми эдинг деб.

— Ичгери кел, ичгери. Мен джарарыкъ джеринг бар эсе — аллах бла разума, ким огъай дейди? — Добай Къамботну къоймай юлерине киргизтиб, тебсиге олтуртду. Ашаб-ичиб бошагъандан сора, ич юнге кириб олтурдула. Добай къартны юсюне ёрге туруб сорду:

— Энди айт ишинги, мен джараяллыкъмамы, къолумдан келлик затмыды?

— Сенден башха адамгъа базмайма, ышаналмайма, ашхы улан, айтыргъа да, — Къамбот чум таягъын къолуна алды. — Ол тутулгъанланы эштген эсенг да... джашчыкъны ычхындырыр мадар джокъмуду экен?

Добай, сагъышлы халда джити сакъалчыгъын онг ууучуна джыйыб, эринлерин къыйсайтыб бир кесек туруб, сорду:

— Ханафийними дейсе, Къамбот?

— Хо, джигит.

— Къамбот, ол къуру кеси болса — бир иш эди. Ючюсю да байланыб болурла ансы, биргёлей тутарыкъ болмаз эдиле.

Добай Къамботха къарагъанлыгъына, аны бетинде джукъ таныялмады, бушууну белгиси болмаса.

— Атам эштсе да, не айтырыкъды, къайдам? — Добай сагъышланды, ол, эрлай къагъытны алыб, стол джанына олтурду.

— Атаг да ашхы адамды, къолунда ишлегенле алгъышлаб турадыла, кишиге тюк чакълы бир хатасы джокъду... Не айтырыкъ болур эди...

Къамбот, неге эсе да ангарылыб, андан арысын айтмады.

— Энди, Къамбот, — деди Добай шыбырдаб, — мен сени атынг бла къагъытчыкъ джазайым, пристав-

гъа барырса да тилерсе, кесим къарыууму да аямам, андан хайыр чыкъмаса — неди амал — халкъны джы-яргъа керекди.

Къамботну кёзлери тегерек айландыла.

— Алай деген неди, ашхы улан? «Халкъны джыя-ма» деб башынга палах алырса, ол бунтха саналлыкъды, хай-хай-хай! Къайдан келдим сеннге да!

Добай джумушакъ ышарды:

— Къоркъма, Къамбот, патчах да, хан да, бий да халкъны кючюнден турадыла ансы, бойнумады, кеси аллына джукъ эталсала!

— Сен бельшебекча селеше кереме...

Добай, ал бармагъын эринлерине салыб, эшик таба джашыртын къараб, киши кёрмегенинде, акъыртын айтды:

— Аны кишиге эштдирме, мен большевик тюлме, къарангы халкъ тюзлюк, баш бошлукъ излесе — болушалмагъанлыгъыма — къууанган этеме... Айтханымча эт, мен да къарыууму аямам.

Къамбот, тёрт бюкленнген къагъытчыкъны бочхасына сала, айтды:

— Эшта-эшта, «чыгыр къатында къутукъ сагъынылыб» а не мадар! Сау бол, къара таныгъан, ма, аллай бир игиди! Ёмюрде унутмам игилигинги!

— Аллах бла разыма, — Добай джюрегини тазалыгъын билдирди. Кёлуне уа: «Неден башлайым? деб тургъанлай, табыб къойдум да! «Ашхы башлам — ишни джарымы» дейдиле оруслула, не болса да — таукеллик керекди. Бу къарт а чыныкъгъан адамды, ишни бек ариу ангылаб турады», — деб келди.

Бели муккур бола тебреген къарт, чум таягъына таяна, арбаздан акъыртын чыкъды. Добай, аны акъыртын узайгъан ауангысындан кёзюн алмай, иги кесекни сирелиб турду.

— Не деб келген эди, ий, ол къарт? — деб анасы бир джанындан чыкъды.

— Не дерикди-деб, болушлукъ излейди, хариб...

— Не айтдың да?

— Не айтыркъ эдим, сора? Пристав мени айтханымымы этерикди? — деди Добай, ичи тутмай.

Анасы, андан ары джукъ сормай, челеклени зынгыр-дата, баугъа ташайды.

Мутхузланганды. Кюнню кёзюн къара булут басыб, аны таякълары, кегейлеча, булутну ичин джырыб, боз бетли кёкню джасагъандыла. Тёбентин къобхан джел, тегерек бурула келиб, чырдыда ойнаб, джырмыны къобарыр мураты болгъанча, ачы тукъум сызгырады. Тау этекде быллай къутсуз кюнле бек аз боладыла... «Боран керекди! Кючлю боран керекди!» — деб, Добай эсине кёб затланы тюшюрдю...

XII

«Джарлы анам... не эте тура болур бусагъатда? Къара гинадур джаулукъну кысыб, сарнай болур. Насыбсыз этген бизбиз. Аслан тас болду... Къуру аны къайгъысы огъуна джетдирликди не къаты тишируну да ахырына. Онгмадыкъ... онгмадыкъ... Эх, анасыны! Келир заман, ычхынырбыз бу юсюбюзню басхан зорлукъну тюбюнден!.. Мындан ары бир чыкъгъа эдик дженгил! Келир эсе уа заман...»

Хамит, кёзлерин мыдах сюзюб, темир ау терезеге къарайды. Негерлерин алкъын джатыб турадыла. Джукъламасала да, джатыб турадыла: ол болумда ач болгъанын алай уллу истемейсе — Сергей алай айтыучанды хар къуру. Хамит ышарады аны оюмсузлугъуна: не башхасы барды, къарнынгда джукъ болмаса, суюсенг, бауурунгдан джат, суюсенг, (сыртынгдан сойлан, андан не баджар?! «Къалай дженгил тюшюб къал-

дыкъ къолларына... Эх, Ханафий, Ханафий. «Телиге намаз къылдырсанг — мангылайын тешер» деб, оруслула бир таб айтадыла, аллайын, керексиз чърчеклик этеме деди да, замансызлай бери джыйылдыкъ да къалдыкъ. Бу джол бир ычхыналсакъ а, билир эдик сакълыкъны багъасын...»

Сергей сагъайгъанды. Алкъын ёрге къобмагъанды, чыначыгъына таяныб, кёзюн эшикке чыракъ ийиб турады. Не кёреди ол анда? Джукъ да кёрюнмейди, стражникни аякъ тауушлары эштилген бла биргелей, эшикни кыйырындан ургъан ингичке кыызгъанч джарыкъчыкъ джабылыб турады. Стражник, джюрюй-джюрюй эриксе, тохтай болур, неда тынгылагъанмы этеди?

Ханафий бауурундан джатыб турады, чыртда кымылдамайды; бир алада бир кеси аллына башын булгъайды ансы.

— Хамит, сен неге сагъыш этесе аллай бир? — Сергей олтурду. — Къоркъма, джигит, кёб турмай чыгъарбыз бу къарангы гёзенден.

— Ахыр эригир къарыулары бар эсе, эрикген болурла. Бизни сакълабмы турлукъдула кёуру да? — деди Ханафий, кёзлерин ууа, эсней.

— Хо, эрикдирликсе приставны уа! — деди Хамит ышарыб. — Сени бла бугъунчакъ ойнарыкъды дейди патчахны къуллукъчусу!

— Алай болса да, сорууума джууаб бермединг, Хамит. Тангны бурну къарагъандан беричин тынгысыз болуб тураса...

Хамитни Сергейни соруууна джууаб берирге алай бек ичи тутмайды: не кереги барды кесинг кибики джюрегин кыйынаб?! Алай болса да тюзюн айтмай болмады:

— Анам эсима тюшген эди, Серёжа, «Не эте турады» деб, ол эди сагъышым...

— Да-а, — деб созду Сергей, баш энишге кьаб, — Ханий а, артыкъсыз да бек кыйынала болур.

Ханафий да, анга шагъатлыкъ эте, башын ууакъ-ууакъ кымылдатды.

— Халкъ не айтыб турады экен бизге? — Хамит, сёзю бурдуруб, тенглерине къарады.

— Мен билген бла уа, — деди Сергей, — бу бизни биринчи хорламыбызды. Адамла ангылагъандыла аны бек ариу. Урунган халкъ энди кесини къол кыйынын буюкъмай даулайды, революциягъа джууукълашханды чот, ангылаймысыз? — Сергейни бети джарыб, кёзлеринде суюмлю, къууанч отчукъла джандыла. — Бу, билирге сую эсегиз... эх, къалай айтайым? Қъалай айтыргъа боллукъду?.. Билемисиз, шохларым, энтда ма былай бир-эки кере «оюн» кёргюзтсек — экономика кюрешни къой! — политика кюрешге кёчерикбиз!

— Асыры ашыкъмаймыса патчахны тахтадан атаргъа, Серёжа? — деб, Хамит джарыды.

— «Акъ айюлени» къалай унутуб къойдунг? — деди Ханафий да.

— Хата джокъду, — Сергей, экисини да имбашларындан къагъыб, кесине кысыды. — Бютеу джамагъатны «акъ айюлегез» ашырыргъа къолларындан келлик тюлдю! Аймыса, бизни ашырсынла... Бююн ючеулен эсек, сёз ююн, тамбла бизни орнубузгъа он, бирси-кюн—джыйырма адам турур. Аланы санлары кёбден-кёб бола барлыкъды! Қъалай алапатды халкъ ююн кюрешген, чёрт возьми! Андан уллу насыб бармыды адамгъа!

— Алапатды! — деб келишдиле Ханафий да, Хамит да бир аууздан.

Тюрмени ичи къарангыды, анда, мийик къабыргъада, бир гитче темир аулу терезечикден кюнню ургъанджарыгы уллу бёлмени бир мюйюшюн аз-буз джарытады. Къарангыды тюрмени ичи — тутмакъланы кёллери уа — джарыкъды. Буюкъгъан джокъду. Ала биледи-

ле: туугъан джуртларын ёмюрде кёрмезден тутулуб кетселе да, ишлери кьалгъанлагъа юлгю боллукъду...

— Серёжа, — дейди Ханафий бир кесекден, — Россия учсуз-кыйырсызды, дейдиле. Ол къадар джерни патчахлыкъ къалай кючлеб туралады? Сейирди да ол!

— Анга Аслан хариб да сейирсиниучен эди. Мен анга джууаб бергинчи, кетиб къалды... Не сейирлиги барды, айт? Ма, бизни шош юйюрню кёресе да: приставынг да, старшинанг да, афендинг да, мыртазагъынг да — барысы да патчахха къуллукъ этедиле, джанларын-къанларын аямай, не ючюн десенг, патчах алагъа джерни да, сууну да бергенди, къысхача айтыргъа: чомартлыкъ этгенди. Къуру аны къыллы къалмайды — байла да аланы тутхучларыдыла. Сен бла мен а алагъа джегилмей не этерикбиз, къолубузда джугъубуз джокъду. Вот, айтханымча, Россияда, хар бир джеринде да, ма биздечады патчахны оноуу. Сагъыш эт энди, не сейирлиги барды?

— Не десенг да — сейирди, тейри!

— Игитда дейсе. Чычхан къабчыкъны тюбюнден тешиб, ууакъ-ууакъ мюрзеуню тигелетгенча, джер-джерде джыякъланган джарлыла оноуларын бирлешдириб, бир ызгъа ёрге къобсала — ма, сейир десенг — сейир! Джомакъда айтылгъанчады ол а бюгюн, бир-бир адамла ийнана да болмазла, алай а боллугъу алайды, башха тюрлю джол джокъду, боллукъ да тюлдю!

Ханафий, Сергейни чыначыгъы бла тюртюб, кёзюбашы бла эшикни кёргюзтдю: андан ургъан джарыкъчыкъ джабылыб тура эди.

— Бюгюн бизни приставгъа «къонакъгъа» чакъырлыкъ болурла, — деб шыбырдады Ханафий.

— Мени кёлуме да алай келиб турады, — деди Сергей. — Ариу ёлтюрселе да, айтырым бирди...

Эшик аллында сабий дауурла чыкъдыла, бир ишексиз, стражник, узакъ болмай, ойнай тургъан камсык

сабийлени кыстай болур эди — юйню тегерегине чаб-ханын тутмакчыла сездиле. Эшникни кыйырчыгын-дан төрт бюкленген гитче акъ кыагытчыкъ ичкери тюшдю. Ючюсю да, не этерге билмей, кыарашдыла. Со-ра Сергей, акыртын кыолуна алыб, ачыб окъуду. Аны кыашлары керилгенден бир иги зат джазылганын се-зиб, Хамит, тюкюрюгюн джутуб, Сергей таба бойнун созуб тохтады.

— Кёремисиз, айтхан эдим да, — деди Сергей, эки-сини ортасына олтуруб, — бизни бу биринчи хорламы-бызды деб.

— Не дейди? Не дейди? — Хамит бла Ханафий, кыара таныгъанча, кыагытыкъгъа кёзюу-кёзюу кыара-дыла. Анда уа былай джазылыб эди: «Пристав бир-ден эки болмагъанды. Кыоркъмагъыз, джамагыат сизни унутмагъанды. Болушурукъду.»

Сергей окъуб бошар-бошамаз, Хамит бла Ханафий, бетлери жарыб, юслеринден ауур джюкню ташлагъан-ча, джауорунларын уруб, секириб ёрге турдула...

Ол кёзюуде Фёдор Степанович Бийбертлада кесин сыйлата эди. Аны эки джанында Салим бла Добай ол-тургъандыла. Бийберт аланы туураларына чёкгенди. Бюгюн Макара кызы, Байдыматха кеси барыб, Сурат-ны джумуш этерге алыб келгенди. «Кыыз келсе, джу-муш этер, кыатын келсе — ушакъ этер» дегенлей, тири таулу кыыз джумушну терк баджарады. Ал тебсини алыб, чыгъыб бара тургъан Суратны ызындан пристав-ны кёз кыакъмай кыараб тургъанын эслеб, Бийберт ышарды. Пристав бла аны кыарамлары тюбешдиле кыысха кёзюучюкге. Фёдор Степанович баш энишге болургъа кюрешгенлигине, хыйлачы байдан кыууанч ышаруун джашыралмады.

— Джюйюсхан, — деди Бийберт, бойнун пристав таба созуб, — ол Зулкыарнай кыачыра айланган джа-ныз кыызды бу.

— Къайсы Зулкъарнайгъа айтаса?

— Ай, юйюнге, ма ол...

— Хы, хы, билдим. Сора уа?

— Сора уа — не? Эки кере сөйрейме деб, эки кере да Ханафий сыйырыб алды да...

Ханафийни аты сагъынылгъанлай, приставны къашлары билир-билмез туюлдуле. «Бөрүден къалгъанны ит ашамаз, итден къалгъанны бөрү ашар» дегенлей, приставгъа — къарт бөрүге — бусагъатда башхасы джокъ эди, Сурат, ариу, джыйырма кере сыйырылса да. Хычындан алай уллу тоялмагъан эди да (хаман аны ашай, эрикген болур), пристав, эт келир-келмез, кезликни къолуна алыб, таукел узалды. «Ашда уялгъан — мухар, иште уялгъан — хомух» дегенликге, сынгар Добайдан къалгъанла алай уллу тартыныб къыйналмадыла.

Джумушакъ джаш эт татраннга тийирилиб, таб тукъум джарашды. Бюгюн эртденбла огъуна Бийберт юй бийчесине приставны келлигин айтханында, чибинлеген эди:

— Аны бери чакъырсанг, анангдан джангы тууаса да къаласа. «Къатдырмайын къагъын къабды» деб сеничагъа айтадыла. Юйню ичинде джукъ къалмагъанды, къуру сени къонакъларынга къаллай бир зат кетеди!

— Макара къызы, менсиз башынга уругъа таш да табмайса, аманларгъа тебресенг а, сатыб аласа. Керексиз сёзлени къой да, ол токълуну кесмеге къой джашха, — деб кетген эди Бийберт.

Токълу эт болса да, бек семизди. Бийберт, Добайны къубулгъанын асыры джаратмай, аны аллына ногъананы ышырыб:

— Джашчыкъ, сен джукъ да ашамадын, узал марджа, узал, — деди.

— Ашадым, оллахий, бек сау болугъуз, юлюшюмю тебсиде уа къоймагъанма.

Пристав Добай таба терк бурулду:

— Джаратдынгмы, джигит, Петербургну? Аламат джерди да?

— Бир сёз джокъду, джюйюсхан, шахаргъа уа! Керти да джандетди!

— Джаш заманымда, башха джары къонакъгъа барсам, ызыма, Петербургга, ашыгъыб туруучан эдим... — пристав кёзлерин сагъышлы сюздю.

— Билемисе, не эсе да бир затым джетишмегенча болуб... — Добай башын ууакъ-ууакъ къымылдатды. — Эпди уа, кёресе, ма, сизни джерде къош салдым, патчахны буйругъу бла. Аллахха шукур, сокъуранмай-ма. Ма, сёз ючюн, нени багъасы барды сизни ичигизде олтургъаным!

— Сау болугъуз, мардасыз сау болугъуз, джюйюсхан, сиз саулукъда не хатабыз барды! — деди Салим.

Мычымай чай келтирдиле. Этден бошланыб аяусуз ургъаны бла суусабым болгъан эди да, Салим, кеселекке суу джалагъанча, исси чайны ичерге къан дыгалас этди, алай болгъанлыгъы ючюн, баталмай, суутургъа тебсиге салыб, къолуна мынчакъларын алды. Ол ичинден пелени эсе да шыбырдаб, бирем-бирем чыккырда-тыб тебреди. Пристав, бир-эки уртлаб, сыртына таянды да, Салим таба бурулуб айтды:

— Аллахны суйген къулу, джамагъат дин тутмайды, тута эсе да, буйругъуна, шартына бойсунмайды. Ол не себебденди? Аны къалай ангыларгъа боллукъду?

Салим, джумаракъ кёзлерин ачыб, аллына силкиниб (терк джууаб этерге сёз табмадымы да), стаканнга узалды. Ол, стаканны джарымын эки уртлагъанлай тауусаб, орнуна салды.

— Джюйюсхан, аллахха, адамгъа да сыйынмагъан бир-эки адам болур ансы, мен билген бла уа, дин а бек кючлюдю.

— Дин кючлю болса, мубарек, халкъ къралгъа къраршы барыучуму эди?

Салимни кѣзлери къайгъылы ойнадыла:

— «Тоба» де, джюйюсхан, алай деген неди? Мен окъугъан келам бла ант этерикме, бу джамагъатны ишине къара шайтан къатышханды.

Пристав селеке ышарды:

— Аллахны суйген къулу, ышанынга къарайма да, меннге да намаз къылдырырса деб турама межгитде. Сен меннге «къара шайтанны» юсюнден таурух айтма да, джамагъатны кългъа джыярча мадар эт. Адамланы эслеринде «аллахны этгенине» бойсунгандан сора джукъ болмазгъа керекди, билемисе?

— Ангылайма, джюйюсхан, ангылайма... — Салим, бир уллу терслиги болгъанча, кызарды.

Бийберт сѣз кшошмады. Ол, экисини сѣлешгенлерине онгсунуб, тынгылаб турады.

— Аланы къроркътургъа керекди, — деди Салим, юзюлген сѣзюн джалгъай, — ариу айтхандан магъана джокъду.

— «Башларын сыла» демейме мен да... алай а, сен бир кесек мыхтыракъ болсанг, «ишибиз аллынады» деге боллукъду.

— Къарыуубузну аямазбыз, джюйюсхан, кълдан келгенча.

— Халкъны барысын къроркътмакълыкъ кыйынды, мени сартын, — деди эндиге дери сѣзге кшошулмай тургъан Добай. — Джамагъат элни аллында тургъан оноучулары ариу кърюрча этерге керекди.

— Джаша, аферим, сенден чыкъды акъыл сѣз! Эртденли Салимге айтыб кюрешсем — аны ангылаялмайды. Тюз айтаса, джигит, сен. Ол алай болур ючюн а, биринчи орун эмда биринчи сѣз динни къллукъчусуна бериледи. — Фѣдор Степанович Добайны ийнакълаб, имбашындан къакъды. — Нагайкала бла муштукъул

этген кёзюу кетгенди, энди идеология бла хорларгъа керекди.

— Джюйюсхан, сизни айтханыгъыздан киши да чыгъарыкъ тюлдю, — деди Бийберт, сакъалын сылай.

— Тюнене Къамбот тилек къагъыт алыб келгенди мени аллыма, уялмай. Къарт арестант кимни телиге санай эсе да?!

— Не дейди, джюйюсхан? — деб сорду акъыртын Салим.

— Не дерикди, деб а? Ханафийни бошла... «Джашды, ол не билиб айтханды?» дейди, къайдам, нелени сандырайды, болмагъанланы...

— Джаш а, джашды, джюйюсхан, ангыламагъан заты да болур, — деди Добай, сагъыракъ сымарлаб.

— Бир — джашды, бири — къартды, да сора была барысы да, сен айтханнга кёре, отму ашагъандыла? Бир тилли болуб къалай къалдыла да? «Большевизм» ауруудан ауруй болурла, эшта... Айтыуунга къарайма да, сеннге да джукъгъан болур, дейме?.. Мен джаш заманда огъуна болуучан эдиле Петербургда...

Добай, кесин ёбгелеген халгъа тюшюрюрге кюрешиб, баш энишге къараб айтды:

— Джюйюсхан, ол сёзюгюзню мен кесиме сыйгъа санаялмайма. Къарангы тау этекде огъай эсенг, патчахны къаласында да джугъалмагъанды меннге ол ауруу. Мени сартын, былайда «большевизм барды» деб, минарадан кычырсала да, ийнаналлыкъ тюлме. Ол бош сёздю, артыкъсыз да бек — мында. Тилек къагъытны уа къартха мен джазыб берген эдим, терслик этген эсем — кечигиз; мени тюз ангыларсыз деб, ышаныб тура эдим...

— Джигит, айыб этме алай айтханыма, бу кийик миллетни ичинде не уллу адамны да башы къатышыб къалады. Сен айтхан тюз да болур — не большевизм барды дейсе алкъын мында! Болса, ара шахарлада

болсун, аны да, джана тебregenлей, олсагъатдан джукълатыб къоядыла. Бек тюз ангылайса, аферим!

Пристав кесин махтар ючюн къалмайды. Не хыйлачы болса да, Добайны харамлыгъын сезалмады. Къайда анга сезерге: «Джангы алгъа урады, эски артха турады!»

— Сиз бетигизге талашхан адамсыз, — деб башлады Добай, приставгъа кёзюню къыйырын джетдире, — халкъ сизни ариу кёреди, сыйыгъыз тюшерик тюлдю. Халкъ а — не кийик, не къарангы болса да, игиликни ёмюрде унутурукъ тюлдю. Джарлыгъа да, байгъа да, онглугъа да, онгсузгъа да бирча арну кёрюннген бек къыйынды! Талай джылны сизни къолугъузда турабыз, сизге алгъыш айтмагъан адам джокъду дерчады. «Тогъуз дугъужамы болгъан тойда тебсей эди» деб, ол сабий да не ангылаб сёлешген болур, къайдам?

— Эштгенни айтхан болур, эшта, — деди Бийберт.

— «Тели тойса — той бузар» деб, къолунда — малы, рысхысы, билалмайма, не керекди адамлагъа? Алай болгъанлыгъы ючюн, аланы да унутлагъан биреу болур.

— «Болалмасанг — тойдан чыкъ!» Билмеген затын неге сандыраб кюрешеди, гугукча, бурнун сюрталмагъанлай? — деб, Салим, кимге изеу болгъанын да билалмай, Бийбертге къарады: киштикге не башхасы барды, кимни сют башысын джаласа да, къарны тойсун, тегеран!

— Аланы оноуларын Сослан бла мен этербиз, мубарекле, сиз да къарыуугъузну аямагъыз, — деди пристав, къалыянын къабындыра.

Бийберт бла Салим башларын силкдиле.

— Мени айтырым, джюйюсхан, — деди Добай, — кесигиз билмеген зат джокъду, ёзге бусагъатда халкъгъа эрши кёрюнюрге боллукъ тюлдю...

— Атанг да акъыллы адамды, сау къаллыкъ сени бошунагъа окъутмагъанды... сау болсун! — Фёдор Сте-

панович Добайгъа кирпич къакъмаздан битди. — Сен айтханны юсюнден энтда бир иги сагъыш этерме.

— Игилигигизни киши унутурукъ тюлдю, джюйюсхан, сау болугъуз, бизни адамгъа санагъаныгъыз ючюн...

Добай приставгъа ышангылы къарады.

XIII

— Эштдингми хапарны? Сюд этилликди тутмакълагъа. Пристав сеннге бош этерге айтханны эди? Сволочь, энди уа сѣзюн унутхан болур, къарны тойгъанында?! — Алексей, топракъ джугъу фартугун тешиб, къабыргъагъа тагъыб, къолларын джууду. — Къалай къарайса сен ол ишге, Добай?

— Алексей Кириллович, пристав мени джууугъум тюлдю, сени таныгъанча таныйды мени да; айтханнымы этерге борчу болмагъанын а бек уста билесе, джууугъум. — Добай, джаза тургъанын къоюб, Алексеиге къарады. — Билалмайма, не айтыргъа да... ъзге... сюдюню къагъытчысы ауругъан этеди, джазаргъа келирсе деб тилегендиле...

Алексей, къууанч тыбырлы болуб, Добайны дженгинден тутду:

— Кертими айтаса?

— Сора, алдагъанмы этерикме мен сени? Неге къууандынг аллай бир?

Алексей, бир кесек салкыныракъ болуб, билинир-билинемез ахсынды:

— Къууаниган а къайда? Билемисе, не азыракъ, не итче мадарыбызны да хайырландырыргъа керекбиз.

— Бек азды мадарыбыз. Джокъду дерчады.

— Къайгырмаз. Аз эсе да — хайырланайыкъ. — Алексей, Добайны джанына олтуруб, бармакъларын бюгюб тебреди. — Биринчиси, сен алайда «къагъытчы» болсанг — не айтханларын эштириксе. Экинчиси, ол протокол къагъытланы къолгъа тюшюрюрге керекди.

— Алаллыкъ тюлбюз, темир кюбюрюю чачыб...

— Вот-вот, как раз мен да аны айта тебреген эдим. Сен болгъан кёзюуде саллыкъдыла ары. Къаллай ачхыч болгъанына иги къара, мадарын табсанг — юлгюсюн ал.

— Аны уа этерге боллукъду, артда ким бараллыкъды аны къатына бизден ансы?

Алексей мыдахыракъ ышарды:

— Киритни ачар адамны мен табарма, ачхыч болгъа эди ансы. Сен тамбла ингирге юлгюсюн табаргъа кюреш, не этерик эсенг да.

— Къагъытланы къоратырбыз, сау адамлагъа уа не оноу, Алексей Кириллович? Хамит бла Ханафийни бошларгъа да болурла, Сергейни уа... — Добай башын ышаныусуз булгъады.

— Аны оноуун артхаракъда этербиз, бусагъатда кёзююлю ишибизни тындырайыкъ. Мен билген бла, сюд кесген кюн огъуна ашырыб иерик болмазла...

— Узакъ джары ашырлыкъ болмазла, — деди Добай, Алексеиге къайгылы къараб, — былайда да бар шойтда тюрме?!

— Огъай, тенгим, аланы «акъ айюлеге» ашырыргъа айтханды Фёдор Степанович, так что, хазырланыб турургъа керекди.

— Ашхы, мен ишиме ашыгъама, аманатынгы тындырыргъа кюреширме, — деб, Добай къолун узатды.

— Эндиги джол былайда тюберге боллукъ тюлдю: адамла сезерикдиле... мен къайын талада боллукъма... Тохта-тохта, айтыргъа унутуб къоя эдим: къагъытланы кимден берирсе, кесинг келалмасанг?

— Къоркъма, биягъы джашчыкъны чабдырма. Алексей Добайны къолун къаты къысды...

Добай сѣзюне керти болгъан эди: ачхычны юлгюсюн къагъытха сызыб, Алексейге табдыргъанды. «Тѣрени айтырын билмесенг — тѣреге барма» дегенлей, тутмакъла кеслери сезиб бошагъан эдиле сюдюню къалай «кесеригин». Ханафий бла Хамитден бешишер тюмен тазир алыб, къаты эсгертиб, башларына бош этерге (ол — приставны ёмюрде болмаучу «джумушакълыгъы» эди!), Сергейни он джылгъа Сибирге ашырыргъа — алай эди патчахны «сыйлы келечисини» буйругъу. Алексей, элде айтылыб тургъан гыртчы темирчиге, Абугъа, ачхыч этдириб, сюдюню къагъытларын къолгъа джыйгъанды. Добайны болушлугъу бла, тамбла азанда (киши эслемесин деб эте болур эдиле) Сергейни ашырлыкълары белгили болгъанды. Ингирде огъуна Пантелейлагъа Алексей, Хамит, Ханафий джыйылдыла. Хар бири къартны кѣлюн басаргъа кюрешеди. Алексей кѣб сѣлешмейди, ол огъай эсенг, бир кесек джарыгъыракъды къалгъанладан.

— Дядя Пантелей, — деди ол, — джашыгъыз сауэсен къутуллукъду, къайгъы этмегиз, тегераң, къатыгъызда джашарыкъ тюлдю ансы.

— Кюнюм къарангы болгъанды, Алѣша, не эсе да джюрегим иги этмейди.

— Хата джокъду, дядя Пантелей, Сергейни къутхарлыкъбыз. Башха джерде джашагъанлыгъына не боллукъду? Майна, Хасан турады да!..

— Мен кесим огъуна ычхындырырма аны, — деди Ханафий, Алексейни ауузуна чаба, Пантелейни кѣлюн алыр муратда.

— Огъай, джашыкъ, — деди къарт, аны кесине къыса, — атасы ёлмегенди Сибирде, ол да ёлмез. Аймыса, барсын, джазыуу алай болур, бу итледен къайры къачыб къутулаллыкъса?

— Мен кесим кыутхарырма аны, — деди биягы Ханафий, бекден-бек кызыб, — кёб болса, эки стражник болсун биргесине, хазнамыды аланы кыаблагъан?

— Ауузунгу джарыб да айтма, кесинг кючден кыутулгъанса, энди кыолларына тюшюб а ойнама! — Пантелей башын булгъады. — Кыалай джашса алкыын! Чёрчеклигинг а туура Кыамботну джаш заманычады...

— Тюз айтады Пантелей, андан эсе герохунгу да меннге бер, башха адамны иербиз, — деди Алексей, кыолун узатыб.

— Меннге ышанмаймысыз? — Ханафий, кёлкыалды тюрсюннге кириб, бир джанына бурулду. Пантелей, Хамитне кыараб, кёзю-башы бла Ханафийни кёркюзтдо: «Кёремисе?»

Алексей кыпыракъ болду:

— «Ышанмагъан» деген сёзню унут, Ханафий, ышанмаса къ, сени биргебизге алыб айланныкъ болмаз эдик. И, вообще, бюгюнден ары сабий кыылыкъла кыалсынла. Стражниклеге «келечиге» барлыкъ адам эртде хазырланганды, сен а башха ишге амалсыз керексе.

Ханафий герохун Алексейге узатды.

— Кюнюнг кыарангы кыайры болады, чынты «джангыдан кюн тиерикди» деб турабыз, сора уа, дядя Пантелей? — деди Алексей.

— Тиер, тиер! Мен кёрелмасам да, сиз кёрлюксюз. Сукъланама сизге! Насыблысыз! — деди Пантелей, ючюсюн да джыламукъну ауу чабхан кёзлери бла аулаб. Чачылыб тебрегенлеринде, Хамитни артхаракъ тыйыб, айтды:

— Джашчыкъ, кесинги сакъла! Анангы унутма — кыарт болгъанды...

Кечени ауурлугъу кетгенди. Элде джаны болгъан эртде джукълайды. Ол огъай эсенг, кыаныкымагъан

калкайланы да чыкъмайды юрген тауушлары. Джукъу-суз, мийик кёкде къалтыраб джанадыла джулдузла.

Солтаны кёлю ангылашынмагъан къайгыгъа бат-ханды. Ол, тынгысыз болуб, эшикке чыкъды. Тюрлениу джокъ эди, бнягъы джангыз гылджа балсытыб кюу-шеинген болмаса. Танг къаралды эриб, чайыр бетли ийнакъ джарыкъ тегерекге джайылыргъа кёб къалмагъан эди. Ай, кюмюш сыргача, батаргъа джеришиб, чегетни башындан къарагъанды, алай болгъанлыгъы ючюн, аны джарыгъы тунакыдан тунакы бола барады.

Солтан, бир-эки да керилиб, кийиниб тебреди. Не эсе да, бир белгисиз къууанч аны кесине тыйгычсыз тартыб, аякъ юсюне терк салды. Тангны къууанчлы, джылы джарыгъы къарангыны тас этгенди, эл джукъудан уянады.

Кюнню кёзю къараргъа, Солтан чегетни къыйырына джетген эди. Мында, ёзенни ичинде алашатын джайылгъан тубан хансланы ариу ийислерин джута эди. Кюнню ийнакъ джарыгъы джайылыб, ёзенде тубан кёлтюрюлсе да, анда, чегетни башында кырдык булутла къоркъунчлу халда симсирегендиле.

Ауур джукъудан уянган чегетде тилли къымылдамай, къоркъунчлу шошлукъ тегерекни басханды. Солтан, чегетни къыйыр сюреми бла, джаяу джолчукъгъа тюшюб, ашыгыш тебреди. Уллу къаяны къатына дже-терге, джатыб, кеси келген джолгъа битди.

Кюнню кёзю иги къызыб, бал чибинле къозгъала тебрегендиле. Саргъылдым къолан чыпчыкъчыкъ, адамча сызгырыб, чегетни къалынына думп болду. Солтан аны ызындан кёб къараб турду. Сора, эсин башха джары ийгенине кеси кесине ичинден айыб этиб, джолгъа битди. Кёзюне ийнанмазча эди: Сергей эки къолун сыртына чалышдырыб (бугъоуу болгъанына не сёз барды!), ызындан да — бир мыртазакъ, эшта, экеулен болурла, бири алгъа чыкъгъанды, ансы... «Ма-

рагъанны къарагъан алды» деб, кесими тутдурургъа тебредим», — деб келди Солтанны кѣлюне, алай а, не къараб кюрешди эсе да, бир стражникден сора кишини эслеялмады. Иги огъуна джууукълашмагъа къоюб, герохун чыгъарыб, кѣнге атды.

— Тохтагъыз, къайры ашыгъасыз?

Стражник, не этерге билмей, Сергейге: «Джерге джат!» — деб буюруб, кеси чегет таба къысылыргъа умут этди, алай а Солтан хыны ауазы бла ташадан къысха буюрду:

— Энди аллынга бир атласанг — къабларыкъма!

Стражники ичинде чыкъмагъан джаны тесукъагъа кирди. Сергей, чотну ангылаб, стражникге айтды:

— Къоркъма аллай бир, эркиши тюлмюсе? Джашаргъа умутунг бар эсе — къолларымы бошла!

Стражник терк огъуна ызына айланды. Сергей аны кѣзлеринде (не бек къоркъгъан эсе да) ичи тутмагъан сууукълукъну эседн, алай а джан татлыды! — ычхындырмай болмады.

— Энди, — деди Сергей, — сен мени кѣрмегенсе, мен да — сени. Хайда, ашхы джолгъа!

Стражник ызына къарамазда думп болду.

— Мени да къоркъутдунг, оллахий, Серѣжа, — деб, Солтан, къатына келиб, къучакълды.

— Нек къоркъаса сора?

— Аллай адамны шкогу бла нерге боламыды? Къуугъун...

— Ха-ха-ха! Ол къуугъун этгинчи, биз тас боллукъбуз, къоркъма... Чегет бла къаяла бизни туугъан юйюбюздю. — Сергей, ышарыб, кѣз къысды. — Не этедиле кългъанла уа? Атамы кѣрдюнгмю?

— Тынч-эсендиле. Сизге уа баралмагъанма. Бюгюн барлыкъма, — Сени хапарынгы айтыргъа. Ма, быланы

Алексей бергенди, — деб Солтан, кьойнундан чыгъарыб, кьагъытланы Сергейге узатды: — Джашар дже-ринги адресиди.

— Хайда, сау кьал. Эсен кёрюшейик! Тубербиз энтда, — Сергей ёрге турду.

— Ажымсыз, Сёрежа, ажымсыз!

Тенгле кьучакълашдыла.

XIV

Кюн джылтыраб, Агъачлы Къышлыкъны башындан къарады. Азрет биледи: ол мычымай, Къабханлы Къолгъа да тиерикди. Агъачлы Къышлыкъ — уллу чегетди, ичине кирсенг, чыгъарынг келмейди: тюрлю-тюрлю къанатлыла джарыкъ халда джырлайдыла. Мында болмагъан кёгет джокъду: ишкилди, наныкъ, дугъум, гургум. Къабханлы Къолгъа уа Азрет ёмюрде да бармагъанды — къоркъгъан этеди: анда бёрюле бардыла, атасы алай айтыучанды хаман.

Агъачлы Къышлыкъда уа Азрет кёб кере болгъанды атасы бла. Атасы, Локъман, къара шинли, узун кишиди, кёзлери теренден къараб. Къыш болса — джары бёрк, джай таймаздан къара кийиз хылпы киеди. Аны ёмюрде ышарыб кёрлюк тюлсе. Былтыр къыш Локъман джашын да алыб баргъан эди агъач этерге.

Тири ёгюзле, къалын къарны джырыб, илкичленн тартыб келе тургъанлай, аланы бирини учу дюккючге илиниб, ёгюзле да, кючлерин аямай тартханларында, къалын джассы чынды юзюлдю. Азрет, терслиги болгъанча, ёгюзленн башын ийиб, бир джанына туракълаб, сирелди. Былайда мычыргъа джарарыкъ тюлдю: агъашчы кёрсе — тазир алмай ийме! Къутулалсанг а — бир насыбынг!

Локъман, хурджунундан сыйрымды бла мизни чыгъарыб, чындыны джамады. Къысха кёзюучюкге солугъан ахгерменле, джохар къарны джырыб, тюземекге чыкъдыла. Къой бауланы башына джетерге, Локъман ёгюзлени тохтатды: былайдан агъачланы тик энишге тёнгеретиб ийсенг, ала, барыб, Макъа Кёлно къатында тохтайдыла.

Азрет сууукъдан кёгергенлигине, атасы урушуб кюреше да, къошха кетмейди: ёгюзлени иерге болушады.

Мында, эки Арада, кёб адам джашайды, Локъманча, джалгъа кириб. Атасы ёлгенли, Динибек бир кесек салкъыныракъ болгъанды, алай болгъанлыкъгъа, (Азрет кёб кере эштгенди атасычаланы ауузларындан) джалчыларын къууандырмайды. Болмаз къалса, Заманы къошларында табыракъды. Анда-мында, джашы къошха чыкъгъан кёзюуде (Добайны игилигинден) бир эт да къабадыла. Быйыл кёб болмай джашы окъуб келгенинде, Зама, «элни джыйыб» сыйлагъан бла къалмай, Ат-Илкичден Эки-Ара Аягъына деричин ат чабдыргъанды. Ол кёзюуде, айтыуларына кёре, джалчыларын да унутмагъанды къубуж Зама: «Эки къой сойгъанды» дейдиле, керти, ётюрюк эсе да.

Азрет ат чабханны кеси кёргенди. «Мен да окъусам, быллай уллу къууанч этерик болур атам», — деб келген эди кёлюне. Алексей, Азретге тёрт бюкленнген къагъытчыкъны берген кюн, аны башындан сылаб: «Къоркъма, кёб турмай, сен да окъурукъса», — деген эди. Окъур ючюн, адамла узакъ джары барадыла, анда кёб туруб къайтадыла ызларына. Азрет атасын къоюб кетерге суймейди: ол кетсе, анга ким болушурукъду?

Эки-Арада унугъуб джашагъанлыкъгъа — бирликде—тирилик! — той-оюн да болуучанды. Джырчы Амыр таймаздан мындады. Ол къошда кёзюуде, джыйылгъанланы барысыны да, не къайгъылары да кетиб, бетлери джарыб тебрейди. Амыр уста джырлайды! Ол билмеген джыр болмаз! Той бошалгъанлай, къарты, джашы да

джыйылыб, аны арагъа аладыла. Амырны уллу къарнашы барды, Халит деб. Ол болгъан кѣзюуде ауузундан сѣз да чыгъараллыкъ тюлсе, ол болмаса уа, харким андан-мындан «джалыныб» тебрейдиле:

— Амыр, бир джырлачы!

— Къанухланы бир джырла, марджа, — дейди Узеир мюйюшден.

Аны къатындагъы къалгъанлагъа кѣз къысады:

— Амыр, иги джашча, агъашчылагъа этген джырынгы бир джырла!

Амыр ашыкъмайды. Ол, мурджар агъачха табыракъ олтуруб, тамагъын ариулаб, джырлаб тебрейди.

Джырлаб бошаргъа тѣрт джанындан къычырадыла:

— Ай, джаша!

— Ай, машалла, аферим!

— Узеир, къашынга уа салды дейсе!

Узеир къымсыз болгъанды, амалсыз ышарады мюйюшден, къызарыб бети.

— Эй, иги джаш, тейри, бу джырынгы пристав эштсе, «сау бол» демез бизге!

— Джылкъынгдан тай тутмагъа эди!

Дуния харх болады. Азрет да кюледи, къалгъанла бла биргелей. Ол бек уста биледи джырны не ючюн этилгенин: джарлы таулула, не бла кечинмеклик этерге билмей, Нарсанагъа агъач элтиб тургъандыла, приставдан, старшинадан джашыртын. Азрет агъашчылан джырына суюб тынгылайды. Сора дженгил бошалгъанына артда къайгъырыб турады: не боллукъ эди Амыр аны бир кесек узунуракъ этсе, огъесе сѣз табмаймы къойгъанды? Барындан да бек Азрет «Шош юйюрню» сюеди:

Тау джитини башындан
Къарагъанды толгъан ай.
Суу бойнунда джукълайды
Шош юйюрюм — Къарачай.

Къалай ариу джырлайды Амыр! Азрет ёмюрде да джырлаяллыкъ тюлдю аныча. Къайда джырлагъан! Ол огъай эсенг — сыбызгъыны да согъа билмейди адамыча! Бюгюн Азрет кесиди сюрюу бла. Атасы элге эннгенди, Каппушлагъа: Сагъитге келин келтиргендиле. Сафийтны къачыргъанды дейдиле.

Сагъитни Азрет танийды. Ол — къызылбет, орта бойлу, чамчы джашды. Тойда кёб кере кёргенди. Сагъит бла Сафийт тебсерге чыкъсала, хар къуру джашла: «Харс, харс — суйгенлеге!» — деб къычырыучандыла. Сафийтны уа не эсе да Азрет иги таныялмайды. Анасы айтханнга кёре, ариу къызды. Ол огъай эсенг, «Суратдан да арпуду» дейдиле...

Локъман, кюн къызаргъа, Азретге шкогун да бериб: «Иги джашча, бек сакъ бол, мен элге энмесем, болмайды», — дегенинде, джашчыкъ дуния бла бир къууанган эди. Локъман аны бла къоймай — бек анасы джыламаз! — узакъ болмай, хоншу къошну сюрюучюсуне да аманат этгенди джашчыгъын. (Азрет, къойланы алларын ызына къайтарыб, сырт башына чыгъыб, чум таякъгъа таяныб, Минги-Таудан кёзюн алмай, иги кесекни къараб турду. Не заманда къарасанг да, анда тюрлениу кёрлюк тюлсе, кюн аманнга эки айры башына гыламыла чырмалады ансы. Бюгюн а булут да джокъду, къарт тау мийикден бёгексиниб къарайды. Азретни кёзлери къамагъанында, ызына айланыб, бир-эки да тебджилдеб, олтурду. Къойла ёрюште сериуюн джайылгъандыла.

Кюн ийнакъ джарыгъын чомарт тёгюб, Тёшеллеуле ни гокка ханслары, согъулгъан кюйюзча, кёзюнгю алдайдыла. Былайда кёрмезлик гокка ханс джокъду дерчады, артыкъсыз да бек Тёшеллеуледе... Уллу Тёшеллеу узун аралыкъды, Гитче Тёшеллеу а — къысха къулакъ. Кенгден къарасанг, къаз дорданнга ушайды.

Эртде заманда, бир байны малларын гудучу сюрюб баргъанлай, джалчысы сыйырыб къайтаргъанды. Бай

джалчысына бу эки кѳулакѳны бергенди, деучендиле. Ол кюнден сора джайлыкѳга да аны аты аталгѳанды. Азрет аны юсюнден атасыны ауузундан кѳб кере эштгенди, алай а бир-бирлери ийнанмайдыла ол айтыугѳа. «Кертиси бла да, — деб келеди джашчыкѳны кѳлюне, — бир джалчы джер аллыкѳ болса, байны кѳлюне джетиб, кѳарт Сюлемен аллыкѳ эди. Анга уа, джер берген огѳай эсенг, Динибек кѳамчи бла да кериледи. Огѳесе бурун заманда чомарт байламы болгѳандыла?»

Азрет сагѳышларындан юзюлюб кѳарагѳанында, аны сюрюую кенгнге джайылыб, хоншу сюрюуге кѳошулургѳа джетген эди. Ол, хурджунундан сыбызгѳысын чыгѳарыб, сызгѳыргѳанында, кѳойланы джюрюшлери бир кесек сериун болду. Мычымай, мыллыклары терс джары атхан кѳойла, ызларына юркюб, ундок болдула. Азрет, джукѳ ангыламагѳанлыгѳына, чабханын бузмагѳанлай, кѳойла юркген джерге атылды. Ол, аланы кѳатларына джетгинчи огѳуна, кѳойланы ичине бир кѳаралды мыллыгын атханын эслеб, тохтады.

Тууайлагѳанны да кѳулагѳына алмай, гуджума мазаллы шпан кѳойну тюбге басды. Азрет, бойнундан шкогун алыб, асыры кѳаты кѳысхандан кѳолу кѳалтырай, джанлыны башын ышанига салыб атды. Ана бѳрю, азыгѳындан терк айырылыб, тентирей барыб, джыгѳылды. Аны тюрюнден ычхынган кѳой, бойнундан джюну стуккулары салыныб, секириб туруб, сюрюу таба зинк болду.

Азрет, чачылгѳан сюрюую джыйыб, бѳрю сойланган джерте кѳайтханында, Иммолат келиб тура эди.

— Кѳрдюнгмю, аллах ючюн, экибиз да эслеменлей, аны ол чыгѳыб кѳалгѳанын. — Иммолат башын булгѳады. — Иги эди шкогунг болгѳаны, ансы, сенлей болгѳун дегенча, Динибекни чамландырыргѳа тебреген эдигиз. Хай-хай-хай! Аллах сакѳласын! Кѳойгѳа джукѳ болмай кѳалгѳанмыды?

— Огъай, джюню къалын болуб, тишлери ёталма-
гъанды.

— Огъай, тейри, джашчыкъ, — деди Иммолат, бё-
рюню къан джугъу башына къараб, джашчыкъны къо-
шакъсызлыгына сейирсине, — джанлыны азаулары
уа, джюнден огъай эсенг, ташдан да ётерчады. Шкогунг
болмаса уа — сау кёрейик! — бошаргъа тебреген эдик
къойдан. Не аман таб ёлтюргенсе кесин да, терисине
да къыяу этмей. Атанга бир затынг ушагъан эсе — ма-
раучу боллукъса сен да, машалла! Энди, сууугъунчу
къабугъун ал, бир затха джарар.

Азрет бёрюню къабугъун алыргъа, экинди бола, ата-
сы да келди. Ол, кенгден огъуна къойланы сериуюн
джайылгъанларын эслеб, кёлюн басхан эди. Бёрюню
терисин кёргенинде уа, асыры къууангандан, джашын:
«Аферим! Эркиши болгъанса!» — деб махтады. Ол кюн
эди — Азрет билиб — атасыны биринчи кере ышар-
гъаны.

XV

Къара джюнюню сюзюгюнден этилген шынтагы бла
Ханий ичиргини тигеди. Джамала-джамала кийиз къыл-
па болгъанды, алай а «къурудан къуйрукъ такъыл» де-
генлей, атыб къояргъа кёзю къыймайды. Шынтагысы
бошалгъанында, Ханий, къаза кетиб, гырындан бир
сёгюмдю къылпачыкъны табыб, аны бла тигиб тебре-
ди. «Агини къолу — сыбабха» дегенлей, Ханийни къолу
быллай ишлеге таб тукъум джарашады. Ханий ашы-
гышча кёрюнеди — азмыды юйде джумуш тишируу-
гъа!

Къолан киштик, мурулдай келиб, кесин несине
ышыды. Ханий хыны этгенинде уа, ачыуунга — чан-

чыу! — анга эришгенча, тырнакъларын билегенча, бедни муккур этиб, эки аягъы бла кёзюу-кёзюу джабагъыны тырнаб тебреди.

— Кишт, хурджулукъ! Сёкдю да ийди, Таджалны джауурлугъуча, хар кюн сайын джамабмы турлукъма мен муну?

Чыбыкъ учхараракъ джетсе да, киштик суюмезден джанлады. Ол орун юсюнде къолан тышлы джабагъы джастыкъгъа миниб, бетин кюннге бериб, рахат джатыды. Кеси аллына нелени эсе да мурулдай, ангырчакъ бла кюреше тургъан Хамит, босагъадан къараб сорду:

— Кимге чамланаса, анам?

— Киштикге чамланама... Эртденли, къан къазауат этиб, джамаб кюрешеме, ол а, тырнакълары кичигенча, аны тырнаб кюрешеди. Тоба, ачыуум бла иги сермегем, ачитдым дейме джазыкъны?

Хамит суююмлю ышарды:

— Хо, бек къулагъындады дейди! Майна, орунда кюннге бетин бериб, кerpеслениб джатады. Мизни къайры салгъан эдим, анам, билирми эдинг?

— Терезе аллына къара, алайда болур.

Хамит, мизни алыб, ишине джарашды. Ханий, тёшегин джамаб бошаб, юч бюклеб орун башына салыб, юй джумушуна киришди. Ол тюненеден къалгъан нартых джарманы кебегин алыб ариу джуууб, къазан асды. Чайкъамды айран бла джарашдырылгъан хантусну ичгенинде, Хамит бир кесек кеф алды. Тебсини джыйыб бошагъандан сора, анасы джашына сорду:

— Хамит, хар ай сайын он сом табыб къайдан туралайыкъ, бир тууарчыкъны джоярмы эдик?

— Ол къадар тууарынгы уа къоратмасанг боламыды?

— Да, сагъыш эт, тананы багъыб не этебиз, отлау ючюн анга беш сом тёлеб, сютю джокъ, башы джокъ? Ийнекчик къалса дей эдим, аз-кёб болса да, акъ суусуз бодалмазбыз. Ууакъ аякълычыкъла бла анга да къа-

раялгъа эдинг? Къыш болургъа биягъыла джаякъ эт-
лерин къыркъарыкълар...

— Бир десятина чалырбыз биягъынлай, неди ма-
дар?! Биягъы Темботха джалынырбыз, къызгъанныкъ
болмаз тамзалы джерин юч тюменнге, не юю къуру-
гъанды? Таначыкъны къоратсакъ да, огъайым джокъ-
ду. Биченнге уа къайгъырма, бир мадар этербиз. — Ха-
митни къарама анасыны мыдах тюрсюнюнде сылджыра-
ды. Хамит бла анасы оноуларын тюгел бегитгинчи, Сол-
тан джетди:

— Хамит, кел, кеч болгъунчу барайыкъ.

— Къайры тебрегенсиз? — деб сорду къайгъылы
Ханий. Хамит, анасыны сорууун ушатмаса да, аны джю-
регинде терен бушууун эсге ала, рахат джууаб берди:

— Отунчукъ келтирир эдик дейбиз, анам.

Джашла арбагъа мингенден сора, Хамит:

— Джыйылгъан болурламы? — деб сорду.

— Алкъын эртдеди, мен иш этиб чыкъгъанма алай,
отун сылтау бла.

Хамит, ышарыб, башын булгъады.

— Да, не? — Солтан, бекден-бек къызды. — Керти-
си бла да, ала джыйылыргъа арбагъа хылаф этерик-
биз. Таб тукъум сылтау табханма да?

— Игидда дейсе! Ойнагъанмы этесе?

— Иги сагъан, бир билир эди муну арты не боллу-
гъун!

— Нени юсюнден айтдың, Солтан?

— Да, ма бу къозгъалыуну дейме.

— Аны уа, иги джаш, билген бек тынчды. Салимге
китаб ачдырсанг.

Солтан тенгине хыны къарады:

— Сен ойнай айлана кёреме...

— Нек ойнайма, сора? Солтан, менден кёлюнг бош
къалады. Аллай бирни билмеген джаш а тюлсе, алай а
безиринг келе болур ансы. Бютеу Россияда ишчилени

къозгъалыуларыны юсюнден эм биринчи сенден эштген шой эдим да мен? Бюгюн а бурунгу къартча сѣлешесе. Не боллугъун билгенингча уа бир къарнынг ауругъа эди!

— Сен билгенни билеме мен да... Мени ангылаял-майса сен...

— Биз барыбыз да билген бир затды: эркинлик. Хорларыгъыбызгъа уа—сѣз джокъду. Нек ангыламайма сени? Ашыкъгъан этесе, къарнашчыгъым... асыры бек ашыгъаса, — Хамит Солтанны, имбашындан тутуб, кесине къысды. — Сергей бла Алексейни айтханлары эсингдемиди? «Биз кѣрмесек да, туудукъларыбыз кѣрлюкдюле ѳмюрлюкге къураллыкъ джарыкъ джашауну!» Къалай алапат айтылгъанды! Ызыбыздан джетерик тѳлюге джол ачсакъ — ол болсун аман тюш кѣрлюгюбюз! Къуру кесини юсюнден сагъыш этген адамгъа кюреш джолда орун джокъду!.. Мындан терен кирмейик, Солтан, эрлай джюклеик табханыбызны...

Солтан ѳгюзлени ийди. Ала, къуйрукълары бла чибинлени къоруй, салкъын чегетни ичинде чибн хансха джабышдыла. Джашла, балта таууш этдирирге сюймеселе да, талай къарт къайынны кесдиле. Арбаны тюбюне джангы кесилген суу агъачланы салыб, юсюне къургъакъ чымырталаны къаладыла: агъашчы кѣрсе да, алай уллу чурум чыгъарыб кюреширик болмаз чымыр тала ючюн?!

Ызларына айланнганларында, джол узунча кѣрюндю. Солтан «не бек эртде чыкъгъанбыз» дегенлигине, ала къайын талагъа джетерге, адамланы эртде джыйылгъанларын сездиле.

Алексей, кѳбден бери сѣлеше болур эди, къол джаулугъу бла мангылайыны терин сюртюб, бир-ѳки да джѳтгюрюб, башлады:

— Ма, бусагъатда сизге кѣргюзтдюм сюдюню къагъытларын, кесигиз эштдигиз къалай джазгъанларын. Ала, не тукъум къыйдырсала да, бизни терслейдиле.

«Тартхан ёгюзге чыбыкъ бек тиеди» дегенлей, айтыгъыз, не хаталары бар эди ол юч джашны патчахха, не уа приставгъа? Мийик, ариу кёкню тюбюнде джашагъанлыгъыбызгъа, тылпыуубузну алалмайбыз. |Къолларындан келселе, юлешинмеген хауаны да берлик тюлдюле. Патчахны эгетлери халкъны ёмюрлюк къоркъууда тутаргъа умут этедиле. «Буюрулгъан затны тюрлендирирге боллукъ тюлдю». «Джазыу алайды» дейдиле афендиле. Амма, «джазыуну» къаргъыш бла бузалмазса! Аны бузарыкъ джангы оюмну кючюдю! «Джерни иелери ёмюр бла ёлюмдю. Ёмюр къысхады, ёлюм — какъды» дейдиле байла, бийле. Тюздю айтханлары: къысхады джашау джол. Алай а, ол къоркъуугъа кеслери бой бермей, бизни, къара халкъны къоркъутадыла. Мени сартын, алагъа джууаб къысхады: керекли затны эт, боллугъу бирди! Не боллугъун а биз бек ариу билебиз — ахырында халкъ юсюнден итлени атарыкъды! Багъалы тенглерим! Патчахны эгетлери «революция» деген сёзден къоркъгъан этедилер, бир-бирде билмегенча этиб къоядыла. Артдан-артха ала къайырдан-къайыр бола барадыла. Ол не хыйсабданды? Нени кёргозтеди адамны ачыуланнганы? Амма, ачыу — къарыусузлукъну белгисиди. Биз не къадар бириксек, ала ол къадар къарыусуздан-къарыусуз бола барлыкъдыла. Аны унутмагъыз! Джашасын бирлик!

Алексей, сёлешиб бошаб, олтурду. Таулула аны сёзюне, бир чыгын да ычхындырмай, эс ийиб тынгылагъандыла. Хамит бла Солтан кечикгенлерине кыйналдыла, алай болса да — неди амал? Алексей уллу магъаналы эмда амалсыз керек ишни юсюнден сёлешгенин билдиле.

— Хамит, — деди Сеит, шыбырдаб, — сени тилинг устаракъды, бир сор, марджа, ол джерни юсюнден оноу не болуб турады?

Алексей, Сеитни сорлугъу болгъанын сезиб, Хамитге айланды:

— Не дейди Сеит, Хамит? Ангыламагъан затымы барды?

— Джерни юсюнден оноу не болуб турады дейди. Алексей, ышарыб, ёрге турду. Ол, тегерегин сымарлаб, киши кёрмегенинде, акъыртыныракъ этиб айтды:

— Тенгле! «Джер оноу» деген — ол патчахны алгъын заманда къулланы азат этгенча таурухуду, кёрюрбюз ёзге. Сокъургъа къалач тутдургъан кибикди ол. Патчах, алай кибик этиб, халкъны булджутуб, революцион къозгъалыуну эсинден кетерирге умут этеди. Мени сизден тилерим: джамагъатха аны ангылатыгъыз. Ма, чалкъыны кёзюую джетиб келеди, барчы онг джанынгы бур да байгъа, «джер бер» де да! Элчиле барысы да джыйылыб, кеслерине болурча бир джерни чалыргъа керекдиле!

— Биягъы тюрге атарла, Алексей, — деди къайсы эсе да.

— Хата джокъду. Сау элни сыйындырлыкъ тюрге къайда? — халкъны оноуундан кючлю зат джокъду...

Кертиси бла да, бир ыпыкъдан ычхынган эдиле чалкъычыла Башиликге, Джанай Кёнденленге, Ит-Обагъа. Солтан, Сеит, Зулкъарнай эмда Ханафий Даулу къулакъда эдиле, Хамит да ала бла. Былайыны хансы джуморуду. «Къачхынчы ашар» деучендиле таулула аллай ариу биченнге. Бу кюнледе унутхан эди Хамит, анасы бла биргелей, Темботну тамзалы мырды къулагъыны юсюнден. Чалсанг — быллайны чал!

Алай а къысха эди таулуланы къууанчлары. Солтан мыртазакълары бла джетиб джыйгъан эди онбеш чалкъычыны тюрге. Джыйылгъан эдиле ол кюн огъуна тийреде адамла. Къартла, башчылыкъ этиб, алларында. Бошлагъан эдиле тюргедегилени кече бла, бир шок таууш да чыкъмагъанлай. Ойнагъанмы этесе — халкъны кючу уллуду!

Алексейни оноуну таблыгъына таулула ышаныб бошадыла.

джашауну багъасы

1

О-ха-хай, джамагъат! Къазауат ачылгъанды! Къазауат! Къазауат! — Атлы, ачы хапарны элге джая, къушлай учуб, орамны ёрге кетди. Хапар, къара къанатлыча, аууздан-ауузгъа кёче, терк огъуна халкъгъа сингиб, дуня эшик аллына къуюлду. Кюз — джайчады! Кюн — акъ джайылма — адамланы бушууларына къайгъырмай, суююмлю ышарыб, мийик кёкде тигелеб барады.

Джашауну не тюрлениую бар эди? Алгъынча, замансызлай «къарттамакъ» сабийле, биягъынлай, буюкъгъан таулу тиширыула... Ийнанырынг да келмейди бу хапаргъа. Джамагъат, джыйылыб, гюрюлдейди. Халкъны аллында пристав, старшина, Салим, Зама сюеледиле,

Фёдор Степанович, кьолун ёрге тутуб, буюрду:

— Джамагъат, шошлукъну тилейме.

Къозгъалгъан халкъны тыйгъан кыйынды, алай а, пристав бир кесекни кесин кёбдюрюб, тынгылауну башханында, дауур-суюр сёл болду.

— Джамагъат! — деб башлады ол сёзюн, — кесигиз кёресиз, эштдигиз болур, Германия бизни кърал бла къазауат ачханды. Аны уллулугъу, бютеу Россияны патчахы, джаныбыздан суюген къралыбызны сакъларгъа чакъырады. Джаугъа джаулукъ этерге керекди! Ма, таулула, эркишилики кёргюзтюр кюн келгенди! Бютеу къралны аскер бёлеги джауну аллына тургъанды. Алай а, «къарауашым келликди да, башымы отдан аллыкъды» деб, биз «хорлам келтир! дегенни айтыб, аскерни аллына къараб, кьолубузну кьойнубузгъа салыб тураллыкъ тюлбюз, аны кесигиз уста билесиз. Аны уллулугъу, таулулагъа ышаныб, уллу борч салады: ала, къалгъан миллетлеча, кеслерини къралларын душмандан сакъларыкъларына ажымсызды. Джау кёрюне киргинчи, бизге тынчлыкъ джокъду.

Пристав, андан тереннге кирмей, бир джанына бурулду. Сослан, аны сёзюне магъана бергенча, джабсарыб сёлешди.

— Джамагъат! Фёдор Степановични айтханына тынгылагъан адам тынчлыкълы джукълаяллыкъ тюлдю. Ата джуртну джаудан сакълагъан — ол бизни сыйлы борчубузду, биз аны кьууаныб толтурургъа керекбиз. Аны уллулугъу, бютеу Эрсейни сыйлы патчахы, бизни миллетни адамгъа санаб, кесини ишине джарата эсе, биз ол ишни баджарыргъа ант этебиз! Мени сартын, киши огъай дерик болмаз. Хар ким да, къарыууна кёре джауну кьысха заманы ичинде хорларча, къралыбызгъа хар не тукъум затыбыз бла болушургъа керекбиз. Таулу ёмюрде да эркиши сыйын тёбен тюшюрмегенди, мындан ары да тюшюрмезбиз! Керек

болса, бизни сыйлы патчахыбыз ючюн джаныбызны да берирбиз!

Сослан, сёлешиб бошаб, приставгъа къарады. Ол да аны огъурагъан болур эди: бет тюрсюню джарыкъ эди.

Джамагъат, ауузунда къууут джуммагъы болгъанча, тилсизди. Халкъны тынгылагъаны приставны къууандырмайды. Ол алай кёре юренмеген эди «кийик миллетни» — хар джыйылгъан джерде чёрчексиниб, ауузларына келгенни буюкъмай къычыручан эдиле. Бююн а пристав салкъын болгъанды. Анга бир ауаз халкъгъа: «Не халпамагъа тынгылаб турасыз, ауузугъузгъа суу уртлагъанча? Нек билдирмейсиз разылыгъыгъызны?» — деб къычыр дейди, дагъыда кесин басады ансы.

Джамагъатха ариу сёзле айтылгъанлыкъгъа, «сютден ауузу кюйген, — сууну юрюб уртлар» деб, патчахны «тамбласына» ышана безген эди да, джамагъат да джукъ айтмай эди. Пристав аны кеси да бек уста биледи, ол себебден болур эди ичинден чыкъгъан ауазны айтханын этмегени.

Къолларында болгъанла: байла, бийле — онглу адамла — чыгъыб-чыгъыб, бир-бирине ал бермей, чемер сёлешедиле. Зама биринден артха да къалмагъанды. Артыкъсыз да бек бу арт кёзюуде, ёмюрлюк ышаныуу — джаагъыз джашындан къол джуугъанды да, адам, керти да, сёзюне ийнанырча сёлешеди:

— Джамагъат! Бизни аллыбызда тургъан багъалы оноучуларыбызны айтхан сёзлери кёб затха сагъыш этдиредиле. Бизни Ата джуртубузгъа, атам хариб айтыучан эди, кёб тюрлю миллет чабыуул этиб кюрешгенди, алай а джигер уллу орус халкъны киши да бюгалмагъанды. Мен аны не ючюн айтады десегиз, не заманда да къазауатны излеген къауум зарлыкъдан этеди. Багъалы элчиле! Зарлыкъ иги зат тюлдю, теблеял-

маз бир джау да бизни джерибизни! «Биреуню бёркюн алсанг — бёркюнге сакъ бол» дейди, Германия бизге тишин билеб чаба эсе, биз аны, аллах айтса, тишлерин ауузуна къярбыз. Аны хорлар ючюн а, не къярыуу-бузну да аямазбыз, кълубуздан келгенича, болушур-буз. Мени сартын, аллах бла разыма, биздеги джангыз джарарыкъ эсе — ма бюгюн огъуна барсын урушха. Джамагъат! Джуртубуздан багъалы затыбыз джокъ-ду, анга джау чабхан кюн а сирелиб тураллыкъ тюл-бюз, аны не сёзю барды?! Мени тилерим: биригиб, джаугъа къяршчы чыгъайыкъ — «эл бла кёрген кый-ынлыкъ — байрамды!»

Салим, Заманы хар айтхан сёзю сайын башын ууакъ-ууакъ силкиб, мынчакъланы чыкъярдата, джый-ылгъан халкъгъа кёзюню кыйыры бла къярайды. Хыла пристав, кысыла барыб, аны къялагъына шы-бырдады:

— Сен, динни къяллыкъчусу, халкъны учундурурча сёлеширге керексе.

Салим анга терк джууаб берди:

— Джюйюсхан, мен алагъа ма бусагъат тил битди-рейим.

Кертиси бла да, Салим сёзюн бошар-бошамаз, бир талай адам чыгъыб сёлешген эди. Пристав да, кёлуне джетиб, мыйыкъ тюбюнден ышармай не этсин! Адам-ланы урушха барыргъа «разылыкъларын» билирге умут этгенлигине, пристав тилеб кыйналлыкъ тюлдю. Зор бла тутуб алыб ийсе, мадарынг джокъду.

Джыйылгъандыла салкъынлашыб, бир джерге Алексей, Добай, Хамит, Зулкъарнай, Ханафий, Солтан. Сюзедиле болумну. Барысы да бу урушну кишиге керек болмагъанын эртде ангылагъандыла: биягъы джарлы халкъны джекгенлери азды деб, энди окъну-тобну тю-бюне сюрюб кюрешедиле, омакъ таууш этиб.

— Германия бла къазауат кёбге созулмазгъа болур, къан а тегюллюкдю, — дейди Добай. — Патчах кесии

атын айтдырама деб кюрешгенлигине, большевикле бир джанындан анга уллу чырмау боллукъдула...

— Ариу, Германия хорласа да, — дейди Зулкъарнай, джашланы барысындан да алгъа юлениб, джашауну тузун бир кесек кёбюрек джалагъанды да, — бизге не башхасы барды? Бнягъы патчахлыкъ боллукъ болур, анасы бергенни тёкген! Герман патчах орус патчахданмы аман боллукъду? (Патчах — не десенг да, патчахды...)

Зулкъарнай тели тюрдю, асыры ачыудан айтады ауузуна келгени бла. Джашла анга джууаб этмейдиле; быланы къайсы бири да джашауну азабын аз-кёб болса да сынагъанды.

— Джолдашла, — дейди Алексей.

Олсагъатдан барысы да шум боладыла. Хамитни кёзлери умутлу джанадыла: не кыйын, не табсыз тюшген кёзюуде да Алексей тынч лагъым табыб кёюучанды.

— Джолдашла! — дейди ол. — Барыбыз да безгенбиз, не джашыруу, ол кертиди. Алай а тарыгъыргъа джыйылмагъанбыз былайгъа. Тюзмюдю?

— Тюздю, — дейдиле таулула, Добай да башын силкеди.

— Добай бек тюз айтады, биз аны къатында сокъур лобанлачабыз. Кёб кере болушханды, сау болсун, бу джол да болушур деб умутчубуз. Мен Пёлкге кетеме тамбладан башлаб. Айтырым сынгар бир сёздю: унутмагъыз, кюреш джол бек кыйынды, бек къоркёуулуду. Ишигиз онгуна болсун! Добай тюз айтады, бек узакъгъа къараб айтады: Россия хорласа, кълса да — большевикле тюшерикдиле оноугъа. Урушка барлыкъларыгъыз, хазырланыгъыз, кългъанла да ишигизни унутмагъыз. Кёлулгъузгъа шкок алыб, къазауат этмесеиз да, сёзден кючлю зат джокъду, агитацияны, болумгъа кёре, бардырыгъыз!

— Пристав-туура суугъа къарагъанча да юлешгенди урушха барлыкъланы! — деди Зулкъарнай. (Ол джыйылыу болгъан кюн джокъ эди).

— Зулкъарнай, аны терслиги джокъду: төрт юден бир адам барады, — деди Хамит сабырыракъ.

— Зулкъарнай, къоркъма, сени ючюн мен кесим огъуна. ёлтюрюрме джыйырма немчалыны, — деб чам этди Добай да.

Алексей таулуланы буюкъмай джарыкъ халда даулашханларына онгсунуб тынгылайды: бёлмейди кишини. Не этсин ол? Былайда къолундан келгенни аямагъанды, энди уа Пёлкге чакъырадыла, анда да болур ол керекли джер. Зулкъарнай, эки къолун да силкиб, таза кёлю бла ачыуланды:

— Нек ангыламайсыз мени? Тауукъ, тары бюртюкню чёблеб, нартюх бюртюкню къоюб олтургъанча, айырыб, мени къойгъандыла. Не этерикме мен мында? Ныгъышда олтурубму турлукъма? Не уа...

— Къоркъма, Зулкъарнай, — дейди Солтан, — Зайнебни къатында турургъа табсань — башынга чыгырмы керекди? Къартланы кереклилерине къарарса, ой, юйюнг къурумагъан, кесинг айтханлай, не башхасы барды, къаллай патчах болса да?

Зулкъарнай, Солтанны тенглерине кёз къысыб айтханын эслеялмагъанды да, аны таба хыны къаннга кириб силкинеди, алай а аллына Ханафий турады:

— Тилинги учуму кичийди? Кесинги сёзлеринги айта шойтда? Ойнагъанны дамы билмейсе? Нек къыйналаса аллай бир? Майна, Сент да элде къалады, Сагъит да, мен да. Патчахха аскерчи кёб керекди, къоркъма. Барыргъа джигит бол ансы — табу этиб да аллыкъдыла.

— Ханафий тюз ангылагъанды, — дейди Добай, экисине да кёзюу къараб. — Къарнашчыкъларым, бош даулашасыз, бу аллыды, артда да ала-ала турлукъдула урушха, алай а Зулкъарнай «бирге тюшмезбиз» деб

кьоркѡа болур. Кьоркѡа эсенг да, бош кьоркѡаса — патчах «кийик миллетни» кесин бир башха этерик болур...

Зулкѡарнай, Алексейни баш силкгенин кѣрюб, кѣл басады.

— Да-а, кѡарнашларым, — дейди Алексей, ѳрге туруб, — кѣб болмѡсам да сизни бла, ѳмјурде унутурукъ тюлме. Мени джолум башха джарыды. Сизни кибик джашлагѡа ким да ышанырчады. Хайда, кѡалыгѡыз кѡууанч бла!

Алексейни барысы да, бирем-бирем кѡолун кѡаты кѡысыб, кѡучакѡлайдыла. Ол иги кесек узайгѡанында да, ызына айланыб, кѡол булгѡайды. Таулула, тынгылауну басыб, джоппу джыйылгѡандыла. Чегетни башында кѣкню кюн батхан джаны, кѡан кѡуйгѡанча, кѡызаргѡанды. Суу ызында джибек талла, башларын джерге ийиб, мыдах кѡарагѡандыла. Кьоркѡунчлу, кѡайгѡылы шошлукъ тѣгерекни басхан эди. Чегет, кечени кѡучагѡына бойсунуб, сангырау кѡарангыгѡа батылгѡанды эл. Тѳрезеден джарыкъ уруб «кѣрлюк тюлсе, Кѡабѡакъ тюбјнде эл барды деб кишини кѣлюне келмѣз — джашауну ышаны джокѣду. Быллай кѡаты кѡарангыда, ол огѡай эсенг ит да юрмейди.

II

Джашла аскерге кетгендиле башлагѡа кѡар кѡырпакъ ургѡан кѣзјуде. Аланы элдеги кѡартла кѣб алгѡыш сѣз айтыб ашыргѡандыла, анала джылагѡан да этдиле бир-бирлери. Кѣбјую, джашларыны «джјуреклерин кѡыйнамайыкъ» деб, кѣз сууларын джашыртын сјуртгендиле. Кѣбјуюнјю јуде кѡартладан сора кишилери джокѣду.

Солтанны гитчеси да барды; ышанырчады, кѡартла-

гъа къарар деб. Добайны уа не хатасы барды! Джандет джыламсырагъанлыгына, Зама къулагъына да алмай къойгъанды. Ташада Джандет анга урушур ючюн къалмагъанды, «джангыз балангы кесинг къолунг бла отну къолуна бересе» деб. Алай а Зама: «Кеси разылыгъы бла барады. Ол — эркишиди, эки элинги тый», — деб, къыджыраб къойгъанды. Джыйылгъан джерде Добай, тегерегине къараб, кимни эсе да тынгысыз излейди. Аны къарамы, сылджырай барыб, Суратда тохтагъанды. Майна, сюелиб турады къалгъан къызла бла бирге, кюн тийгенча!

Добай андан кезюн алалмайды, эрикмей къараб турлукъ эди ёмюрлюкге: анга битиб тургъанны адебсизликге санаб, бир джанына сюимезден бурулады. Сурат да бек къыйналгъан эди Добайны урушха кетгенине. Артда элде къызла аны ийнарын айтыб туруучан эдиле:

Сени санларынг дженгил болурму,
Атны юсюнде джел къакъса?
Къулакъларынг тунукъмасын.
Германия тоб атса... — деб.

Добайны магъанасыз уллу кёллюлюгю джокъду, Сурат аны къысха заманны ичинде ангылаб бошагъанды. Бюгюн да эсинден кетмейди, кез туурасына сюелиб турады Добай атны юсюнден ызына айланыб анга къаргъаны. Хамитни къарар адамы джокъ эди. Ол Ханыйге не табхаа ариу сёзлени чалышдырыб, аны кёлюн алып муратда кюреше эди. Кёбню сынагъан ана, джашыны кёлю аман болмагъанына къууанганлыгына, джыламукъларын таялмайды. Хамит, Ханафийни бир джанына алыб, «бу эки къарт сейнге аманатдыла» деб, къаты борч салгъанды.

Ханафий да кюрешеди, къарыуун аямай, болушургъа Ханый бла Къамботха. Андан бери иги кесек заман болады, джашладан алкъан хапар джокъду. Бир-бир

адамланы айтханларына къарасанг а, ала «бир джылдан къайтыб келликдиле».

Зама да бир кесек мишауланганды, не десенг да джашыды, аман, иги эсе да. Джюрек къайнайды, кёзле джаналла, хыны тюрсюн алыб. «Кесим кьолум бла джоуб кьойдум дейме, окъутама деб. «Ташны ата билмеген башына урады», кёрдюнгмю, аллах ючюн?! Энди уа не этгенин да билмейди, сылхыр токълуча. Эм ахыр артында эл сюррей айланганнга къараб тебрегенди...»

Бусагъатда Зама кесин джазыкъсыпырча болгъанды. Ол, тура барыб, табхадан башланмагъан полуштофну алды, дагъыда, кесини джангызлыгъын эмда джаптауда бушууун аракъы бла басалмазлыгъын билис саутланы зынгырдата, шишаны орнуна салды. Ол, юню ичинде ары-бери джюрюй келиб, тюз ортасында тохтаб, белин тюзетиб, джан сюекге кьолларын салды. Аны эсине бусагъатда Абат тюшюб, искилтин болуб джангы кьапталны кийди. Зама, ийнакъгъа тансыкъ болуб, огъары элге кёб барыучан эди. Эсиндеди Заманы; Абатны, джаш болса да, эркиши илешир затлары эртде белгиленнген эдиле. Олсагъатда Зама, ач бёрюча, аны ташада кьолуна джыйгъан эди. Заманына джемеген бойлу кызчыкъ, таша, айыблыкъ ишине ыйлыгъыб кёб тургъан эди, алай болса да талай замандан айыблыкъ иш кылыкъгъа кёчдю да кьалды. «Джуртну азгъаны — кызыны озгъаны» дейдиле. Къалай-алай болса да, Абатны алкъын сёнгмеген ариулугъу кёблени кесине тартыб турады...

Арбазда беш тишируу, төрт бюклениб, чийге кьадалыб, джамчы басадыла. Джандет маммат аш этмегенди алкъын, аны къайгъысы бла юйге киргенлей, эрине тюртюлдю.

— Хы, энди уа къайры тебрединг? Огъары ёзеннге болурса, биягъыгъа? Бир ёлмеди, бир кетмеди, кийиз кыппача, ол тумасан! Не бек джюрегими джарды ол

мени! Ах, ол тырс-тырсына бир атылсын, бет джой-
гъан!

Заманы юй бийчесини мардадан чыгыб сёлешге-
ни джебегине джетиб, кёзлери ёхтем джандыла:

— Тын, къатын! Аны кьой да, джарлылыгынга
къара.

«Кёремисе аны, не эсе да, ол аман джаш кетгенли,
меннге илиниб къалгъанды, шайтанлары мени бла
кёрюнмей эсе, билмейме? Къайсы бир тишируу да,
адам тёренчиси, юй башчысына ийнаныучан эди, бу
уа, эшикке чыкъсанг да, «огъары ёзеннге бараса» дей-
ди да турады. Абат а халал кёллюдю муну къатында,
атлы бла джаяучады орталары». Замагъа къанат бит-
генлигине, атын джюрюшю бла бардырады. Заманы
кёлю хош болмагъанлыгына, Джандет, эри чамлана
тебрегенлей, кымсызланган эди: эркишиге тишируу-
ну оноуу джарашмайды!

Кюнню бети тюрлениб, чегет бауурну тубан бас-
ханды. Адил джелчик тохтаб-тохтаб ургъаны сайын,
тубанны къара устуккулары, къабхакъ башындан
юзюлюб, ауур салына келиб, энишге сериуюн джюзе-
дйле.

Къайда эсе да, джазгъы кюндеча, къаргъа къууанч
халда кычырды. Зама, джашауда тюк чакълы бир
къайгысы болмагъан къанатлыгъа ачууланыб, кёкге
къарады. Сууукъ къачхы джелчик джилигинге ётеди,
кёзюнгден джыламукъ чыгъарады, бетингден чимдейди
ачы.

Зама бёрю тонуну джагъасын ёрге этди. Бусагъат-
да аны эсинде Абатдан сора джукъ джокъ эди. Ол аны
сапыны таныгъыулу джылы тылпыуун джыйысы бла
сезиб, дыппылгы болуб, атына къамчыны аяусуз джет-
дириб, джолгъа джагъылды.

Абатны таша ишлерин билсе, Зама аллай бир ашы-
гъырыкъ болмаз эди анга. Бюгюн эртденбла огъуна

Салим Огъары Ёзеннге маулутха баргъанды. Андан чыгыб келе, аллына Абат тюртюлгенди. Алгъын заманда, Салим джаш кёзюуде, Абат да туугъан болмаз эди, алай а бюгюн, дин ахулу Хаджи быллай сыйдам тиширыуну аллы бла ётюб кетерге кёзю кыймады. Абат кеси да алай уллу чарлаб кыйналлыкъча кёрюнмейди: ол эди алгъы бурун аууз джетдирген. Салим кюн ашхы бериб, туракълагъанында (аны къара кёзлери умутлу джана эдиле), Абат, суююмлю ышарыб, тиледи:

— Хаджи, бир китаб ачмазмы эдинг? Огъесе, бекми ашыгъаса?

— Нек ачмайма? Ашыгъыб да, къайры ашыгъырыкъма, тюбюмде атым? Ачайым, айхай да, ачайым, — деб, Салим сабийча къууанды. Ол, атын ышыкъгъа тагъыб, юйге киргенинде, Абат, аны олтуртуб бошаб, ышармай-кюлмей, бети мыдах хал алыб, сорду:

— Китабынг джанынгдамыды?

— Джанымдады. Неге ачдырлыкъса китаб?

— Джашауум къалай боллукъду, къайдам?!

— Эгешчигим, джашауунгу, аллахха шукур, не хатасы барды? Китаб ачдырмасанг да, биле болурса аны...

— Не игилиги барды? Андан эсе, туумай къалгъа эдим; хар ким мени эрши кёредиле, — деб джыламсырады Абат.

— «Тоба» де, «тоба», аллахны чамландыраса!

— Чамлашыб, мындан ары не этерик болур?

— Тохта-тохта, шайтан къатышыб тура кёреме сени ишинге... Ибилис сёлешдиреди, бир ишексиз, алай. Джин заранынг да болур дейме, ышанынгы таб кёрмейме, — деб, Салим китабны ачханында, Абат, аны къатына къысха джууукълашыб, китабын джабды:

— Хаджи, меннге адамла ариу кёрген дууа бер,

зараным джокъду. Мени да, къалгъанлача, кѣлюм ойнаса сюеме.

Салим, аны джылы тылпыуун сезиб, асыры эс ташлагъандан санлары къалтыраб, Абатны белинден къу-чакълаб, кесине тартды. Тиширыу «къой-къой» деген-лигине, кѣбден бери эркишини ийнагъын эштмегенми эди да, санларын бошлады, алай а Салим аны бир джанына аудура тебрегенинде, ол, элгениб уянган адамча, Хаджини юсюнден атыб, хыны тюрсюнге кирди:

— Сен неяхсыз тосуммуса? Айыб тюлмюдю бетинге аллайла этерге?

— Джаным, шериятта уят джокъду. Тыйгъычсыз сеннге тартыб тургъан бир зат барды. Сеннге уа, мени билимим бла, адамла ариу кѣрген дууа керек тюлдю.

Абат Салимни мыдах, умутлу къарамын энтда эс-леди.

— Керекди, Салим, амалсыз керекди.

— Берейим, берейим, — деб, Салим, эрлай джанында кыагъыт алыб, химит карандаш бла китабха кыараб нелени эсе да джазды. Джазылгъан кыагъытчыкыны ючкюл бюклеб, мелте тышчыкы салыб, Абатха узатды:

— Бу джанынгда болуб, сен чыртда кыоркъма. Онг джанынгда джюрют — адамла ызынгдан айланырла...

— Керек тюлдю мени ызымдан адамланы айланын-ганлары. Сен билирге керексе...

Салим ангылайды Абатны кыарын аурууун. Ол да, хар бир адебли таулу тиширыуча, юй тигиб джашаргъа сюеди ансы, кыуу ат баш сюекча, кеси джангыз от башына кыонуб...

Салим да кыыйдырады:

— Абат, билалмайма: Замадан онглу адам кыайдан табарыкыса?

Тиширыу анга джууаб бераллыкыды, алай а тюгел

бети джетиб айталмайды, «Зама айдан-джылдан, эси не тюшсе, бир келеди» деб.

Салим а, кёлкълалды тюрсюннге кириб, биягъынлай кыйдырады:

— Бу джалгъан дуняда Адам бла Хауадан джаратылгъан инсан нафсысын тыялмайды. Аны, биз джазыкълагъа азабха, аллахыу тагъала сынар ючюн берген болур, ёзге...

— Салим, дууанг нохта баусуз джарарыкъ болмаз, — деди Абат, аны тикрыл ангылаб. Хаджи, джууабны орнуна акъыртын туруб барыб, эшикни чюйюн салыб, ызына айланды. Абат, сыйдам Абат, къызарыб, баш энишге къарады. Малкёз Салим, джанлы кёзлери ёхтем джана, Абатны къучагъына джыйыб, орунга кирди...

Къоркъуу таймаздан адамны ызлагъанлай турады. Заманында ачхан эдиле эшикни кылычын да. Зама юге киргенинде, Салим, джабсарыб, бой берген халда сирелиб тура эди. Ол, ачыуун кючден-бутдан тыя, сорду:

— Динни кюллукъчусу бу заманда эл юйюнде не этеди?

— Джюйюсхан, — деди Салим, ауазы кюч ала, — маулутдан келе тура эдим кёб болмай да, китаб ачаргъа къайтхан эдим, дууа да джазгъанма...

Зама быланы бет тюрсюнлеринден джукъ танырыкъ тюл эсе да, амма, Абатны джаулугъуну тюбюнден къарагъан чачыны суу болгъанын эследи. Олсакъатдан джюрекде туугъан ийнакъ суууду. «Ма, не ючюн кычыра эди къара къаргъа», — деб келди аны кёлюне. Салим арбаздан чыгъар-чыкъмаз сылады аяусуз къамчини Абатны сырт узунуна. Ашхы ууадых этиб, кёл кенгдиргенден сора, ызына зинк болду. Экинчи кюн огъуна Абатны башын суугъа атхан ачы хапары элге джайылгъан эди.

Къар тереп тюшгенди. Эртден сайын, бузлауукъ кюч-леб, тереклени кёксюлдум кырау басады. Шорбат чып-чыкыла джылыу ангылагъынчы кымылдамайдыла, сынгар къаргъала болмаса. Мычымай кюн джайы-гъыб, тереклени басхан кырау сериун эрий башлайды. Ол эригенликге, къар чыртда тюрленмейди: кыш-хы кюнню джукъу кёзю анга кырыу эталмайды.

Элчиле юй башланы, арбазланы кюрейдиле; бир-бирлери, тонлагъа чырмалыб, ат джегилген чана бла кими отунга, кими кёнакыгъа барадыла. Бузлауукъ болгъанлыгына, джел джокъду, акъ джууургъанлы дангыл тюз кёзюнгю къаматады...

Гюрбеджини ичи джылыды. Чал мыйыкълы къарт киши, кызаргъан кёзлерин сагъышлы сюзюб, кёрюкню чайкыайды. Аны къарта кyarны, кюбузча, созуладжыйыла, букъу ташкёмюрге джел кыакъдырады. Бир алада бир къарт, бурма саблы кысхач бла отну ышырыб, кызара тебregen темирни юсюне ташкёмюр кыуяды. Бир кёзюуде къарт, темирни отдан алыб, Хасаннга кёз джетдириб, чёгюч бла урады.

Хасан, мазаллы токъмакъланы алыб, эртде хазырланыб турады, къарт кёзю-башы бла кёргюзгенлей, кыаруун аямай, сермейди. «Занг... занг» деб, экиси да кёзюу темирни туюдиле, андан от учхумла тёрт мюйюшге чачыладыла. Темир кёксюлдум бола тебregenлей, биягъы къарт аны отха кёмеди. Экинчи кёзюуде Хасан алай кёб туююб кюрешмейди. Джазылгъан темирни эрлай гылджа бюгюб, къартчыкъ тегенеде суугъа атады, — нал хазыр болгъанды.

— Сизде нал—насыбны белгиси шойд да? — дейди къартчыкъ, кюлларын хотасына сюрте.

— Ол кыайсы бир миллетде да алай болур, Митрич! — деб сейирсинеди Хасан.

— Эх, джашчыкъ, ол а алайды, — дейди Митрич, сагъышланыб, — андан не келсин ансы! Ненча нал этген болурбуз биз экибиз! Биздан насыблы да болмаз эди...

— Къайгъырмаз, Митрич, насыб да келир. Былай эте, джарыкъ дунягъа да чыгъар эсек а!

— Келир, келир! Ажымсыз келир! Мен а не насыб излейме, ма сизничалагъа керекди ол.

— Ол бизни барыбызгъа да керекли затды, Митрич, — Хасан къартны кёзюне къарайды.

Митрични бети джарыбды, къара бармакълары бла къыл мыйыкъчыгъын сылайды. Хасан биледи: кёлюне джетсе, къууанса этеди алай Митрич. Джашы урушдады. Къарт юй бийчеси бла турады, Хасан да ала блады. Кёб болмай письмо алгъандыла джашларын-дан. Ол кёб джазмайды, тынчлыгъын-эсенлигин билдирген болмаса. Наташа уа (суйген кызына кёбюрекми джазады да) тюнене аланы юйге келиб, «Саша Карпат таулада уруш этебиз» дейди деб билдиргенди.

Джашы аз джазгъанлыгъына, Митрични кёлю къалмайды: къайда джюрюсе да, сау-эсен болсун ансы... Аскерден письмо келгенли Хасанны мишаууракъ болгъанын эслеб турады Митрич, джукъ сормагъанлыгъына. Бююн а, насыбны юсюнден сёз къозгъалгъанында, Митрич сагъыракъ сорду:

— Хасан, нек салкъын болгъанса? Ауругъанмы этсе?

— Огъай, аурумайма, Митрич, — деди Хасан, терен ахсыныб.

— Аурума, джашчыкъ, атаманны атларына нал урлукъ адам табылмай къаллыкъды; мен къарт болгъанма энди — сениге ышанама.

— Къайда сизге алкъын къартлыкъ? Сиз Сашаны туудугъун кёрюрге керексиз, Митрич, не къарт хапарды ол?

— Огъай, джашчыкъ, тюгениб бошагъанма. Саш-
каны да кѣралгъа эдим, къазауат тохтаб. Ол къарт
къатын да джылай-джылай сокъур болуб къалады. Бир
бошала кирге эди ары, бу худжу уруш...

— Бизде уа къалайды экен? — деди Хасан. — Джаш-
ланы сибирген болурла.

— Къарачайдамы? Бусагъатда уа, джашчыкъ, ан-
дан да алгъан болурла аскерге. Сени насыбынг да бар
эди!

Хасан башын булгъады.

— Огъай, Митрич, — деди ол, — къачхынчыны не
насыбы, не башы! Алай болса да, бир джаны бла къа-
расанг, тюздю айтханыгъыз. Къайда Сибирде чирририк
эдим, сиз болмасагъыз. Не бла къайтарайым мен эт-
ген игилигигизни, билмейме?

— Джашчыкъ, къайсы бирини этериги да алай
эди, бош сѣлешесе. Биз сеннге юрениб бошагъанбыз,
Сашадан башка кѣрмейбиз...

— Билеме, сау болугъуз, — дейди Хасан, башын
силкиб, онгсунган ауазы бла, — адамланы барысы да,
нги сагъан, сизнича болгъа эди! Мен да сизни атамча
кѣреме, Митрич, Леонтьевнаны да анамдан не башхасы
барды — аууз къабынын меннге теджеб турады...

— Ашыкъма, джашчыкъ, аллах айтса, ананга да
барырса, дуния бир джанына боллукъ болур, «бизни
орамда да болур байрам» деучендиле, — деб, Митрич
Хасанн сыртындан къакъды.

— Кел, кеч этмей, ол эки атны наллайыкъ.

Къантору атны башындан тартыб, илкичледен иш-
леннген узун станокта киргиздиле. Митрич, атны илкич-
ге башындан къысха тагъыб, налланы алыб чыкъды.
Хасан, атны ал аягъын эки тобугъуна къысыб, туягъын
ариулады.

— Ма, джашчыкъ, — дейди Митрич, налланы уза-

тыб, — ариу уругъа кюреш, марджа, ансы экибизни да гюрбеджини кюсерча этерикдиле.

Хасан, эки ал аякъгъа наланы уруб бошаб, чюлени ариу бюкгенди.

Митрич, аны ишин тинтиб кёрюб, сёз табалмай, экинчи атны да адежге тартды. Ала, атланы наллаб бошаб, эски чананы ишлерге киришдиле.

Эртдеден бери да алайды: Митрич, темирчи болгъанлыгына, агъач ишлени да баджарады. Чананы джакълары болмаса, къалгъан затлары джараусуздула. Къарт, кёб къараб туруб, Хасаннга:

— Джашчыкъ, сен ол къайын агъачдан билеклерин джон да хазыр эт, мен тырнакъларын хазырлайым. Алай кёб иш тюлдю, аллах айтса, ингирге битдирибиз, — деб, кёкге къарады. Хасан джити балта бла къайынны къабугъун джонады. Митрич да тырнакъланы учларына сюрме уруб кюрешеди... Иш кызыудады. Ала, солуусуз кюрешиб, чана керекни хазыр этиб бошар-бошамаз, гюрбеджиге Люба джетди:

— Митрич, эштемисиз, Митрич? Суююмчю беригиз! Суююмчю!

Люба гюрбеджи ичинде, джелча, кызыу халда тегерек бурулду. Аны бетинде ёлчеленмеген къууанч таныла эди. Хасан бла Митрич, ишлерин кьоюб, бир-бирлерине соруулу къараб, имбашларын урдула. «Письмо кёб болмай келгенди Сашадан. Сора, бу не суююмчю излеиди менден?» Митрични кёзлери джандыла. Ол тегерек бурула тургъан Любаны кьолундап тутуб тохтатды:

— Айт бери, не болгъанды? Дженгилирек!

— Сизге бир джаш келгенди, — деди Люба, эрилерин ышарыуда кериб, — Хасанны излеиди.

Хасан джутланыб тюкюрюгюн джутду.

— Ким джашы ол?

Люба бла Хасанны къарамлары тюбешдиле. Аны,

кёзлеуча, таза, суююмлю джашиган кёзлеринде Хасан хамсык лжилтинчикле эслейди.

Люба Наташаны тенг кызыды, бир орамда джашайдыла. Саша аскерге кетерни аллы бла кыыз-джаши Митричлада джыйылган эдиле. Анда тюрлю-тюрлю оюнла ойнаган кёзюуде Люба таймаздан Хасанны «аяб» туруучан эди. Андан бери уа: «Хасанны улуу кёлю болуб, кёз-кыаш бермегенине» дертлениб, бюгюл «кёлкыалдысын» чачар муратда келгенди гюрбеджиге. Хасанны уа андан не хапары болсун!

— Ким джашдымы дейсе? — деб сорду кыыз, кукаланыб, ушакны бир кесек созар муратда.

— Айтырыкъ эсенг, айт, неге кыйнайса джашны? — дейди Митрич, кыызгъа битиб.

— Ким болганындан мени хапарым джокъду, узакъ джерден келгенди. Ма былай, бир субай, ариу джаш... билемисиз?..

— Сени кёзюнге джашладан сора джукъ кёрюнмейди, шайтан, улуу дырга болганынга да, акылынг мисхал чакълы бир джокъду. Аны соруб билсенг, не боллукъ эди, айт? — Митрич азыракъ ачыуланды.

— Билгенме. Митрич, — дейди Люба, баш энишге кыараб, — Ханафийди аты.

— Нее? Ханафийми дединг? Алай болургъа чоту джокъду! — деди Хасан, экисине кёзюу кыараб. Люба, сейирсиниуде ангарылыб, не айтыргъа да билмей, башы силкди.

— Митрич. — деди Хасан, кыартны кыучакылаб, — билемисиз, ким келгенди? Эх, сиз билмейсиз...

Гюрбеджиден Хасан кыушлай учуб чыкъды. Ол, чабханын бузмагъанлай, кыулакъларында джел сызгыра, арбазгъа кирди:

— Леонтьевна, кыайдады кыонагыгыыз?
Леонтьевна, джашха онгсунай кыараб, шыбырдады:

— Джашчыкъ, бюгюн а сен кесинги сабийча джю-
рютесе. Унутма, тегерегибизде адамла бардыла... Да-
гъыда айтырым: къонакъ «келгеними кишиге айтма-
гъыз» деб тилегенди, джашыртын келгенине не сѣз
барды, сен а тѣрт джаякъгъа кычыраса...

— Леонтьевна, кечигиз мени...

— Къайгъырмаз, кѣлюнг къалмасын — экинчи
джол акъыллы болурса. Джолдан арыб келгени бла
джукълаб турады.

Хасан юйге не шыкъыртсыз кирирге кюрешсе да,
Ханафий уяныб секириб турду!

— Къайдан чыкъдың? Сау кел! — Хасанны ауу-
зуна андан сора джукъ тюшмей, къангичбел Ханафий-
ни къучагъына джыйды. Кѣбден бери бир-бирин кѣр-
меген татахла, не айтыргъа билмей, бетлери джарыб,
тилсизлеца сюелдиле.

— Чырт тюрленмегенсе, Ханафий, — деди Хасан,
башдан-аякъ къарамын сылджыратыб, — биягъынлай
тураса.

— Да, кѣб заман озгъан болмаз андан бери, Хасан?

— Эй, къарнашчыгъым, кѣремисе? — Хасан бѣркюн
алды. Ханафий аны джукъаргъан чачыны агъаргъаны-
на сейирсинди:

— Алан, не бек агъаргъанда! Кѣб бушуу этген бо-
лурса. Къыйынды да... Не этериксе!..

— Этмей а, ойнагъанмы этесе? Аллында, кече
джукълаялмай эдим, асыры къайгъыдан... энди джа-
раша тебрегенме... Ол барысы бошду, къарнашчы-
гъым, не хапар барды Къарачайда?

— Сен къоюб кетгенча турады... Сен кетгенден бе-
ри не тюрлениу болгъанды?.. — Ханафий, унутхан за-
тын эсине тюшюргенча, кѣзлерин джумаракъ этди. —
Ажгерийни ѳлгенин эштген болуренг?

Хасан башын булгъады:

— Къайдан эштирик эдим сора мен? Къалай ѳлген-
ди?

— Хамит кыакыганды, Сеит малчыкыларын сюрюб кетиб бара турганлай, Ажгерий ызлаганды джазыкны. Хамит а — кёрюб тура. Беклегенди шоккну да.

— Ай, машалла! Не иги этгенди, сау кыаллык! Тутмай кыйдуламы да?

— Тутхан эдиле экисин да, алай болганлыгы ючюн, ыз табдырмагандыла. Киши кёрмегенди — не этер кыаруунг барды!

— Энди уа кыйдады Хамит?

— Урушдады, — деди Ханафий мыдахыракъ. — Солтан бла Добай да кетгендиле.

— Заманы джашынамы айтдынг «Добай» деб?

— Хо, анга айтама.

— Сора атасы аны кыалай ийгенди?

— Эй, джууугъум, сен билмеген кёб зат бар кёреме! Революция кёблени тюрлендиргенди. Зама джашындан кыол джууб бошаганды, артыксыз да бек ол Суратны джаратхандан бери.

— Сейирди байны джашы джарлы халкъ джанлы болганы. Джети джукълаб акылымда джокъ эди.

— Бир зат сейирлиги джокъду. Добай бизге кёб болушханды, сен билмейсе...

— Зулкыарнай а не болуб турады, ол гёджеб?

— Юйленгенди. Зайнебни алганды. Чамчы Сагъитни унутмагъан эсенг — ол да юйдегили болганды. Зулкыарнайны кёрсенг, «Мени аскерге алмайдыла» — деб кыл чайнаганын!

— Нек ашыкыганды аллай бир? Георгийни крести бла саугаланыргъа умут этмей эсе!

— Кыайдам, — деди Ханафий, ышарыб, — «Мен ныгышдамы олтурлукъма, кыалгъанла уруш этген заманда?» — деб ачууланды да, Алексей бла Добай джан болдула ансы, кишини кыулакыгъа алмай эди. Джашлагъа кёзю кыарай болур эди джазыкны. Ёзге, не ай-

тайым?.. Приставны кызы Георгий Васильевичге баргъанды...

Хасан, «ол хапарны не кереги барды?» дегенча, къолун чорт силкди. Ол бусагъатда кёб затны тюшюре бодур эди эсине. Ханафий, Хасанны имбашындан ийпакъ халда къагъыб, къайгъысын чачар муратда сорду:

— Сен а юйленмей турамыса?

— Кимни аллыкъса былада сора?

— Любаны уа, мен тапыгъандан, сенден умуту барды деб турама.

Ханафий хыйла ышарды. Хасан джууаб къайтармагъанында, дагъыда чучхуду:

— Сен табан урурча кёрюнмейди. Бек залимди!

— Аны кесини суюген джашы барды, Ханафий, алай илеш кибикди... Къамбот нете турады?

— Турады тынч-эсен, Пантелей шохуна да барады бир алада бир. Сен бош къайгъы этесе, Хасан, къарнашчыгъынг алтынча бир затчыкъды — анангы бир зат керекли этмей тутады, джарлы къарыууча.

— Игиди ол да анга джарай эсе. Айтхан джерге — ашхылыкъ! — сен мени къайдан билиб келалдың!

— Алгъы бурун Тау Артында хапарынг чыгъа туруучан эди, артда «Нарсанадады» дедиле... Энди уа — кёресе...

— Сёз джерни туюбу бла джюрюй кёреме. Болгъан эдим экисинде да, къачыб бери кысылыб турама энди... Билемисе, къонакъбайларым къаллай алапат адамладыла! Излеб табалмазса джер джюзюнде!

— Аны уа сенсиз да ангылагъанма. Насыбынг да бар эди, алагъа тубегенинг...

— Ойнагъанмы этесе? «Ёлмеген къул алтын аякъ бла суу ичер» деб, бош айтмагъандыла. Ала меннге этгенин уа — несин айтайым! — Хасанны кёзлери джарыкъ джандыла.

— Ханафий, — деди ол, — огъай, бир айт: къалай билиб келалдың мени?

— Эй, эгечден туугъан, аны хапары узунду — арт-
да анырма...

Ол кѣзюде Митрич кирди:

— Сау кел, ашхы улан.

Ханафий, аллына атлаб, Митрични кѣолун эки кѣ-
лу бла тутду.

— Бу мени да кѣюуб кетген эди ол шайтан бла.
Мен да, атаманны чанасын бусагъатда битдириб келе
турама.

Хасан, айыблыкъ ишин сезиб, Ханафийден да тар-
тына, Митричден кечмеклик тиледи.

— Джашчыкъ, ол — бош затды. Мен «сени бла
тенг келалмагъанма» дегенлигимди ансы, кѣулагъы-
нга-затха алма, эштмедим деме. — Эшик таба айла-
ныб: — Ана, бир джукъ бер, марджа, бери.

Леонтьевна, олсагъатдан самоварны келтириб, стол-
ну ортасына орнатды. Барысы да тѣгереклешиб олтур-
дула.

— Не жангылыкъ барды, джигит, сизни табада? —
деб сорду Митрич Ханафийге.

Леонтьевна онгсунмады:

— Жангылыкъ, жангылыкъ... Нек къадалгъанса
мынга? Джолдан арыб келгенди, солумагъа кѣой.

— Сен, ана, ангыламайса. Биз, эркишиле, бир-би-
рибизге хапар айтсакъ, кѣлюбюз къаныб, солугъан
ѳтебиз.

— Митрич тюз айтады, — деди Ханафий, ууакъ-
ууакъ сѣюмлю ышарыб.

— Кѣулагъынга алма аны сѣзюн, аша, джашым,
тартынма. Ол алай кѣартлыгъында эригиб джаншай
турады.

— Чырт тюрлениу джокъду, Митрич, — деди Ха-
нафий. — Джашланы бизде да урушха сибиргендиле.
Энтда бир кѣаууму хазырлана турады.

— Хы, кѣремисе аны, «эрлай хорларыкъбыз» деб

махташганлыгына патчах, эки джылны ичине къаллай бир джарсыу болду, — Митрич онгсунмагъанын билдирди.

— Не джарсыу болгъанды? Сени къралдан, не уа дуния болумдан не хапарынг барды?

— Тохта, ана. Барды мени хапарым. Къаллай бир къан тѣгюледн хар кюнде, патчах а къулакъгъа алса уа! «Хорларыкъма» деб, джарлыланы отха атады.

— Нек сѣлешесе аллайла? — деб, Леонтьевна эрини дженгинден тартды.

— Тохта, ана, — деди биягъы Митрич, кыызгъандан-кызыб. — Кимден къоркъаса? Была — мени джашларымдыла. Патчах джарлыланы къоллары бла ханс джыртаргъа умут этеди. Окоплада бит кесиб, аскерчиле, юйге келирге мадар табмай, къаллай кыйынлыкъла сынаб турадыла. Бизни Сашка да — аланы бириди. Къайда патчахны кука сѣзлерини магъанасы? Мен алай ангылайма: зорлукъгъа боюн кюч керекди!

— Къайгырма, Митрич, халкъ аны ангылаб бошагъанды, — деди Ханафий. — Халкъ кесини ахыр сѣзюн айтырыкъды!

— Во-во! Тюз ангылагъанса, джашым, сау бол да къал! — алай а къачан айтырыкъды халкъ, нек биригалмайды?

Митрични къоллары джумдурукъла болдула. Хасан бла Ханафий къарашдыла: «Кѣремисе, халкъны кѣозгъалыуун?!»

Ингир шхууурдан сора джашла арбазгъа чыкъдыла.

— Ханафий, — деб сорду Хасан, — сен юйден чыкъгъанлы кѣб боламыды? Не эсе да джолда мычыгъанча кѣрюнесе...

— Тюз айтаса. Эртде таулуну хапарынлай, «мен, былай тохтай да, атыма аш сала келеме» деб, аллайын, юч кюнню айланама...

— Пантелейни джашы къайдады? Саумуду?

— Хасан, ол сау-эсенди. Бизден кетгенди кычыб.
— Узакыдамыды? Хапарынг бармыды?
— Кысыха заманны ичинде кёрлюксе сен аны,
ашыкыма.

Джашланы ушакълары кёбге созулду. Джулдузлан-
нган кёкде Боюнсхала Кыой Джолдан ауткан эдиле.
Илкер мутхузлана башлагъанды — танг атаргъа кёб
джокъду.

IV

— Митрич, мени былайда кёрселе, кыайгъы ача-
рыкыла бармыдыла? — Ханафий ашыгыб джууаб
сакълады.

— Ой-ой-ой, джашым, ненча суйсенг да — табыл-
лыкыдыла. Не ючюн дей эдинг? Биз болушурукъ ишинг
бар эсе, кесинге ышанганча ышан.

— Сау болугъуз, Митрич! Сизни, кыартлыгыгызыз-
да кыайдан джумушха нейим? Кыалай-алай болса да,
кесим тындырыргъа кюреширме.

— Огъай, — деди Митрич, эки кыолун да бирден
силкиб, — сен алкыын джашса, джанынга тиймесин
алай айтханым, ёзге, дженгиллик этме... не бюсюреую
барды аны?..

— Бир кёрлюк адамым бар эди былайда.

— Кимди? Элден эсе — мен танымагъан киши
джокъду.

— Былайданды. — Ханафий кыагытчыкыны чы-
гырыб кыарады. — Егоров деб киши джашаймыды?

— Егоровла кёбдюле. Кыайсысы боллукъду ол?

— Михаилди аты.

— Игитда танийбыз аны. Уллусу да урушдады.

— Ма, аланы юйде бир «кыонакъ» джаш барды.

— «Къонакъдан» хапарсызма. Ол огъай эсенг, Миша бла да уллу танышлыгъым джокъду — ала элни огъары кыйырында джашайдыла, бир джаякълаб, алай а Мишаны анасы биздегини тенг кызыды: айтханынгы, джашха тюбеб, билдираллыкъды.

— Джазгъаным таб болур, Митрич, — деб, Ханафий, джанындан учу да иги кыйылмагъан къара карадашны чыгъарыб, джазды: «Серёжа, салам! Тюбер джерибизни билдир. Мен ашыгъышма, Ханафий».

— Джазаргъа уа къайдан юреингенсе? — деб сейирсинди Митрич.

Ханафий Хасаннга къарады.

— Хасан а билмеймиди джаза? Бизни уа Петербургда окъуб келген бир устаз юретгенди. Кючден-бутдан джазама харифленн да, — заман кетсе, кыйынды...

Хасан бла Митрич ншге кетдиле. Леонтьевна да, тонкийиб, джылы джаулугъун кысыб, Ханафийни аманатын толтурургъа тебреди.

— Мен дженгил къайтыргъа кюреширме, эрикме, — деди ышарыб Леонтьевна.

— Асыры бек да ашыкъмагъыз: адамла сезмесинле, меннге уа эригиб не боллукъду?!

— Алай айтама ансы, тиширыула тюбеселе, кесинг билесе, къалай сѣлешнучюлерин. Кесим да эртедеден бери кѳрмегенме да... Кетдим мен.

— Ашхы джолгъа! — Ханафий билир-билмез башын силкди.

Къабыргъа сагъатны джюрюген тауушу болмаса, юйде тилли барды дерик тюлсе. Къолан киштик, къалашча бурулуб, эски диванны юсюнде уялмаздан джукълайды.

Ханафий, сабыр-сабыр атлаб, ёрге-энишге барады. «Сергей юйде болгъа эди» деб, къайгъысы сынгар олду. Терезеге къабланыб, орамгъа къарайды — киши джокъду. Ханафий, иги кесекни къараб туруб, киши

кѣрмегенинде, шыкыртсыз арбазгъа чыкъды. Тѣгерегине сакъ къараб, къаагадан ишленген орунда итни эследи. Ол алкын джукълаб тура эди. Ханафий аны эшиги этди. Бу аллында, джатма тюрюнде къаланыб тургъан кюрюч отунланы кѣргенинде, юйден балтаны алыб чыгыб, джарыб тебреди. Ууакъ томураучукъланы джаркъала этиб, «сау кюннге» джетерча бирни сенчагъа джыйды.

Ит уяныб, орнундан юрген тауушу чыкъды. Ханафий андан кѣб эшикте туругъа къоркъуб, аякъларын къагыб, юйге кирди. Итни хырха юрген тауушун юйде огъуна эште эди Ханафий. Ачаргъа ырымы тартхандыгына, ол юйге киргинчи, ит джетиб тутарыкъды. Не этерге билмей, диваннга олтурду.

— Леонтьевна юдемиди? — Ханафий Любаны эшикден къалай тюшгенин эслеялмады. Ол джунчуб турду:

— Бусагъатчыкъдан келликди. Бек ашыкъмай эсеи, олтур былай.

Люба да, джунчуулу къызарыб, не этерин, не айтырын билмей, сымпайыб турады.

— Огъай, кетейим, энтда бир келирме, — деб эм ахырында ауузуна тюшгенин айтды Люба.

— Эки кере келгенден эсе, бир кесекчик туракъласаг иги эди, — деди Ханафий. — Нек ашыгъаса, танг атмай, аллай бир? Олтур.

Люба, олтурмай, Ханафийге бурулуб сорду:

— Ол къадар отунну сенми джаргъанса? Мен а кетгесе деб тура эдим...

— Сора ол алай кѣмюдю? Бусагъатчыкъда, сен келирин аллы бла джаргъан эдим, эригиб. Мени кетериме разы нексе? Сиз къонакъ сюймеймисиз? — Ханафий сюйюмлю ышарды.

— Къалай сюймейбиз? Сен мени терс ангылагъанса. Къонакъ келген джерге игилик келеди. Аны сюйме-

ген адам боламыды? — Люба, кёлю кяалыб, тик энишге кяарады.

— Мени сенден бир тилерим барды, — деди Ханафий, Любаны «табсызыракъ тиегин басыбмы кьойдум?» деб кьоркьуб. — Меннге айыб этме, кьолумдан келмеген затды, аны ючюн тилейме.

— Не затды ол? Айт бери.

— Итни эшигин бир ач.

Любаны, Ханафийни тилегин тындырыб кирир-кирмез, кюлкю басды.

— Ха-ха-ха! Туура быллай джигитсе деб а турмай эдим. Ха-ха-ха!

Любаны асыры кюлгенден кёзлерин джыламукъла басхандыла.

Ханафий эслеб турады: ол кюлгени сайын, аны ариу санлары таб тукъум, илеш кяалтырайдыла. «Кяалай ариуду!» — дейди ичинден ол, кьыздан кёзюн алалмай.

— Таулула барысы да алай «джигитлемидиле?»

— Огъай, — дейди Ханафий, не аз да кёлю кяалмай, — биченликни ичинде аман хансча, менме кьолайсыз ансы...

Олсагъатдан Любаны бети рахат халгъа кёчеди, кёзлери мутхузуракъ джанадыла. Ол, бир уллу терслик этгенча, ашыгъыш Ханафийни ауузуна чабады:

— Кеч мени. Ойнаб айта эдим ансы, аллай бирни сабий да билликди. Кёлюнгю кяалдырма.

Ханафий кюлюмсюрейди:

— Акъылынга-затха келтирме: мени сенден кёлюм кяалмагъанды. Ариу чам эте билесе. Адам кьууанырчады.

— Сени атынг кяалайды? — дейди Люба, кюлкюден аязыб бошаб. (Бежири келе болур ансы, тюнене огъуна танышхан эди). Ханафий джууаб этмейди.

— Къачан кетериксе? — дейди дагъыда Люба.

— Тамбла кетерик болурма.

Люба сейирсинеди:

— Не ючюн келгенсе сора, аллай бир ашыгъырыкъ болуб?

— Ма, былай сенича ариу кызылапы кёрюрге.

— Сизде джокъмудула да ариу тишируула?

— Огъай.

— Бардыла. Таулу кызыла субайла, ариула боладыла.

— Сен, кёрмегенлей, къайдан билесе?

— Билеме. Кёрген да этгенме Нарсанада.

— Мен а, сенича ариугъа тюбесем, ат аллына алыб, къачыб кетерикме.

Люба Ханафийни джарыкълыгъын онгсунады.

— Сени къачырыргъа да боллукъ эди, — дейди бнягъы Ханафий, къоймаздан чучхуб, — алай а сенден умутланганы гюнахына кирген асыры къолайсыз ишти.

— Ким айтады менден умут этген адамы болгъанын? Ол — ёгюрюк эсе уа, къайдан билесе?

— Барды. Билеме мен, — дейди Ханафий, ал бармагъан хауада къалтыратыб.

Люба кызырады, тили тутулгъанды. Ханафий сезеди аны суюгени болгъанын. Кертиси бла да, не сейири барды: джазыу бирча къарамайды адамлагъа, табигъатны ёге уланы джокъду — ол бирине — чырай, бирише — акъыл бергенди, юлешген кёзююнде. Любаны уа экисинден да къуру къоймагъан эди... «...Хасан а къошакъсызды. Кёрмейсе сен аны, «суюгени барды, хоншу кызыды» деб, джашырыргъа кюрешгенин! Сайлай а билгенди!» — дейди ичинден Ханафий, Любагъа къараб. Кызы а, аны джюрегиндегин сезгенча, сорады:

— Менден умут этген адамы сен къайдан билесе?

— Люба, — дейди Ханафий, сёзню башха джары бурдуруп муратда, — мен танг къаралдысы бла кете-

рикме, адамла кьозгьалгъынчы. Кёрюшаллыкь болмаз-быз...

— Къалай? Сора, келлик тюлмюсе экинчи бери? Хасан сени къарнашынг тюлмюдю?

Ханафий, Любагъа джууукълашыб, ауазын акъыр-тыныракъ этди:

— Къарнашымды, Люба, Хасан. Сени да бюгюнден ары. эгечимча кёрлюкме.

Люба, кызарыб, асыры уялгъандан, эки кьолю бла бетин джабыб, сыртын Ханафийге буруб, эшикге чыккыды. Ханафий терезеден аны ызындан ташайгъынчы къараб турды.

— Мычымай Леонтьевна кирди:

— Джашчыкь, кёб сакъладынгмы? Юйде джокъ эди да Иван (Ханафий Сергей атын тюрлендиргенине чыртда сейирсинмеди!) аны сылтауу бла мен да ашхы ушакъ этдим. Ма, биягъы кьагъытчыгъынгы ызына бергенди. Ол отунланы джарыб да нек кюреше эдинг? Адам кёрмей кьойдуму?

— Огъай, Леонтьевна, киши кёрмегенди.

— Игиди, алай эсе. Ач болгъан болурса, мен эрлай бир джукъ этейим.

— Ач тюлме, Леонтьевна.

Ханафий, ич юйге кириб, кьагъытчыкьны арт джанында джазылгъанны кючден-бутдан чыгъарды: «Джети сагъатда сакъла... Сергей». Ханафий кьагъытчыкьны джана тургъан отха атды. «Джашла меннге къайгъы этиб тура болурла». Ханафийни кёзюне нёгерлери кёрюндюле.

— Леонтьевна, — деди ол, — Иван сизни къайда джашагъаныгъызны сордуму?

— Игитда дейсе! Мен бек ариу ангылатхалма: мюйюшден — ючюнчю юй.

Баууу бир бёлмесини тюбюнде джер юйчюк барды. Леонтьевна, хабджюклени бир мюйюшге джыйыб, сибириб тазалагъанды, ингирге джау чыракъланы хазыр-

лагъанды. Ханафий ашыгъыбды: Сергейге тансыкъ болгъанына да анда, элде, джашланы къайгъы этиб, сакълаб тургъанлары къошулуб, тынгысын бузгъандыла. «Хапар билиб, дженгил къайт! Эсле: къолгъа тюшсенг — сау кёрейик! Барыбызны да сибирликдиле».

Бу сёзле таймаздан къулагъын зынгырдатыб турадыла аны. Ханафий терезеге битгенди, орамдады эки кёзю, Ма, бир-бирине ал бермей, къамчилени ойната, къарны букъулатыб, юч атлы, къуугъун этиб, ёрге оздула. Ханафий, элде къайгъы болгъанын сезиб, тегерегине амалсыз къарады.

— Леонтьевна, тинтиуюл! — Люба, джел ургъанча, эшикден шууулдаб кирди.

— Ийа, аллах, сен болуш! Энди уа не болду?

— Билмейме, «смутьянны излейле» дейдиле.

Люба, киргенича, ашыгъыш халда чыгъыб кетди. Ханафий Леонтьевнагъа къарады: «Не этейик?»

— Баугъа! Дженгил!

Ол джер юйге кирир-кормез, эшикни къакъгъан эдиле. Ийне джутхан итча, къансыз къубабет тири джаш адам, бутларына чырмалыб, суюгенича кенг атларгъа къоймагъан уллу бычагъын сол къолу бла тута, шугут джыланча, арбазгъа кирди. Ит анга мыллыгын атды. Бош кюреше эди Леонтьевна анга къыджыраб: къубабет герохуна узалгъаны бла итни къобмаздан сойланнганы тенг болду. Къызыл къан къарны бояды.

— Нек ёлтюрдюгюз? Аны уа не хатасы бар эди? — Леонтьевнаны кёзлерин джыламукъла басдыла.

— Адамгъа джеталмазча, къысха тагъаргъа керекди. Тохта-тохта! Бу темирчини юйю шойдда? Айыб этмегиз, сизге къачыб киши келмезин да билеме, алай а... къуллукъ — къуллукъду; — деб, соруусуз юйге кириб, терт джанын къармаб тебреди.

— Не излейсиз? Бизде киши джокъду!

— Бабуся, — деди ол, ызына терк айланыб, — бусагъат джашауда бир-бир адамла аллахха да ийнан-

майдыла. — Хыликке ышарыу аны эринлерин кыйсыгына керди.

Юйге къараб бошаб, чыгыб бара, бир джанына кысха бурулду:

— Бауда не барды?

— Джукъ да джокъду, джангыз ийнек болмаса, — Леонтьевнаны кёзлери кыйгылы джандыла.

Джыйыны сезген бёрюча, къубабет, ийнек болгъан бёлмеге къараб бошаб, экинчини эшигин ачды:

— Мында уа не барды?

— Хабджюк джыябыз.

— Хы, не эсе да хабджюк джыйылгъан баугъа уа ушамайды.

Ханафий, муну сёз ырымын таб кёрмей, мыйюшге кысылыб, къамасыны башына къадалды. Джер юйню башын ачыб, къубабет, аны ортасында, тунакы тейри джарыкъда, столу эслеб, джекирди:

— Бу неди, къарт къаргъа? Нее? Мен сеннге сорама! Ким барды мында? — эрлай герохун чыгъарыб, огъары аягына миндирди. Леонтьевнаны санлары кълтыраб, не этерге билмей тургъанлай, биягъы кыйджырады:

— Ким барды мында?

Къарт къатыны эринлери кълтыраб, джукъ айталмай, башын булгъады.

— Къачан джыйыллыкъдыла?

— Бу ашарыкъ салыучу гёзенди, мен сизни нени юсюнден...

Андан арысын Леонтьевна айталмады: къубабетни учхаракакъ тийген табаны къарт къатыны кыйкъалатды.

— Кир, аллымда!

Леонтьевна баскыч бла акъыртын джер юйге тюшдю, аны ызындан баргъан, кёзлерин джандырыб, тёрт

джанына сакъ къарайды. Ханафий, тишлерин къаты кысыб, ачыудан джюреги къайнаб, сымарлаб турады.

Къубабет басхычны арт тапхырындан джерге тюшер-тюшмез, Ханафий, кысыла барыб, къарыуун аямай, джелкесине бергенинде, героху чартлаб тюшдю. Иеси эс джыйгынчы, уллу бычагын да тешди.

— Леонтьевна, джыджым!

«Къонакъны» байлаб бошаб, ёлген итни да суюреб барыб, къар тюбуне бастырды.

— Къалай боллукъду энди, джашчыкъ?

— Къайгъырма, анам, джашла джыйылсала, биригиб опоулашырла.

— Аллах сакъласын сени, джашчыкъ. — Леонтьевна, Ханафийни башын сылаб, джаягын бай этди. Сагъат алты болургъа Хасан бла Митрич келдиле, Ханафий алагъа хапарын айтды. Бир кесекден, кеч бет ала, Сергей да джетди.

— Леонтьевна, итигиз барды деген шой эдигиз да? Эртдеракъ келгеним бла, къоркъуб тура эдим кирирге. Къарасам — къуру сынджыр, ийгенми этгенсиз?

— Джокъду энди ит, — деди мыдахланыб къарт къатын, — ёлтюргендиле итни.

— Небизни сакъларыкъды ит, ана? Керек болса, патчахны итлери да джетиширикдиле, — деди Митрич, къатыныны къайгъысын чачар муратда. — Чыракъны джапдыр, марджа, джукъ танымазча болгъанды.

— Сёрежа, сенмисе? — Хасан энди эследи аны. Къучакълашдыла.

— Ханафий! Эркиши болгъанса! — Сергей аны кесине кысыды.

— Кёремисиз, Митрич, бир элде бир-бирлерине тюбемей тургъанларын, — деб, Ханафий кёзю-башы бла Сергей бла Хасанны кёргюзтдю.

— Былайы кыйын джерди, мен алкъын тёгеречи-

ме къараялмагъанма, Ханафий. Алёша мени бош ийген эди бери. Кеси уа къайдады?

— Серёжа, сениге тубейме деб келиб, Хасанны да кёрдюм, — деди Ханафий, бети джарыб. — Джолда бир къарт тубеб, былай-былай, гюрбеджиде ишлейди эртдеден бери Борис деб бир джаш. Мен билген бла уа, ол таулуду, орусча да суу уста сёлешеди, деди да, алгъы бурун былагъа келген эдим. Алексейни сора эсенг а — Пёлкдеди. Бир ауукъгъа деричин турлукъса да былайда... бир оноу этерле.

— Юйде мындан кёб турмайыкъ, къайда, келигиз, «къонагъыгъызыны» кёрейик, — деб, Сергей алларында, къалгъанла да ызындан, баугъа кирдиле. Къоллары артына байланнган «къонакъ», эс джыйыб, олтуруб тура эди. Сергейни эслегенлей, ол хыны тюрсюн алды.

— Аламатды къанатлы, — деди Сергей, къарамы бла аны ёлчелеб, — мен билген бла, биз къайда эсе да тубешген болурбуз дейме, нее?

— Мен сизни танымайма, ким болгъаныгъызыны да билмейме.

— Ну что ж, танышайыкъ, — Сергей, джашлагъа кёз кысыб, хыликге ышарды, — биз уллу кёллю адамла тюлбюз. Мени атым Иванды. Ол бюгюн сиз излеген «смутьян» — менме.

— Биз Иванны излемегенбиз.

— Сора сиз излеген Свиринди, — деб, Сергей анга джууукълашды.

— Свирин Сергей Пантелеевич? — тутмакъны догъура кёзлери, къачар къоянча, къайгъылы джандыла.

— Хо, джюйюсхан поручик.

— Меннге не азаб чекдирликсиз?

— Бусагъатда аны юсюнден сагъыш этерге заман джокъду, поручик, айыб этме, кесибизни ишибизни тындыргъандан сора кёрюбюз...

— Азаб чегиб не этеди, мелеклеге барыб кьалгъаны иги тюлмюдю: эртде-кеч болса да, ары джыйылдыкъды сора? — деди Ханафий, ачуланым.

— Ханафий, сабыр бол. Бери олтуругъуз экигиз да. Стол юсюнде джаннган джау чыракъ олтургъанланы келеккелерин кьабыргъада кьалтыратады. Джерюй сууукъду, адамланы тылпыулары джылытхан болмаса, башха мадар джокъду. Къарашхандыла таулула Сергейни ауузуна. Оноусузду Ханафий, билмейди не этеригин, оноусуздула Къарачайда джашла да. «Келечиди» Ханафий.

— Бусагъат кезюуде, — дейди Сергей, бир алагъа бир поручикге кез джетдире, — Къарачайда, кьалгъан джерледен эсе, табыракъды...

— Къалай таб болады? — чърчекленеди Ханафий.

— Тынгыла артына деричин. Бусагъатда дунья кьозгъалгъанды. Аскерде солдатла безгендиле, уруш этерлери келмейди. Большевиклени партиясы уллукюч болгъанды, алай а патчах бой берлик тюлдю сауутланнган кючсюз. Сауут-саба кьураб, сиз хазыр болургъа керексиз. Андан кьалгъанын кесигиз билесиз. — Сергей ерге турду. — Къартлагъа салам айт. Атам кьайгъырмасын: узакъ бармай тюбеширикбиз.

— Мынга уа не оноу? — Хасан поручикни кьоргюздю. Сергей мангылайын ышыды.

— Къоратыргъа керекди кече бла огъуна.

— Меннге беригиз аны оноун, — деди Ханафий къашын-башын туюуб, — мен аны ёмюрге бу элге басмазча этерме.

Сергей, разылыгъын билдириб, башын силкди.

— Не этерик эсегиз да, дженгил къоратыгъыз, къартны юйюнде кёб тутаргъа боллукъ тюлдю, излей болурла поручикни.

Чачылдыла.

Танг кьуруму бла, поручикни да ат аллына алыб, чыкьгъанды Ханафий джолгъа.

— Къайры элтесиз мени? — деб сорады поручик, огъурсуз башламны сезиб.

— Поручик, кѣб сѣлешсегиз, ат бла суюретирикме. Айтдым шойдда бир кере: «Башха элге къач, джашаргъа суюе эсенг» деб?

— Не эсе да ийнаналмайма. Кесим да кеталлыкъ эдим бу худжу элден...

— Бизде, таулулада, ашыргъан адет барды къонакъны. Кесигизни джангыз ийиб къоялмайма, ата-бабамы адетин бузуб...

Ханафий, элден узайыб, дуппур башында, поручикни атдан тюшюргенди.

— Къолларымы бошлагъыз, — деб тилейди поручик.

Таулу джаш, ат юсюнден узалыб, уллу бычакъны бурнуу бла джыджымны ийдиреди.

— Юйге барыб, юйдегими бир кѣрейим, — деб джалынады поручик, джангыдан хыйла къураб.

Ханафий бир джанына бурулгъанлай, ол, хахайны басыб, ёлюм къара эл таба атылды.

— Э-э, поручик! Биз алай келишмеген эдик...

Атлы, хыны къан алыб, герохун чыгъарады — поручик къобмаздан къаргъа бауурланады.

Джоргъа ат, тесукъагъа кириб, тебджилдейди. Ашыгъыргъа керекди!

«Сау къал, Сергей! Сау къалыгъыз, къартла! Сау къалыгъыз, Хасан бла Люба! Сау къалыгъыз, ашхы адамла!».

V

Уруш ючюнчю джыл баргъанлыгъына, джашланы кѣбюсюнден хапар джокъду: юйдегилери къайгъылыдыла, иги джора эталмайдыла, аллахха ышанганлыкъгъа.

Солтанлагъа кёксюлдум къагъытчыкъ келгенди: хоншула джыйылыб, джылау аллы болуб, къайгъы сёз бергендиле. Анасы Саният, мугурланыб, белине къара белликни къаты тартханды.

Хамитден эки джолда письмо келгенди, Ханийге окъугъанды Ханафий. Къууаныр хапары азды: айтыууна кёре, уруш «алкъын кёбге созуллукуду, тауусулур акъылы джокъду», алай болса да Хамит сау-эсенди, бир-эки джолда «ауруб» джатханы болмаса.

«Аллахха шукур» деб бетин сылайды анасы кёк тамырлы джыйрыкъ къоллары бла. Хамит бир кесек джангылады (урушда эригиб кёрюне болур кёзюне алай), патчахлыкъ Россия урушну не бла созарыкъды: аскерге иерге адам табылмайды сора уа?! Майна, Сергей айтды да, «Фронзда солдатланы мындан ары уруш этерге ырымлары тартмайды, къарыусуз болгъандыла» деб!

Ханафий тенгини бу джазгъанын а джараталмайды. Солтанны юсюнден да билдиреди азыракъ: кёб болмай башха джары кёчюргендиле аны, деб. «Тенгин да кёралмагъанлаймы джан бериб къойгъанды джазыкъ?»

Ханафийни къолу билир-билмез къалтырайды — къагъытчыкъ сылджыраб джерге тюшеди. Тёппе тюрк-лери ёрге тургъандыла: къара сагъыш башын кючле-генди. Бир туздамны ашаб, бир сууну ичиб тургъан татлы тенгинден айырылгъан алай тынч тюлдю!

Добайдан юлерине бир кере келгенди письмо — тынчлыгъын-эсенлигин билдиреди. Суратха уа, тенг кызлары айтханнга кёре, эки кере да бек ариу ийнакъ сёзле джазгъанды.

Сакълайдыла таулуланы, аланы уа келир акъыллары джокъду. Элчиле таргъа тыйылгъандыла. Аланы «ёмюрлюк даулары» — джер — къурумайды. Патчахлыкъ сангырау тюлдю, эштгенди тарыгъыуну: къурагъанды джерлеге къараргъа комиссия — Сосланны

башчылыгы бла. Комитетге, сынгар Зулкъарнай бла
Қамбот болмаса, элли байлары киргендиле. Таулула-
гъа казнаны джерлеринден юлюш этиллигине разыды
комитет, ансы, энчи джерлени кесерге къалай унасын-
ла. Сёз ючюн, Бийберт, не уа — Зама? Ол огъай эсенг,
Салим джыйылыуда, кёб болмай, халкъны аллына чы-
гыб, Болджаллы правительствону джакълагъанды:

— Джамагъат, аллахны сюйген къуллары, — деген-
ди ол, эки къолун кенгиге джайыб, кёзлерин кёкге арал-
тыб, — джалгъан дуняда аллахыу тагъаланы этгени-
не бойсунургъа керекди: бизни сынар ючюн бергенди
ма бу къара азабны, къазауатны. Бусагъатда биз а
джер даулайбыз, «эл къуууртха, Гунай да — джууурт-
ха» дегенлей. Сыйлы патчах бизге ёмюрде да эс бёл-
генлей тургъанды. Болджаллы правительство да, кёре-
сиз, къайгырыб, «бу огъурлу миллет джарсымасын»
деб, комитет къурагъанды. Ол уллу къурамлы ишлени
бардырлыкъды мындан ары. Бизде уа, ол игиликни
билмей, «къыйынлыны ашы аллына келсе — бурну
къанар» деб, бир къауумла огъурамагъанча кёрюнеди-
ле. Алагъа мени айтырым: джангыласыз, заманында
ойлашыгъыз! Бир элде, бир джуртда ёсюб, бир-бири-
гизге бёрюча къарамагъыз — чамландырмагъыз уллу
аллахны.

Элде джашагъан кёб онглу адам «белляу» айтхан-
ды халкъгъа.

Ханафий билиб турады — бнягъы «Чомаланы тамб-
лады» ол. Не жарлы джашагъанны да улоун, малын
магъанасыз созулгъан урушха сыйыргъандыла. Ол
огъай эсенг, бир-бирде, ичгисиннген адамларына «чубай-
дым» деученди Зама — джылктысына патчахны къолу
джетгенди. Қолларында болгъанла, къул джекгенле
къайнайдыла, жарлылагъа келгенди къара кюн ансы.
Ма, сау ай болуб келеди Ханийлары бла Байдыматла-
ры бир къабчыкъ арпа къууутха тууарылыб тургъанлы.

Қамботланы къолайлыкълары да джокъду. Қъарт

бюгюн, орундан кюнден-бутдан туруб, тобукълугъун кысыб, таягъына таяныб, арбазгъа чыкыгъанды.

Шылпы себелейди. Тюнене огъары элден бир кызы чыкыгъанды: къазанны тубюн кырыучу болур эди, бир ишексиз. Къамбот кырыусуз ышарады. Чанчхы санлары эшикте тѣзалмай, юйге кирди. Ханафий, башын ёрге алмай, нелени эсе да джазыб кюрешеди. Къамбот кыатышыргъа излемейди джаш адамны ишине, алай а, къартны кѣргенлей, ол, ёрге туруб, бетине джунчуулу кыарайды. Къамботну кѣзлери кыайгъылы джунчууну белгисин чертиб турадыла: «Къалай кечипейик, джашчыкъ?» Ханафий, джукъ айтмай, башын акъыртын бир джанына бурады. Къарт, ахсыныб, биягъы кыаты фатнаргъа, аман кюнню кыушуча, чѣгеди. Къайда джер, кыайда мал? Къайда джашау? Къуу-шуу болгъанды джамагъат, джерге кыараргъа адам джетишмейди. Эресейден хар кыуру келнучю адамла да кѣрюнмейдиле станселеде, элдеде: кыазауат адам кюнню джухтханды. Уллу мюклени иелери джесирлени джегиб, «джандетге» ётерге умут этгенликлерине, андан магъана чыкмайды. Къобан область бай джерлени бирине саналгъанлыгъына, ашлыкъ джетмей, башха джерледен ташыб тебрегенди будай. «Кѣргенмисиз ёмюрге, «Россияны джашатхан» Къобан область кеси ашсыз олтуруб турады? — деб джазады газет. Тюнене, Пантелейге тубеб, кѣб ушакъ этиб келгенди. Къамботну шохуну дунья болумдан хапары уллуду. Кѣб болмай, кече бла Сергей келиб кетгенди дейди, — ол айтхан болур.

Патчах джартысын ачдан кыарады, джартысын урушда кыырдырады, «кеслерини разылыкълары бла» ийиб. «Эт энтда аллай аккагъа джюн тартма!» Къарачайны Тюркге кѣчюreme деб кѣрдю, алай бла да талай адам кыырылды — джалан башларын алыб къацхан бир-эки адам барды, аллах джазыкъсыныб. «Тар болду» тийре — джангы элlege чыгъардыла, аны ючюн

«кенгермеди». Джер тардан тар болуб баргъан болмаса джарлы халкъгъа, «Шибижияны сабаныча». Энтда табхандыла «комитетлени» — джангы хыйланы. «Урлагъан къутулду, джугъусун джалагъан тутулду» деб, къайсы джарлыны терслерикдиле, къайдам, бир чюйре иш чыкъса?! «Джашлы къонакъ джарашмаз» деб, джыйыла уа билгендиле дейсе бир джерге къасабчы къауум! Дагъыда турадыла да «комитет» дейдиле! Иги къууан, берликдиле джер да, мал да — шышхауузну алырса! Кёрдюнгмю аны, ненча тукъум хыйла этдиле, джамагъатны къарангылыгъына базыб!..»

Тюнене Заманы къошуна чыгъыб, сыгын кесгенди Къамбот, гыбытны белинден бир айран да келтиргенди. Къартлыгъында тири къымылдагъаны ючюн болур, бюгюн а, сырт узуну топлукъча болуб, санлары да тутмай, кюн аманнга баш къагъа келиб, фатнарда къалкъыйды. Ханафий, кёб мычымай, юйден тайгъанды.

Тюш болургъа бир кесек шаушалгъанды. Батыу джерледе къар ойматланнганды. Булутла чачылыб, кюнню кёзю сабыр ышарады. Ырхыла баргъан сууну бетин саз, тауушун хыны этгендиле. Кюнбетде, ышыкъ джерледе баппаханчыкъла къубулчакъ къарагъандыла. Джазны ийиси бурнунга ургъанлыгъына, алкъын боран тереклени къалтыратыб, джаларыкъды джагъаны.

Сагъит, Сент, Ханафий, Зулкъарнай къош-баш болгъандыла. Джашла, Ханафий Сергейни оноуун айтыб келгенли, джарлы къарыуларына кёре, таша дорбуннга сауут-саба джыйгъандыла. Бюгюн а Сергейни письмосуна, Ханафийге кёз къакъмай битиб, джут тынгылайдыла. Письмо Ханафийни аты бла болгъанлыкъгъа, джашланы барысына да джазады Сергей.

«Багъалы къарнашларым, таулула! Болджаллы Правительствону патчахны кесинден хазна башхалыгъы джожьду: ол да, аны оноууча, халкъны къанын ичеди. Патчахлыкъ — ууду. Аны халкъны ичине джайгъанла: байла, кюбселе, моллала сатлыкъ ишлерин,

ойлашыб, ёмюрде да тохтатырыкъ тюлдюле — уудан эсе да, ууну берген уулуду. Ол себебденди сауутлу кюч бла хорланныгы Россия империяны зорлугъу. Ёмюрлюк джашау къуарар ючюн, кёб миллион адам къобханды. Ёмюрлюк джашауну багъасы — эркинликди, тенгликди. Къарнашларым! Джерни тёшю кызыл джанаргъа кёб къалмагъанды. Мийикден къарагъан бийлени заманлары кете барады. Къара халкъны къанын ичгенлени ахыр кюнлери джетгенди. Халкъны кёзю джитиди, кёлу кючлюдю. Пролетариат алкъын тюбде болса да, джерден къараб кесини джарыкъ тамбласын кёреди. Ол анга ажимсызды, ол аны ёмюрлюк джашаууду эмда ышаныууду! Джашасын революция!»

Письмону ахыр сюреминде Ханафийге энчи билдиреди: «Бизни излеме. Хасан да, мен да кетгенбиз. Алексейден биягъынлай хапарсызма».

Тынгылауну басхандыла джашла: хар зат ангылашыннганды. Сакъкъулакъ Зулкъарнай, аякъ тауушланы эштиб, герохха узалады: кимни эсе да бек эслеб келгени сезиледи. Туурагъа Азрет чыгъады. Аны кёолунда шкогу барды. Ол ашыкъмай джууукълашады.

— Къайдан келесе, Азрет? — деб сорады Ханафий.

— Къошданма... Маллагъа аш салыб келе турама...

— Не къайгъы барды? — Зулкъарнай чыдамайды. Азретни бети джарыйды:

— Джокъду джукъ къайгъы да, бу сизге джарар деб алыб келе тура эдим. — Джашчыкъ шоккуну Ханафийге узатады. Ханафий эслейди: Азретни кёоллары бла сакъалын къара сызла джасагъандыла. Тюнене Сослан, джаш туугъанны белгилей, уча къурдургъан эди да, анда «боягъанды» Азрет кёолларын. Джау джыджымгъа мыллыкларын атханлыкъгъа, киши башына чыгъалмагъанды. Азрет да, эки кере чыгъалмай, ючюнчю кере, тамам къарыуу тауусулуб, джаныуар тирилиги хорлаб, кючден-бутдан илиннген эди зор бла илкичлени тёлпесине... Атасы кёрсе, кёууанныкъ эсе

да, ол да Нарсанагъа кетиб турады, юй бийчесин алыб къайтыргъа. Бир кесек агъашчыкъ да эндиргенди, джол ызы къалай боллукъ эсе да. Бюгюн а Азрет кесиди. Джашла аны тирилигине къууаныб ышарадыла.

— Аферим сеннге! — дейди Сагъит, имбашындан къагъыб, бу уа — бизге керек затды, алай а адамгъа-затха кёргюзтсенг, — боллукъ тюлдю.

Джашчыкъ, чекден джууукъ этмей, бал чибинден кесин къоруулагъанча, башын булгъайды: акъыл-лычыкъды, барысын билиб турады.

Азрет, къызарыб, ашыгъыш кетеди. Сууукъсурагъанды. Таланы кёлекке басханды. Кюн акъ башланы бузлу тенгизини артына ышарыб ташайды.

VI

— Туругъуз-тур, кюн чыгъыб къалады, — деб, Локъман, ёгюзлени арбагъа джегиб бошаб, юй бийчесин ашыкъдырды. Ёгюзле, узакъ джолну къоратырыкъларына сагъышланганча, тик энишге къарагъандыла. Къаралдым кёкню кюн чыгъарыкъ джаныны кыйыры бла джарыкъ тырмы тартылыб, тереклени, юйлени ауангылары таныла тебрегенди.

Мариям, сырылгъан дарий джууургъанчыкъны мюй-юшчюгюн тартыб джабыб, джашчыгъын къойнуна алыб, тегерегине къолап кийиз урулгъан арбагъа олтурду. Арбаздан акъыртын сюйреле чыгъыб, ёгюз арба, джызылдай келиб, джолгъа джарашды. Джолоучула эрлай Къынгыр Сындан аууб, Покун Сыртына джетдиле.

Локъман ёгюзлени ашыкъдыргъанлай барады, ала да, къарыуларын аямай, ёрюш-сюрем солуусуз тартадыла. Кюн кызаргъа Бурмамытха джетген эдиле.

Кёксюлдюм кысыр кыаяла джер бла тенг, джол джанына битгендиле. Тёбен джаны, кёлюнг кьоркьарча, чауул. Анда, тيوبюнде, джити мор кыаяланы башла-рына чырмалгъан джукъа тубан, билезикча, седиреб, эриб, тас болады. Тюртю чырпычыкылагъа кьонуб, гитче кыанатлычыкыла джарыкъ халда кечикген тангны джырын джырлайдыла.

Джолоучула кыаялагъа джериширге, мазаллы талгъыр кьуш суймезден айырылыб учду. Ол, чынгылны башында сабыр сюзюле келиб, тик энишге, окъча, мыллыгын атады: ким биледи, кыанлы азыгъына ашыгъа болур. Былайдан узакъ болмай, кыара суу барды. Кимни эсе да уста кьоллары, таб тукъум джарашдырыб, тегене салгъанды. Кыара суу тик энишге кьулакъгъа саркъады; Схауат таба тигелей барыб, андан ары Кыарма Кыабакъгъа джол салады.

Кыара суугъа джетерге арба, жыгъырдай келиб, сол джанына ауду: чархы сынган эди. Кюнлюк джолну кюнортагъа кьоратхан тири ёгюзле, терсликлери болгъанча, кьулакъларын кымылдата, терк тохтадыла. Локъман аланы, боюнсхадан ычхындырыб, кыауданнга ийди. Кыайын Башы талада ауузланыргъа олтурдула.

— Кыалай этерикбиз энди? — деб сорду Мариям, нардууланы кыарын джанджаулукъгъа тизе.

— Билмейме, оллахий, джолоучудан-инден бир джукъ чыгъарыкъ тюл эсе.

Ёмюрде тохтаусуз джюрюб туруучу джолоучула бюгюн, ант этгенча, кымылдамайдыла. Кюнортадан ингирге кьуб-кьуру юч арба озгъанды, — аладаи да хайыр чыкъмады. Агъач юйге барса, табарыкъ эсе да чарх, Локъман Мариямны кьоюб кеталмайды. Эм ахырында, кюн батаргъа джериширге, Локъман бир арбаны тохтатыб (неси, хоншу кьошдан чалсакъал киши эди) джангы чархны алды. Эрлай аны джарашды-

рыб, Агъач юйге келгенлеринде, кюн батыб бошагъан эди.

Былайда, эки джол айырылгъанда: сол къолунгда — Къыздыргъан чегет, онг къолунгда — Мамучар завод — кёб адам бар эди. Ала, кими къол таш ата, кими мал кесиб, аны санлай, кими къазан аса, былача, кече къалыб, эртденбла джолгъа чыгъарыкъ адамладыла. Кёбюсю танышдыла, ол себебден Локъманнга да, юй бийчесине да джарыкъ болдула. Локъман джашыртын Мариямгъа къарагъанында, ол, къашын-башын тую-юб, «кетейик» деб билдирди, Локъман, аны оноууна асыры разы болалмай, сорду:

— Къалырма эдик былай, кечегиде къайры барлыкъбыз?

— Хо, къалырма-къалмай а, бир да, эркишилени ичлерине кириб...

Локъман, сылтау этиб, джолгъа чыкъды. Узакъ бармай, Бийчесын сууну джагъасында, къырдышда, арбаны тохтатыб, ёгюзлени ийди. Мариям, арбаны ичинде кийизге чырмалыб, сабийни къойнуна къысыб, къалкъыргъа умут этди, алай а не эсе да бир къоркъуу анга кёз къысдырмады. Юй тамаданы айтханын этмегени ючюнмю, огъесе, джолда арба сыныб, заман зыраф болгъаны ючюнмю, — кеси да билмейди, — кёзюне джукъу кирмеди.

Къыздыргъанда ач бёрюле созуб улуйдула. Тюз къатынгда улугъанча боласа.

Мария бир-бирледе кийизни ёрге этиб да къарайды, алай а, голлас джамчыны юсюне къаблаб, гёзет этиб тургъан Локъманны кёрсе, джюреги хош болады. Кертиси бла да, не къоркъууду ол? Ёмюрде, малны бёрю алыб, не къаты къарангы кече да Локъман аны табмай къоймагъанды. Майна, былтыр тананы къазакъ джанлы Закъкъичлиде талаб, онгсуз этгенинде, мычымай ызындан джетиб сыйыргъан эди. Таланыб, онгсуз бол-

гъаи танагъа «гебох тиймесин» деб, айран тузлукъ
пжагъыб, иги этген эдиле.

Не десенг да, Локъман а кючлюдю, хар нени эбин биледи. Ол огъай, арбагъа агъач джюклесе, «ёгюзле тарталлыкъмыдыла экен?» деб, чархын кёлтюрюб кёрюб, алай джюклеиди. Анга сейирсинмеген адам джокъду. Бурунгу джыл а, Темботха чалкы тутханында, хар кимге да белгили гызмар Тембот анга бир антауу «алайына» бергенди. Игит да дейсе! Кюнюне бир десятинадан да артыкъ чалады! Локъман Къамишлиде чалкы чала тургъаппай (аны кенг дюрюлерини арасы юч атламдан артыкъды!) бир джолоучу, саламлашырны орнуна: «Ай насыблы уа!» — дегенди. Локъман, ызына айланыб: «Насыблыны аллында кёрюсе», — деген эди. Кертиси бла да, Таш Башлы къошну юсюнде, кюмюш окъа оюшдурулгъан, джумушакъ, кызыл сахтиян чарыкълары бла, эки къолун сыртына чалышдырыб, джерни чачын ала тургъан онбеш чалкычысына кёз джетдире, Таубийни ёрге-энишге бара тургъанын кюз сайын ким да эслерик эди.

Мариямны атасыны Локъманнга таймаздан кёзю къарагъанлай туруучан эди: ауурлугъу тиерик адам тюлдю (ёксюздю), кеслерича, бир джарлы, къой ауу-зундан чёб юзмеген огъурлу адамды. Кеси саулукъдан (Мариямны атасы бурунгу джыл къаза болгъанды) ал кекели айырылмагъан тунгучун «узатхан» эди.

Локъман ууакъ юйдегиге не джаны бла да болуш-хаппай турады. Мариям аны биледи, ол огъай, къарт анасын да танийды (ол кёзюуде аммагъа джетмиш юч джыл толгъан эди): аны чепкен сокъгъанына къараб турурса! Хоншула айтханнга кёре (Мариямны къулагъына чалышхан ёмюрлюкге къалыб кетгенди), амма хагок болгъанды: окъа къапталы, кириш окъа тигилген чепкени, бёркю, тегерегинде тухдуйлары салыныб. Юп тамадасы Аскер къошдан келир кюн айырылыб джарыкъ болуучанды: не десенг да къошдан гыпы айран,

кѡзу этчик эниученди. Аскер, ёле туруб, сабийлени осият этгенинде, амма: «Кѡркѡма, кириш кибик чачарма, топ кибик кѡурурма», дегенди. Айтханыча, джигер амма тѣрт сабийни аякъ юсюне салгъанды. Ол огъай эсенг, туудукъларын да кѣргенди! Артда, кеч, Мариям билген заманда, таймаздан мурулдаб туруучу, нарт ёмюрден кълалгъан кюю да бар эди. Ма аны сѣзлери:

Медирсеге сохта болуб келгенем,
Былай кѡараб, бир ариу мѣлек кѣргенем.
Ариулугъу — ашхамда толгъан ай кибик.
Тѣнгекге салыр кибик, джан кибик...

Аны анасы аны меннге берсе уа,
Кѡабырына кѡабыр дууа салырем,
Шахаргъа — шамгъа алыб барырем...
Аны анасы аны меннге бермесе,
Джаханимни джети эшигин сакъласын,
Файгъамбарны шафагъатындан табмасын»...

Амма джаш заманда аллай кюуле болгъан болурла. «Бизден да бек кѡыйналыб джашагъан заманда аллай джигер тиширыула болгъандыла, аммача, энди уа... Мен амманы тырнакъчыгъына да джеталмайма, неге джарайма, гыкка кѡылыкъ этиб тургъан болмаса? Кече адамлача тынчайыр джерибизде, телилигим амалтын, ма, хариб, тангнга дери гѣзет этиб турлукъду. Энди уа — ёмюрде бир сѣз айтмаз эдим, джаным чыгъыб да!» — деб келеди Мариямны кѣлюне, алай болса да кесине айтханын этдиралмазлыгъын тикрал биледи...

...Тюрлю патчахла, тюрлю заманла, кѡатышхан дуния! Майна, мындан алда, Кѡарачай базарда кѡоду кѡычырыучу, уллу ташны юсюне миниб, Салим Хаджи, тамагъын бошлаб: «О ха-хай, муслиманла, аллахны кѡулу адамла! Тѣбен джаныгъыздан от джаныб келеди!» — деб кѡычыра эди, алай а анга киши кѡулакъ тикгенча кѣрюнмей эди: биринчи кереме чыгъады Салимни ётюрюгю! Не отну юсюнден айтханындан Ма-

риямны хапары джокъду. Къайсы джалчы бунт ачханды, къайдам? Нек кюрешедиле адамла бир-бирлери бла? Джер-суу эртде юлешиниб бошалгъанды: бай — байча, джарлы — джарлыча. Байны эшигин сакъларыкъ биягъы Байгуш болур»...

Кёб болмай а «Петербургда Мыкалай патчахны Ленин тахтадан тюшюргенди» деген хапар Эки Арагъа окълай джайылгъанды. Бир къауумла ийнанмагъанлыкъ этгендиле, бир-бирлери уа — къара таныгъанла: «Ленин башчылыкъ этген партияны оноуу бла революция хорлагъанды» дейдиле. «Революция» деген сёзню Мариям эште тургъанды ал джыллада: джарлыла, артыкълыкъны кёлтюралмай, байлагъа къаршчы барадыла, — атасы алай ангылатханды анга. Азмыдыла хаджиретге кетген джарлы джашла?

Майна, Хасан, Сергей, Заурбек думп болуб айланадыла да. Излеген да этедиле. Къайдан табарыкъса ала-ны? Ол хапар чыкъгъанлы, джарлыла байлагъа къайырылыб тебрегендиле, алай а джарлыгъа кюн къайдан тийсин? «Ёлмеген кёул алтын аякъ бла суу ичер» дегенлей, бизге да чыгъар эсе уа бир кюн.

«Ленин тюзлюкню джакълагъан адамды, дейдиле. — Элни къанын ичгенле, биз джазыкъланы къаныбызны кёурутмаз ол сизге! Тохта! Тохта!..» Мариямны, асыры ачудан, кёллары джумдурукъла болдула.

Аны кёйнундагъы гитче Муссачыкъ, татлы джукъудан уяныб, ач болгъанын билдириб, къарын дауну джырын созуб, Мариямны сагъышларын бузду.

Танг белги бериб, Илкер батаргъа джууукълашыб, чегетни ауангысы таныла тебреген эди. Локъман, ёгюзлени арбагъа джегиб, узакъ джолгъа хазырланды: анда, кёз кёрмеген джерде, Къоргъазинни кёйнунда джукълаб уянган Кюн, суююмлю ышарыб, тегерекни джарытыргъа алай кёб заман къалмагъан эди...

Таналагъа къотур джайылыб, геуюз болуб барадыла. Бурун замандан бери джараучу дарман — андызны сууу — себеб болмайды. Ауузларына да къуядыла. Къара хайыуанла тиллери бла джалаб, кеслерин чалманлагъа ышыб, джангыртыб баргъан болмаса, сотур болмайды.

Бийберт къошуна Умарны чакъыргъанды, мадар излейди, соймейди малы къорарыгъын. Ичи иги тутмаса да, келгенди Умар. Не этер къарыуунг барды, старшинагъа къаршчы барыб ойнама! Умар Бийбертнин таналарына ариу къараб чыгъыб, имбашларын урду:

— Джюйюсхан, мен джарарыкъ зат кёрмейме, бу сагъатда андыз сууну джагъа туругъуз, бир-эки кюнден джау балхам келтирме.

— Бу барыудан барса, эки кюннге къабукъларын аллыкъбыз, — деди Бийберт, кёзлери хыны джаныб.

— Аллахны къолундабыз, не этерикбиз, ата-бабабызгъа да тёзюб турабыз.

— Сен билемисе кюкюне нечасы къырылгъанын? — Бийберт, ауазын акъыртыныракъ этиб, къошду: — Алгъаракъ эталлыкъ тюмюсе бир мадар? Мен сенден джугъуму аямам...

Умар кёзлерин джумаракъ этди:

— Джюйюсхан, мен кишиден хакъ алмайма — сизни юсюгюзде бузаллыкъ тюлме антымы.

Бийберт джарыгъыракъ болду:

— Сеннге бир-эки ууакъ аякълы бергенлигиме, аны ючюн джарлы боллукъ тюлме... Къалай ангыламайса алайчыгъын, болушургъа мадарынг бола тургъанлай?...

— Джюйюсхан, — деди Умар, ышарыб, — мен кишиден хакъ алаллыкъ тюлме, халкъны джарлылыгъына болушхан — бойнумда борчумду.

— Ким салгъанды сеннге ол бочну, эгечден туугъан?

— Бу джалгъан дуняда, — деди Умар, джашыртын хыйла ышарыб, — хар бир эсли адам, ол дунясы джарыкъ болур ючюн, башына мадар этерге кюрешеди... Мени къолумдан келген да олду.

«Ауузунг къандан толса да, къанлынга билдирме» дегенлей, Бийберт, Умарны айтханын онгсунмаса да, тюзю баргъан джанына сыларгъа кюрешди:

— Тюз айтаса, сени санларынг джандетде джатарына душман дау табсын! Биз джазыкъланы аллах алгъан бир джерибиз болур эди — кёблеге джарагъанса.

Бийберт, «Умар хакъ излемейди» деб, алай уллу терлемейди. Аймыса, «сокъур суйген — сау кёз! Анга берлиги юйде къалса, олмуду къабыргъасын тешиб чыгъарыкъ? «Тамгъан — кёлге тамады». «Макара кызы билсе да, къууанныкъды: артдан-артха бир гызмар болуб барады. Кимге ушайды экен? Не ата, не ана джууукъларында аллай адам болуб билмейме... Огъесе, къартлыгъым дженгиб, мени онглабмы тебрегенди ол аман тишсиз къатын? «Эшек улоуунг болмасын, къатын джёнгеринг болмасын» деб бурунгула билмейми айтхандыла! Бир адамгъа ышаныргъа джарамайды, артыкъсыз да бек, бу къатышхан дуняда»...

Салпыланыб ашырады Умарны Бийберт. Аны бу саятда кёзюне мюлкю азайыб баргъанча кёрюнюб, джюрек ауруулу болгъанды. Бийберт тели тюлдю, Замача. Зама джылкы сюрюу къурагъанлыгъына, тюз джарымын сибириб алдыла аскерге. Махтанама деди да, джангыз джашын да алыб кетдиле. Бийберт а джашын да тыйды, малын да чарпытмады, бу къотур къайдан чыкъды эсе да ансы?

Умар алдамагъанды Бийбертти — келтиргенди кёксюлдюм джау балхамны. Къалай алапат дарманды: эки джакъгъанлай, сотур этиб къояды. Энди уа таза кёлю бла ийнанады Салимге Бийберт: Умарны акъ джини

болгъаны кеппе-кертиди! Салемеликге табылмайды дарман ансы, Умар билмеген не барды дейсе? Ол, бир ишексиз, ёмюрде иги болмазлыкъ аурууду. Аджалгъа мадар джокъду — бир сылтау бла кетедиле. Бийбертти эсиндеди, былтыр — айтхан джерден кери болсун! — тууарлагъа салемелик киргенинде, ёкюрюб, ынгычхаб, сойланыб, кёзлерини акълары айланыб, джан бериб къойгъан эдиле. Болушалмагъан эди олсагъатда киши. Ол огъай эсенг, Умар, башын булгъаб: «Бу аджалды, анга мен билген мадар джокъду» — деген эди.

Сагъышлыды Бийберт. Джашындан болушлукъ азды, «джокъду» дерчады, джалчыла уа онгдурмайдыла. Сослан да аны шугутун сакълаб къайдан турсун! — пристав да, кюеую да кетгендиле, башларын алыб — энди оноу Сосланны къолундады. Тюнене элге бёрю джагъалы аскер соруусуз-оруусуз киргенди. Башчылары (къайсы къазакъ атаманды, къайдам?) Сосланнга тюбөб, ашхы джекириб кетгенди. Ач къауум аскери да, къолуна тюшгенни алыб, кеслери къраллыкъ джюрютедиле. «Патчах джанлыды» дейдиле, алай болгъанлыгъы ючюн, хайырындан эсе, хатасы кёбдю, Бу барыудан барса, чёплеб чыгъарыкъды болгъанны! Къайда эсе да, тасдыла джыйылыуда кычырыучу хашгенле, чегетте сингиб кетмеген эселе? Кесингден залимини кёрсенг а, бойсунурса, джыгыра, айыб этме! Джангыдан кюн тие тебрегенди, аллах айтса, асыры эртде къууаннган эдиле ачдан ёлгенле. Сосланнга бир кесек къроркъады Бийберт: ким биледи, ташадан-затдан атыб, ёлтюрюб къояргъа боллукъдула, таблыгъын мараб.

Сагъышлыды Бийберт. Кёлю джашауну тюрленмезлигине ажымсызланнганлыгъына, къораб баргъан джашауну шош мыдахлыгъы кёлекке этеди бир-бирде. Бу арт кёзюуде уа не бош затчыкъгъа да кыйыналады Бийберт. Бусагъатда уа киши сукъланмайды анга, алгъынча. Къайда сукъланч! Бийберт кеси огъуна сукъланады Темботха. Аны джугъу чарпымагъанды. Не силегей, не

сюлемелик тиймегенди гаммешлерине. Хыйлачыды Тембот — джалчылары алайына ишлете биледи. Юч ёзенге белгили Салимден да хыйлады, ол огъай эсенг. Онбеш гаммешни чарпымагъанды бир деб бири. Башха малларыны да джокъду хаталары. Беккъолду Тембот! «Тенгиз кёзлеуден суу тилей эди» деб, бюгюн огъуна огъайы джокъду садакъа джыяргъа. Эки кёзню бирин къоймайды. Элни басхан «бёрюлеге» да алай уллу джугъун джалатмагъанды, акъ офицерге эки къоюн кесген болмаса. Кесине табны уа эте биледи дейсе! Зама уа энди кимге бетсинирге билмейди. Патчах болгъан кёзюде — джылкъысы, бусагъатда да, майна, къойларыны семиз-семизи къораб барады. Джандет да, онгсунмай, мурулдайды, алай болгъанлыгъы ючюн, Зама, приставны заманын къайтарыр ючюн, малын огъай эсенг, джанын да берликди! Джашаугъа, бурунча, къууат келтирлик аладыла, сора ненги аярыкъса аскерден? Алай а, аштапир къауум да джукъламайды, дунияны къатышдырыб айланадыла, «уяныгъыз» дегенни айтыб. Не бла бошалыр экен арты?

Сагъышлыды Бийберт...

VIII

— Къарачайны сенича онбеш джашы болса, не хатасы бар эди? Къаллай кюнлеге къалыб турабыз! Сени муслиманнга кесилгенди киндигинг, халкъынга хайырынг джугъаргъа керекди, — деб, Салим Джашауну кёзюне битди. Тамбот да, аны сёзюн джакълаб, ышарыб, башын ууакъ-ууакъ силкеди.

Джашау, юч ёзенде айтылыб тургъан, огъурсузду. Зама бла Темботну сёзюне ийнансанг — «учхан къушдан

тук алады». Қыанатлыдан тук алыб киши да кәрмегенди, дүрген ётгүрлюгюне уа — сёз джокьду!

Аны ариу, ёхтем бетинден огьурсуз қыан қыурумайды. Ачыуланган кёзюуюнде аллына не «менме» деген адам да тюберге излемейди — атасы болса да, аярыкь тюлдю. Мындан алда Дырынла Қыалгьанда, кьошда, Джашау ашай тургьанлай, беш «бёрю джагьалы» юсюне барыб кьалгьандыла. Атаманларына кьойла эндирирге чыкь гьан болур эдиле. Ичгери кирир-кирмез ала, герохлары чыкьырматыб, алларындагьы сарымыйкь тамагьы бошлады:

— Кьолларынгы ёрге тут! Сууутунгу бер!

Джашау, не аз да тюрленмей, кьабынын джутуб, башын киргенле таба эринчегирек бурду. «Бёрюлени» башчылары хыны кьарамны эслегенинде, кьолунда героху унутурча болуб сорду:

— Сен кимсе?

Джашау, айран гоппанны тогьуб бошаб, бир джанына тюртдю:

— Сизге ким керекди?

— Бу, бир ишексиз, кьызылладанды. Алыгьыз муну!

— мыйыкьлы, нёгерлерине кьараб, кьолун силкди.

— Ашыкьма, джюйюсхан, сени сауут-саба керекли джеринг болмаз, бизге уа, кьошда бёрюледен малланы сакьлар ючюн, амалсыз керекди...

— Джаб ауузунгу дейме! — мыйыкьлы нёгерлерине терк буюрду: — Неге кьараб турасыз? Сыдырыгьыз юсюнде сауутларын!

Джашау, терк ёрге туруб, патронташларын тешиб, джерге быргьады.

— Джюйюсханла, была сизге азлыкь этмесинле, мени энтда барды сауутум, сиз, кьазауат этген адамла, бек сюе болурсуз, — деб, Джашау эшикке гьузаба чыкьды. Аны ызындан кьалгьанла да кьуюлдула. Ол, эрлай бичен кьалаугьа джетиб, тюбюнден кьол пулеметну

алыб, юслерине от джандырды. Патронташларын да тагъыб, атха минигенден сора, ызына айланыб, хылыкге ышарды:

— Азамат, иги джашча, бу ийнафыкъланы мыллыкларын бир къорат — мен ашыгъышма.

Чабхандыла тегерекге Къарачайны юскон басхан «бёрюле», нёгерлерин излеб, алай а табалмагъандыла мыллыкларын да. Джашау а, бир къошдан бир къошха бара, къарнын асыраб, «акъ», «къызыл» деб къарамай, «табсыз» кёргенин «агъызыб» баргъанды.

Тембот бла Салим бюгюн къошдадыла. Джашау да келе-келиб тубегенди. Салимни сёзлери Джашауну алай уллу къайгыртмайдыла — ол таб тукъум джууаб береди:

— Аллахны суйген къулу, муслиманнга киндигигиз кесилген эсе, гяурлагъа нек джалыныб кюрешесиз?

Сёзге Тембот къошулады:

— Джашау, мен сени джашладан башха кёрмейме, ол себебден джашырыр затым джокъду. Ма, кёресе, дунияны къутун алыб, большевикле оноугъа тюше тебрегенлеринде келгенди аскер, Къарачайгъа болушургъа. Халкъгъа орус патчах аман тюл эди...

Джашау джаябаш бёркюн къамчисини сабы бла джелкесине тюртдю.

— Мен ангылагъаннга кёре, — деди ол, — большевикле сизни мюлкюгюзге, малыгъызгъа иелик этерикдиле деб къоркъасыз, алаймыды?

— Алайды, Джашау.

— Да, бусагъатда ала сизден джукъ ала болмазла да! Огъесе «джангур къоркъуун джел этер» дегенлей, къуурт кирибми къалгъанды?

— Аллыкъдыла, мубарек, аллыкъдыла. Джанынгы да аллыкъдыла, ол огъай эсенг. Ала алкъын башларын кёлтюралмай турадыла. Аланы башларын, джыланни

башын эзгенча, эзерге керекди, — деди Салим, Джашау-ну дженгине тийиб.

— Тюз айтады, — деди Тембот да.

Джашауну кёзлери хыны джаныб, бети джаныуар кьан алды. Ол тишлерин кьаты кьысды. Бусагьатда, бир ишексиз, «большевикме» дегенни бойнун тиши бла огьуна юзерик болур эди.

— Кьоркьмагьыз, мен саулукьда киши бир тьогьогюзге тиймез!

— Джаша! Джаша! Сени кирик кёб уланла туугьа эдиле Кьарачайгьа!

Темботну кёзлери ышангылы джандыла.

— Эй, джууугьум, — деди Салим, Темботха айланьб, — «джангыз адам бий болмаз»... Тутхуч керекди.

Джашау Салимге джууукьлашды:

— Керек болса, мен беш негерим бла, не махталгьан аскеринги да чачарма, мубарек, сен анга ийнаныб кьал! Башха айтыргьыз джокь эсе — кетдим: сакьлаб турадыла.

— Ашхы джолгьа!

Джашауну ашыргьандан сора, Тембот, Салимге кьысылыб, шыбырдады:

— Билемисе, бу бизге амалсыз керек адамланы биринди, алай а биз да джукьлаб турмазгьа керекбиз.

— Кьолубузгьа сауут-саба алыб, кьазауат этерден озгьанбыз.

— Мубарек, сеннге киши «урушха бар» демейди: сау кьаллыкь. Иш анда тьюдью. Бьогюн-тамбла дегенча, кьызылла кирирге боллукьдула элге.

— Не этерге керекди да? Биздеги аскер аллай бирни билмейди дебми тураса?

— Аланы билгенлери бизге неге керекди? Кьалай кьыйын ангылайса сен сёзню! Кьызылланы аллын джамагьат кьобса — тыяллыкьды. Сёзден кьючлю сауут бармыды дунияда?! Тыш элlege кьызылланы заранын ай-

тыб ангылатсакъ, ала, бир да къоркъма, юрюлюб къал-
лыкъдыла.

— Таб тукъум айтдынъ да аны! Кеч этмей, экибиз
да тындырайыкъ ол ишни.

Тембот бла Салим оноуларын бирлешдирген кёзюу-
де, Джашау эки нёгери бла Огъары ёзеннге джууукъ-
лашхан эди. Джыйын джанлыча, атлыланы кёзлери
хыны джаныб, скулдерлери тюшгенди. Юч кюн бола эди
башчылары аланы къоюб кетгенли, энди уа, ма, тюбе-
генинде, биргесине чакъырыб, (не батыр болса да, сакъ-
лыкъ керекди!) кесини ишин тындырыргъа алыб ба-
рады.

Юсюнде гыбыр огъурсузлугъу болгъанлыгына, бар
эди Джашауну да тиширууладан юлюшю. Ышаныб эди
ариу Нюрсуюге. Аны таймаздан ышарыб, джарыб тур-
гъан тюрсюнюн тансыкълаб чыкъгъан эди ашыгъыш
джолгъа. Унуталмайды не эсе да Джашау Нюрсуюню.
Сёзчю къатынла айтханнга ийнансанг а, «Нюрсую, ан-
дан къоркъуб, амалсыздан джарыкъ болады», — дей-
диле.

Атлыланы джууукълашыб келгенлерин эслегенлей,
Файруз, Нюрсуюню — гитче эгечи, юйге чабыб кирди.
Джюреги кызыу уруб, тылпыуун кючден ала, не этерге
билмей, (аталары юнде эди) кёзю-башы бла «чыкъ!»
деб билдирди. Нюрсую, табсыз иш болгъанын сезиб,
гузаба чыкъды.

— Джашау келеди! Эки нёгери да барды!
Нюрсую бичен къалаугъа башын атды. Файрузну,
(джыджым учуна кытчасны бегите тургъан атасын
кёрюб): «Аттыны уа хапары джокъду, кесини джарлы-
лыгына къараб тургъан болмаса», — деб келди кёлю-
не. Атасы, аны джюрек къайгысын сезгенча, ызына бу-
рулду:

— Файруз, не къайгы барды, нек ёрелегенсе?
Къызын кёзлерин джыламукъ басды:

— Джашау келеди.

Аны атын эшитгенлей, къартны санлары башдан аякъ джызылдадыла.

— Къайдады къызчыкъ? Къоркъма, неге джылайса?

— Биченде букъгъанды.

— Эшикни чюйюн сал!

Башха мадар джокъду, хоншугъа-тийреге чабаргъа кеч болгъан эди. Аланы да кими—келир, кими—келмез: Джашауну аты айтылгъан джерде тёппе тюклери ёрге турмагъан адам хазна болмаз дегенчады. Ийнанмай эди гокка хансча чакъгъан Нюрсёй Джашауну келлигине. «Тамблагъа хазыр болуб тур», — деб кетген эди. Бююн а, Нюрсёйню «тамбалаларына» тёзе туруб, джанлыча джетгенди. Бююнлю, хар замандача, джиркъ Нюрсёй, тенг къызларына: «Келирге айтхан эди, нек келмей эсе да!» — деб чам этгенинде, ёмюрде джукъ айтмай, тынгылаб туруучу Муслимат: «Нюрсёй, асыры бек илешдиресе, ол сени бир абчытмагъа эди», — деген эди. Марджан:

— Къоюгъуз, Нюрсёй да, Муслимат да бош кюресиз. Ма, бюгече тузлу гютдю ашаб джатхан эдик да, ийнанамысыз? — Джашаулада суу ичдим. Эм алгъы бурун да, майна, кесигиз кёрдюгюз, Локъманны парийи мени гютдюме мыллыгын атхан эди, — дегенинде, къызла харх болуб, Муслиматны сёзлери джутулгъан эдиле.

Файруз быланы барысын да мыдахланыб эсине тюшюреди. «Не Ханафий керек эди сеннге уа! — дейди ичинден Файруз, «дуния таныгъан» Джашаугъа тиш къысыб. — Алай а ол да, акъ аскер элни басханлы, чегетге къачханды бир бёлек джаш бла, къачан энерик эсе да элге?».

Эшикни хыны къакъдыла. Атасы бла Файруз къарашдыла. Дагъыда къагъылды эшик, Джашауну хыны ауазы къызыны къулагъына ачыкъ келди:

— Ары ачыгъыз, къырылыб къалмагъан эсегиз!
Бир кесек туракълаб, джууаб эшитмегенинде, дю-
нгюрдете келиб, эшикни чортлатдыла.

— Нек ачмай эдигиз? Къайдады Нюрсую?

Атасы Джашауну аллына турду:

— Къызчыкъ юйде джокъду, къонакъдады. Не из-
лейсе бизден, ашхы улан?

— Сен къарт, кесинги тели-мели этерге кюрешме,
«Къонакъ-монакъ» деб, ала ётюрюк сёзледиле. Андан
эсе, тюзюн айт: къайдады къызынг?

Чакъырылмагъан къонакъны адебсизлиги къартны
ачууландырды:

— Сен адаммыса, къыркъ хайыуанмыса? Къайдады
бетинг, адебинг, намысынг? Къарачайлыдан туумагъан-
мыса сен? Ананг, сени табмай, бир уллу къара таш таб-
ха эди, ахырдан да ары...

Джашау, къартны бир джанына тюртюб, Файрузну
къолуна кыны узалды.

— Уллу къызынгы къонакъгъа ашыргъан эсенг —
бу да боллукъду...

Джазыкъ Файруз, джыйын джанлы таргъа тыйгъан
улакъча, кычырыкъ этиб джылады.

— Къайда, джашла, муну ары къоратыгъыз менн
аллымдан, — деди Джашау, кызына мыллыгын атхан
къартны кёргюзтюб.

Экеулен къартны бир джанына джанлатханларында,
Файрузну аманны кеминде сюйреб чыгъыб, атха минди.

«Ой, атдя!» — деб, кызыны кычыргъан тауушу
къартны джюрегин эзиб, ол, сенекни алыб, атлыгъа уч-
ду. Солур кёзюую тауусулгъан болур эди насыбсыз
къартны: Джашау, герохун чыгъарыб, ышанламагъан-
лай, бир-бири ызындан юч кере атды. Файрузну атасы,
эки къолу бла къарнындан тутуб, төрт бюклениб, тенти-
рей келиб, джерге къобмаздан ауду.

...Среди звоя и пыли
Мы с Буденным ходили
На рысях на большие дела.
По курганам горбатым,
По речным перекатам
Наша громкая слава
прошла-а-а...»

Джырны макъамы кенгнге джайылады. Аскер бѣлек, узакъгъа созулуб, сафын бузгъанды. Добай ординареци ызындан барады, байракъны тутуб. Къызыл байракъны джелчик тарайды. Аны ызындан джулдуз къашха аджирдеги — Хамитди. Сол джанында — Сергей бла Хасан. Джырны тауушу тунакыдан-тунакы чыгыб тебегенинде, бѣлекни тамадасы, къара джамчысыны къанатларын джел тарай, атны юсюнде, ѳзенгиден кѣлтюрюлюб, ызына айланыб, къысха буюрду:

— Подтянись!

Аскерчиле олсагъатдан саф-саф боладыла. Налланган атланы аякъ тауушлары кесгинден-кесгин чыгъады. Сау эки кюнню къаты урушдан сора солуусуз келсе-ле да, джарыкъдыла аскерчиле. Атлагъа татыгъанды: кѣбюсю абынадыла. Тизилишиб, тар тау джолчукъдан талагъа чыкъгъанларында, солургъа буйрукъ болду. Хар ким, атларыны айылларын бошлаб, ауузлукъларын алыб, олтурдула. Командир, картаны джайыб, бармагъы бла нени эсе да излейди:

— Комиссар, къаллай бир къалгъанды?

— Мен билгеннге кѣре, юч сагъатлыкъ джолубуз барды алкъын, — деб таукелсизирек джууаб береди Сергей.

— Бу барыудан барлыкъ эсек а, юч кюннге да дже-талгъа эдик, — дейди Хамит. Командирни джити кѣзле-ри аны эслейдиле:

— Неге ашыгъаса аллай бир, джигит?

— Командир джолдаш, — дейди, тамагъын бошлаб,

Хасан, — ол ашыкъмаса, ким ашыгъырыкъды — хар тийреде бир суйгени барды, сора...

Аскерчиле бирден харх боладыла. Хамит бир кесек кызарады.

— Огъай, командир джолдаш, Хасанны барды бир къаракъашы ансы, Хамит, мен билгенли, ёмюрде тиши-рууну бетине да къарамагъанды, — дейди Сергей, Хамитни имбашындан къагъа. — Биз экибизни аллай зат эсибизге да келмеучен эди, къайгъыбыз кеб эди, къуру приставны «саугъасы» огъуна нени багъасы барды!

Киши джукъ къошмайды комиссарны сёзлерине.

— Да-а-а, — деб созады командир, сагъышланыб, — къысха заманны ичинде кыстарбыз акълапы джерибизден. Олсагъатда, хайдагъыз, сайлагъыз, кимни суйсегиз да. Тюзмю айтама, Хамит?

Хамит бу джол къулагъыны учуна дери кызаргъанды. Не эсе да бююнлю аны мыдах болгъанын командир эслеб турады.

— Хамит, нек мыдахса? — деб сорады ол, аны таба ийилиб.

— Мен сагъыш этген бир зат барды, командир джолдаш: акъ аскер элни басхан эсе, джашла да юйден кетгендиле, бир ишексиз... Къартла уа нете тура болурла?

— Ала уа кишини аярыкъ тюлдюле... Алай а сен кёлюнгю аман этме, бир зат да болмаз. — Бир кесек сабырыракъ болуб: — Джаны сау адамланы, солутмагъанлай, сюрюб айланыргъа мени эркинлигим джокъду, ангылагъыз аны.

— Командир джолдаш, биз арымагъанбыз, энтда эки кюнню солуусуз джюрюяллыкъбыз, — деди талай аскерчи.

— Сау болугъуз, билеме сизни джаныгъызы аямазлыгъыгъызыны, алай а аскерчи тебинмез кючлю джорукъгъа бойсунургъа, керекди. Солугъуз энтда эки сагъатны. Кошортагъа джетерикбиз барлыкъ джерибизге...

Солуб башлагъандан сора, къызыу джюрюш бла джолгъа джарашдыла. Аскерчилени кёбюсю бурма четгетли тауладан кёзлерин алалмаидыла.

Ариуду бу ёзен! Къобан, эмилик Къобан, ёшюн уруш этиб, кесин къаялагъа уруб, кёмюклениб, амалсыз бойсунуб, энишге барады. Боркъулдаб къайнаса да, асыры сууукъдан, ауузунг бла бир ичаллыкъ тюлсе! Минги Тауну айрысы агъарыб, къол аяздача кёрюнеди. Къаб Къабакъгъа джууукълашыргъа, шок атылгъан тауушла чыкъгъанларында, командир, болумну билир муратда, бёлекни тохтатыб, ючеуленни алгъа джиберди.

Аланы кёб мычыгъанча кёрюб, командир, тынгысыз болуб, сагъатына дженгил-дженгил къарайды. Келдиле тахсачыла: Хамит, Хасан, Николай.

Аланы билдиргенлери адам къууанырча тюл эди: кёпюрню къатына кёб адам джыйылгъанды, кёбюсю сауутланымды.

— Аскерчи джолдашла! — деди командир, — халкъны бизге акъланы эгетлери удуб, аллыбызны тыяргъа умут этиб турадыла. Биз адам ёлтюрюрге келмегенбиз, джерибизни къорууларгъа келгенбиз, аны унутмагъыз! Джамагъатны къарангылыгъына базыб, кёресиз энди не этгенлерин. Сизни ичитизде, тёзюмсюзлюк этиб, сауутхасабагъа узалгъан болса — эшитмедим деменгиз. Таулула бизни ангыларыкъдыла, джангылгъанларын айырта билсек. Тюзю, заманыбыз бир кесек кетерикди, алай болса да башха мадар джокъду. Айтханымча, сынгар бир окъ да атмазгъа буюрама! Комиссар, биргенге былайларын иги таныгъан бирни ал да, кел мени бла.

Хамит бла Сергей, командир да орталарында, джолгъа чыкъдыла. Ала джууукълашыргъа, джыйылгъанланы ичинден къайсы эсе да: «Неге къараб турасыз, уругъуз гяурланы!» деб шок атды. Сергейни къолу кеси аллына герохну къабына узалгъанын командир кёзюню кыйыры бла эследи:

— Сабыр бол, комиссар!

Бетден-бетге джууукълашдыла. Хамит, хыны тюрскон алыб, тѣпелери бла къарагъан таулуланы эслейди. Ала-ны бир-бирлери тишлерин къысадыла. Бир кесекден къозгъалыу—дауур чыгъыб тебрейди.

— Джамагъат, — дейди Хамит сабыр ауаз бла, — командир джолдаш шошлукъну излейди.

Дауур сѣл болады. Командир ашыкъмайды, ол хар сѣзюн чегиб кѣрюрге керекди, быллай джерде ѳтгюрлюк болушурукъ тюлдю.

— Джолдашла!—дейди ол, билир-билмез хырхаракъ ауазы бла. — Биз Север Кавказны ичинде кѣб джерде айланыб келебиз. Командованиени буйругъу бла, бизни отряд Къарачайда олтургъан акъ банданы къыстаргъа керекди. Ол бойнубузда борчубузду. Хаб-джюк сууну юсюне къалкъгъанча, хар бир миллетдеча, сизде да болурла аман адамла. Ала аздыла. Мындан ары уа, Совет власть джолуна къаршчы тургъаннга аяу саллыкъ тюлдю: ол урунган джарлы халкъны къралы-ды, адамлагъа эркинлик береди...

Командир Хамитге къарады. Хамит аны сѣзлерин кѣчюрюб бошагъанында, ичлеринден алашаракъ къартчыкъ чартлаб чыгъыб былай айтды:

— «Совет власть алапатды!» дейди тамадагъыз, джашчыкъ, ол сабийлени джыйыб, гяуур диннге юретирикди, къартлагъа азаб чекдирликди. Нек кюрешеди власть бизни бла?

Хамит командирге кѣчюргенинде, ол ышармай чыда-ялмады.

— Таулула, — деди ол, — хар бир миллет бизни къралда, къаллай динни сойсе, аллайны тутаргъа эркинлиги барды. Қим айтады сизге «сабийлени сыйырлыкъдыла» деб? Совет власть азаб чекдирлик тюлдю, шохларым, ол сизге болушургъа келеди. Ма, сиз былай-

да сѣлешген кѣзюуге нѣнча гюнахсыз адамны асхан болурла Шкурону офицерлери. Ёлген ёлюкню — патчахлыкны — айнытабыз» деб кюрешедиле ала. Алдатмагъыз кесигизни, патчахлыкъ ёмюрге къайтыб келлик тюлдю, ийнаныгъыз анга! «Деникинден болушлукъ боллукъду» деб базады Шкуро, биз аны аскерин чачаргъа керекбиз!

Биягъы къартчыкъ, Хамитни ауузуна чабаргъа ырым этиб, эсине не эсе да тюшюб, унутуб къояма деб къоркъгъанча, тесукъагъа кириб, тебджилдеди. «Къайда кѣргенме мен муну!» — деб келди Хамитни кѣлюне.

— Джашчыкъ, — деди къартчыкъ, — мен сени уатаныйма, сен красноармейс кийимле кийгенлигинге Эсингдемиди, Эки Арада бирге къой кютгенибиз?

— Идрис, сенмисе? — Хамит атдан секириб тюшдю. Сергей бла командир къарашдыла.

— Командир джолдаш, мен быланы ичлеринде кѣб джашагъанма. Мен билгеннге кѣре, бу экиси бирге къой кютгендиле...

Командир, чубур мыйыкчыкъларын сылаб, суююмлю ышарды:

—Ишь ты, переводчик! Ай да комиссар!

Хамит, ызына терк айланыб, командирге:

— Командир джолдаш, комиссар тюз ангылагъанды: биз бирге къой кютюучен эдик алгъаракъда, — деди.

— Джашчыкъ, сен, бизден джашырмай, тюзюн айт, ма, сен да, джангыз анангы къоюб кетиб, кѣб айланыб келесе, Аллахха шукур, сау-эсен окъдан къутулгъанынга.—Идрис Хамитни джагъасындан тутду. — Тюзюн айт: нек кюрешедиле была бизни бла? Ёмюр кыямадан бери джер «даулаб» кюреше эдик да, энди уа, айтханларына къарайбыз да, орус аскер да бери «джашаргъа келеди» дейдиле. Джашаргъа келселе уа — алагъа

да джер керекди. Биз джазыкъланы таргъа тыяргъа умут этедиле.

Хамит, зытчы-мытчы болуб, командирге кѣчюрдю. Ол, башын силкиб, «джууаб бер кесинг» деб, билдирди.

— Идрис, джамагъат! Биз барыбыз да, Къарачайдан чыкълан джашла, разылыгъыбыз бла бармагъаныбызны уста билесиз патчахлыкълны кѣорууларгъа. Зорлукъл бла элтдиле урушха. Талай джылны кѣолубуздан шкогубуз тюшмей айланабыз. Алгын зор бла урушха не эселе, энди уа кесибизни эркинлигибизни сакълыйбыз... Аны нечик билалмайсыз, бойнугъуздан ъмюрлюк боюнсха басыб тургъан джазыкъла? В. И. Ленинни айтханы алайды: «Хар бир миллетге — рахатлыкъл! Хар бир миллетге — баш бошлукъл... Къаллай динни суйсе, аллайны тутсун»... Идрис, азмы кыйналгъанбыз экибиз, джалгъа джегилиб? Орус аскер бизге джашаргъа келмейди — терсине ангыламагъыз! Биягъында, командир айтханча, болушургъа келеди. Мен сизге айтыб ангылатдым тюзюн, суйтенигизча этигиз, аскер бѣлек а сизни бла уруш этерик тюлдю.

— Багълалы таулула! — деди командир, джыйылгъанланы аулаб, — джерибизни басхан акъланы кыстаргъа керекди. Заман багълалыды, аны юсюне, аскерчиле да арыгъандыла. Сауутубуз-сабабыз джетиширикди. Бизни бла барыргъа разы — аллына атласын! Каппуш улу, чакълыр аскерчилени!

Таулуладан джыйырма адам алгъа чыкълды. Аланы кѣбюсюню саууту барды, кеслери да джашдыла. Командирни буйругълу бла ала отрядха кѣошулдула. Аскер бѣлек элге джууукълашыргъа, сент-гунт чегетчикни ичине джыйыб, командир аскерчилеге болумну ангылатды:

— Мындан ары кирсек — сезерикдиле. Джауну кюнчонден бизни хапарыбыз джокълду. Алгын бурун, джолдашла, не бек ашыкълсакъл да, тахса билмей мадар джокълду, амалын табсакъл, партизанла бла да байлам-

лы болургъа керекбиз. Сиз ючюгюз — (Хамитни, Хасанны, Добайны кѣргюзтдю) урушдан къайтхан джашла—къоркъуусуз кираллыкъсыз элге. Хайдагъыз, ашхы джолгъа!

Командир, Хамит бла Добайны къолларын къаты къысыб бошаб, Хасаннга узатды.

— Командир джолдаш, меннге кѣрюнюрге боллукъ тюлдю аланы биргелерине.

— Нек? — деб сейирсинди ол.

Сергей командирни къулагъына неле эсе да шыбырдагъанында, ол, башын мыдах булгъай, келиб, Хасаннга айланды:

— Ашхы. Ол экиси барсала да, боллукъду. Мен а сени къолум бла ол дунягъа ашырыб къоя эдим...

Чегетни теренине кириб, командир, экеуленни гѣзетге салыб, аскерчилеге солургъа буюрду.

Х

Хамит бла Добай элден кѣз байлангандан сора къайтдыла. Командир эджиги - юстюне болумну соруб билди. Джауну кючю асламды, кеси да таб джерде орналыбды. Бугъар джер джокъду дерчады: къайры кирликсе тау этекде?

— Партизанладан хапар билалдыгъызмы?—деб сорду командир.

— Ала эртденбла тогъуз сагъатда Ексюзле джанындан кирликдиле элге. Биз бир джанындан, ала да — бир джанындан... Тюшерикдиле сора къабханнга акъла, — Хамит сѣзлерин бир-бири ызындан басындырыб, кѣзлери джандыла.

— Тохта-тохта, сагъат тогъузгъа бизни алайда боллугъубузну ким айтды сизге?

Хамит, имбашларын джыйырыб, сейирсинген тюрсюнге кирди:

— Командир джолдаш, ары дерими турлукъбуз со-
ра? Биз...

— Чырмаусуз боллугъубузгъа ажымсызлыкъ къай-
да? Хар тюрлю затха тюбейди адам...

Командир къол аязы бла мангылайын ышыды.

Сёзге Добай къошулду:

— Командир джолдаш, партизанла бла бизни ара-
бызда джюрюрюк адам сакълаб турлукъду, аны ючюн
чыртда къоркъмагъыз!

— Аны иши башхады. — Командир къаш керди. —
Элчилеге къалайдыла?

— Джарлы, бай деб къарамай, табханларын сый-
ырыб, къарынларына уруб айланадыла. Къарт, сабий
деб къарамай, хатерсиз, азаб чекдиредиле.

Командир, хыны тюрсюн алыб, башын силкди.

— Киши ёлтюргенмидиле? — деб сорду Хасан Ха-
митге.

— Къамботну асхандыла.

— Алай болургъа чоту джокъду! — Сергей олтур-
гъан джеринден секириб турду. — Ажымсыз билемисиз?

— Ажымсызды, Серёжа, ажымсызды. Ханафий да
тюрмедеди, не ючюн ёлтюрмей тура эселе да?.. — деди
Добай, мыдахланыб.

— Эх! — Сергей тишлерин къаты кысыды...

Тынгысыз танг атар-атмаз, буйрукъ бла аскерчиле
къызгъалыб тебредиле. Ат кишнеген, ёзенги, джюген
зынгырдагъан тауушла чыгъыб башладыла. Къараб-къа-
рагъынчы отряд хазырланды. Кюн да къызгъынчы, ас-
кер элге кирди. Хамит бла Добай, айтханларыча, Азрет-
ни партизанлагъа джибериб, командирге билдирдиле.
Акъланы юслерин аскер басарыкъды деб акъыллары
болмаз эди — киши кымылдамайды. Алай а мычымай

ала—сансыз-санаусуз аскер — не аз да алгъасамай, мыллык атдыла.

— Бычакъланы хазырлагъыз! — деб буйрукъ берди командир, аскерчилени аллында къушлай учуб. Къатыш-хандыла эки къаууму да. Солуб тургъан атла ёшюн уруш этедиле, артха турмай. Бычакъла зынгырдагъан, ат кишнеген, ынгычхагъан, богъурдакъ тауушла чыгъадыла. Командир, эки акъны агъызыб, ызына терк буру, лады, алай болгъанлыгъы ючюн, сыртындан да бири керилирге ырымлаб келеди. Ол кёзюуде, Хасан, шыб деб джетиб, аны къабыргъасындан сермейди, «бёрю джагъалыны» аты чочуб, эки арт аягъын мийикге атады, айылы бошланыб, джери къарын тюбуне таяды. Акъланы иги кесекге ыхдыргъандыла. Бир кесекден Азрет джетеди аты бла. Хамит анга къыджырайды:

— Не барды сеннге былайда? Бар Зулкъарнайгъа, къачар джолларын кес де. Ангыладынгмы? Аууш бла къачарыкъдыла. Тез бол!

Азрет ашыкъмайды.

— Ханафийни бошларгъа керекди, — дейди ол, уллу къычырыб.

Хамит бла Сергей, алларына тюбеген ючеуленни ёлтюрюб, тюрмени эшигин чачдыла. Ханафий мыллыгын атыб чыкъды. Тёгерегине къараб, иесиз чахаласха бара тургъан атланы бирин тутуб, секириб юсюне минди. Эмилики акъ офцерни аты, иесинден башханы ауурлугъун кёлтюрюрге суймейди, алая таулу джашны къолу къатыды. Бир-эки джюгеннге ургъанлай, «бузоу алады».

— Совет власть ючюн, эркинлик ючюн—алгъа!

— Ура!

Акъ аджир сюзюлюб, къушлай учады. Ханафийге экеулен чабханлыкъгъа, бирин агъызгъанды. Къызгъан ат кесин тыялмай, алгъа уруб кетгенди да, Ханафий ызына айланады. Энтда табсыз болду — джауну сол джанына тюшюб къалды. Ханафий тёгерек бурулуб, онг

джаныдан киреди — сермерге алай табды. Уллу бычакъ хауада сызгырады — акъ боюн тюбуне болады. Ханафий талай джауну джоппу джыйылгъанын кѣреди, аланы орталарында кызыл байракъ тѣгерек бурулады. — Добайны таргъа тыйгъандыла, бир ишексиз. Ашыгъыргъа керекди! Аллына силкинир-силкинмез сол имбашы кызады. Хата джокъду. Ол эрлай джетеди, алая кеч болгъан эди. Кызыл байракъ ауа тебрегенлей, Хасан джетиб алады. Бир кесекге кечикдиле Хасан бла Ханафий — джан болалмады Добай сегиз адамгъа — толмады мураты ариу Суратны. Чачдыла джыйылгъан акъланы, аякъ тюбде къоймадыла Добайны ёлюсюн.

Узакъ болмай Сергей акъ офицер бла къаджаулашыб кюрешеди. Хыйлады офицер: Сергейни онгун алгъанды. Кериледи имбашын мараб, алая, Азрет аны кьолун сермегенлей, ачы тукъум кычырыб, бармакълары бла биргелей бычагъы джерге тюшеди, аягъы ёзенгиге бегиниб, аты юркуюб, суюреб барады.

— Сау бол, къарнашчыгъым, — дейди комиссар, ышарыб.

Къаб-къабакъчыладан да бешеулен сойланнгандыла джерге — ючюсю ауур джаралыдыла. Ординарец бутундан джаралы болгъанды, командирге «теджелген» бычакъ учхаракъ тийгенди да. Аtdан тюшюрюб, бир джаякълаб олтуртханды Умар аны. Энди, кѣнчегин джыртыб, джарасын суу дарман бла джууады. Аямады Умарны джауну огъу, джелкесинден тийиб, джерге къаблады. Ачы темир таууш этиб тиедиле бир-бирине бычакъла; адамла ундокъланнгандыла. Хамит акъланы асыры эртде «къачыра» эди, алкыын кючлери кѣбдю. Адамланы ичин джырыб, сары мыйыкълы Ханафийге мыллыгын атыб келеди. Джаныуар къан алгъанды, ауузу от чагъады. Бетден-бетге тюешиб, бычакъланы чакъдырадыла. Ханафий душманны кючлю, уста болгъанын сезеди: эки-юч сермешгенлей, бычагъы джерге тюшеди.

Таулу джашны санлары кыйылыб, сууукъ тер урады. Огъай, ол былай эртде ёлюрге излемей эди, тау этекге кызыл байракъны ёмюрлюкге орнатмай. Акъ сауутсуз джашха тиймейди, хыны ышаргъан болмаса:

— Къоруула кесинги, эркиши эсенг, итден туугъан!

Ханафий ат юсюнден узалыб, джерге чанчылыб тургъан бычагын алады. Ойнайды хауада сызгырыб уллу бычакъ, ойнайды ат белинде таулу джаш, алай болгъанлыгъы ючюн, джауну къолу кючлюдю, урушну эбине тюшгенди, сермейди таукел. Ханафий башсыз къаллыкъ эди, джаныуар тирилиги болмаса, — атны къарын тюбю бла чыгыб, къаныкъмай, сермешеди. Энтда онг алады мыйыкълы. Онгсуз болгъанды Ханафий, не этерге билмейди. Ол бютеу кючюн джыйыб, ат джерни юсюне ёрге сюелиб, аямай сермейди. Мыйыкълы акъыртын суймезден сылджырайды... Ханафий дженг учу бла мангылай терин сюртеди.

— Совет власть ючюн—алгъа! Ура-а-а! — деб, командир, бёлекни ызындан тизиб, акъланы сюрюб барады аууш таба. Ауушха мыллыкларын атханлыкъларына акъла, Зулкъарнайны пулемету къурмашча чартлаб тебregenди. Қъалгъан джашла да ышанлаб атадыла. Акъланы къачар джерлери джокъду: алларында — пулемет, артларындан да сюрюб келедиле. Мычымай пулемет тохтайды. Аtdан джыгъылгъан акъланы бири. сюркеле барыб, Зулкъарнайны атханды. Кеси да узакъгъа кеталмагъанды: Сеит эслеб, агъызгъанды. Кёлтюралмады гёджеб окъну, сабыр, ынгычхамагъанлай джан берди. Тулланды къутасчач Зайнеб — кёралмады къууанч кюнню Зулкъарнай. Джабды аны кёзлерин Сагъит, къанын алыргъа ант этиб. Пулеметну тохтагъан кёзююнде акъла, башларын алыб, къачар къайгыгъа кирдиле. Сюрдюле ызларындан ётгюр командирни аскерчилери... Чёргедиле Хамитни суйген атын, кеси да джаралы болду. Тилсиз хайыуан, тыпырдаб, джан берди. Хамит,

анга к̑араялмай, джылары тамагъына тыгъылыб, сыр-
тын бурду. Ариуланды акъладан тау этек, джыйды джа-
магъатны командир, кескин, к̑ысха с̑ез айтды: бюгюн-
ден ары Совет власть орналады элигизде, анда-мында
бандит бар эсе, кесигизни кючюгюз джетерикди. Амыр
Совет властны — джангы чык̑гъан кюнню — алгъыш-
лады:

— Салам, джангы чык̑гъан кюннге!

Салам! Салам!

Эркин джуртда к̑аш кергенди

Хар бир адам.

Чабсала да джыйын джанлы,

Ак̑ б̑ерюле,

Узак̑ джары баралмайын,

Джан берирле.

К̑ызыл байрак̑ тагъылгъанды.

Джашар ючюн.

Танытады К̑ызыл Аскер

Етгюр кючюн.

К̑аушатханды б̑ерюлени

К̑ызыл Аскер.

Уруш оту джук̑ланнганды —

Солуйду джер.

Салам, джангы чык̑гъан кюннге!

Салам! Салам!

Емюрлюкге к̑аш кергенди

Хар бир адам...

Командир, Амырны к̑олун к̑аты к̑ысыб, имбашын-
дан к̑агъады: «Джаша!» Ашыгъыш эди командир.
К̑артла, аны к̑учакълаб, джыламсыраб, к̑ёб ашыгъыш
с̑ез айтыб ашыргъан эдиле.

XI

Бир ыйыкъдан к̑айтхан эди Сергей тау элге. Ал-
к̑ын к̑айгъысыз джашарча тюл эди болум. К̑ошлада,
тыш элледен Джашаудан тарыгъулары к̑урумайды

адамланы: ол кереклисин сормай-ормай алыб туруучанды.

Сергейни башчылыгы бла сауутланган отряд кыралганды. Излейдиле Джашауну, төрт джаякыга джайылыб — табалмайдыла, тарыгыу а кырумайды. Юч кюн болады, биргесине төрт адамы да алыб, Хасан кетгенли, аты-чуу чыкмайды. Төртюнчю кюн Ханафий бла Сеит джайылгандыла излей. Чегетни ичинде табхандыла Хасанны ёлюгюн дуккулланыб, башы да — кызыкыга чанчылыб. Билалмадыла хапар кыалган төртюсүнден. Көлтюралмалла джашла бу джаныуарлыкны, кёбюсю, асыры ачудан, джыладыла. Бюгюн кюн да джылайды, Хасанга бушууланыб.

Таулула баш энишге кыарагандыла — сагышлыдыла: кыалайда букыган болур Джашау? Төгереклешгендиле.

— Энди, сиз билген бла, ол бу төгерекеде джокыду, алаймыды? — деб сорады Сергей.

— Узакыда уа тюдю, — дейди Сеит. — Кыалай эсе да таб джерде бугуб турады.

Ханафийни бети кыаралганды — Хасанны ачыуун ёмюрде унуталлык тюдю! Ол көлүндегин айтады:

— Мени Совет власты адамы болганыма ийнанымысыз?

— Ол дегенинг неди? Шашханмы этгенсе? — Сергей, джыйылганлагы кыараб, имбашын урады. — Ханафий, мен сени таныялмайма. Разы тюлме ол айтханынга.

— Тамбла мен аны тутуб келмесем — адам тюлме! — дейди Ханафий ачуланыб.

— Ханафий, ол сени - мени кибиклеге бой берлик джаш тюдю — саулай кыолгы тюшмезге болур, — дейди Сагыт, терен сагышха батылыб.

— Джанына кыоркыган—келмесин, мен кесим басырма.

Сергей тебеди:

— Биз сеннге, къалай суюсенг, алай этдирлик тюлюбюз — революцион сакълыкъны унутма!—бусагъатда аллыбыз тюбегеннге ийнаналмайбыз. Сеит, Хамит, сен барырсыз тамбла, биргегизге да юч - тёрт адам алыгъыз — Джашау кеси джангыз тюлдю.

Чыкъгъандыла бешеулен болуб, Джашауну излеб. Талай кюшха айлангандыла — киши тюзюн билмейди, билген бар эсе да, (кимни ичине кириб чыгъарыкъса?), дертден кюркюб, джашыра болур, ким ёлюрге сюеди дейсе!

Атлыла, ашхы айланыб, кюнню ауурлугъу кетерге, чегет ичинде ат кишнеген таууш эштиб, ашыкъдыла. Сезим бу джол алдамагъан эди — Джашау нёгерлери бла «ашагъанын сингирирге» чыкъгъан эди. Олсагъатлай сезген эди Джашау кызылланы. Ызына айланыб, бирэки да шок атыб, ёлюм къара къачды. Сюрдюле ызындан, джууукълаша тебегенлей, Ханафий, тилек халда джалынады:

— Ёлтюрмегиз, тилейме. Джаны саулай алыргъа керекди.

Къызгъан атла терлегендиле. Хамитни тёзюмю тауусулгъанды. Герохун чыгъарыб, кёб мараб туруб, атады — Джашауну аты джыгъылады, кеси чортлаб тюшеди. Нёгерлери да эрлай атларындан тюшедиле. Алгъасамайдыла бандитле — къараб-къарагъынчы думп боладыла. Къайры кетгендиле была? Ханафий бла Сеит Хамитге хыны къарайдыла: «Бош юркютдюнг, замансызлай» Атладан тюшюб, шыкъртсыз джайыладыла. Тереклени ичлери бла, билир-билмез, гылджа-мыджа бурулгъан джаяу джолчукъ кириш къаячыкълагъа элтеди. Шыкъртсызды тегерек. Асыры шошлукъдан, кюулакъларынг дууулдайдыла. Къаяланы бирем-башлаб тинтдиле — адам болгъан ышан билинмей эди. Джыйылдыла джашла бир джерге оноулашыргъа.

— Джерге кириб кетмеген эселе, къайры тас болуб къылдыла была? — деб сейирсинди Хамит. —

— Огъесе, ызларына тюшала болмазбызмы?

— Узакъ кетмегендиле, былайдадыла. Иги къараргъа керекди, — деди Сеит.

— Къарадыкъ шойда? Андан ары къаяланы несин тинтериксе, бир айт?! Кёкге учмагъанларын а мен да билеме... Къайдан атдым эсем да, мен хайырсыз. — Хамит сокъуранады этген ишине.

Къаядан узакъ бармай, этек сюреминде къара суучукъ агъады. Ханафийни ауузу ёт татыу этгенди — ичи къара джаулай джанады. Ол суу ичерге джанлайды. Энишге ийилиб, бир-эки джут уртлагъанлай, — бурнуна къан ийис урады. Къусары келиб, башын ёрге тутду — сууну бети, билир-билмез, къызаргъанча кёрюндю. «Тоба-асто! Биягъында ариу суу шой эди да?» Ханафий нёгерлерин чакъырды:

— Кёремисиз бу сууну? Биягъында таза эди, энди уа — къызарыб келеди. Къан ийис этеди кеси да, ийисгеб кёрчюгюз.

— Бу уа джангы этни ийисиди, джууугъум, — деди биринчи Сеит.

Тенгле соруулу къарашдыла.

— Сууну чыкъгъан джерин табаргъа керекди, — деб Хамит тик ёрге мыллыгын атды. Къара суучукъну чыкъгъан джерин табмакълыкъ алай тынч тюл эди. — Къаяны этегине тирелиб къалады.

— Къайдан эсе да къаяны ичинден чыгъады, — деди Хамит. — Иги къарагъыз. Сакъ болугъуз.

Бир кесекден, къол булгъаб, Сеит барысын да чакъырды. Ол, уллу ташны кёргюзтюб, айтды:

— Бу дорбунну эшигиди, бир ишексиз, мен ачайым — сиз хазыр болугъуз!

Таш сылджырагъанлай, бурунларына джылы тылпыу урду. «Машалла Сеитге — табды!» — деб, ичинден

кьюуанады Ханафий, Хасанны дертин алыргъа ашыгъыб. Секириб тюшеди дорбунну ичине — къалгъанла да ызындан.

— Къайдады Джашау? — Ханафий, огъурсуз къан алыб, хатерсиз тебгенди. Къойну санлаб бошаб, къазан асаргъа хазырлана тургъан экеулен, сёз айтмай, къолларың ёрге тутадыла.

— Билмейбиз, — дейди аланы бирлери. Туталмадыла бу джол да Джашауну — сыбдырылыб кетди...

Сергей таза кёлү бла ачыуланганды:

— Шайтан бёркю джокъ эсе, къайры думп болду? Дорбуннга джыйдыгъыз эсе... башха чыгъар джерн джокъ эсе... Бешеулен джангызны онглаялмагъан — айыбды...

Кетгенди, кишиге да джукъ айтмай, Сеит, къошлагъа чыгъыб. «Кимге къонуш болгъан болур Джашау? Анга бир болушхан адам а барды. Кимди экен?»...

Сеит, не этиб, эс джыйыб, тюзеталмайды — ала айланмагъан къош къалгъанмыды? Бийбертникилеге да, Заманыкъылагъа да айланган шой эдиле да?! Джарлыла уа джашыраллыкъ тюлдюле. Огъай! Олсагъатдан тынгысыз оюм эсине тюшеди: «Биз билмеген ташада болурму, къайда эсе да терс джаякълаб? Сюлемен билмеген не барды? Анга бир сорайым, не болса — ол болур!» — деб таукелленеди Сеит, джолу боллугъуна асыры бек ышаналмай.

— Заманы къошларымы дейсе!? — Сюлемен кёзлерин сейирсиниб джандырады. — Да, ашхы улаң, сен билгенни билеме мен да...

— Башха джерде джокъмуду, Сюлемен?

Къартны кёзлери къайгъылы ойнайдыла. Тили тутулуб бир кесек турады.

— Не этесе, джашым, аны къошун? Керек адам кеси санар. «Уллу суу бла отдан кесинги сакъла» дейлер, «ач къарным — тынч къулагъым» деб турмаймыса?

— Мен а болушурса деб тура эдим... — дейди Сеит мыдахланыб. — Ёмюрлюкге бирге бел бюкген эдик, бир туздамны ашаб...

— Аллах бла разыма, мен билген зат бар эсе — ай-хай, болушайым, табу этиб да.

— Билемисе, Сюлемен, излеген адамыбыз барды. Мени кѣлюме келген бла, аны не Бийберт, не Зама джашырадыла. Бийберт элдеди, Зама уа кѣбден бери кѣрюнмейди... Джашау аны кѣшунда бугѣуб турады, кѣайда эсе да узакъ бармай...

— Хай-хай-хай! Атын-затны сагъынма — аты аман джары айтылсын! Бир джарлыса, нетесе аллай кѣайгыны башынга алыб? Керек болса, бурурла бойнун бек дженгил сенсиз да — къралны кючю уллуду. Бизден кери болсун боюн тюбюне.

Сеит Сюлеменни Джашауну атын сагъыныргъа къркыгъанына сейирсинмейди, ол огъай эсенг, — белгили байла да къркыадыла бир-бирде андан. Бусагъатда насыбсыз къртны бютеу санлары кѣалтырагъанча кѣрюб, Сеит таза кѣлю бла джазыкъсынды.

— Сюлемен, — деди ол, — «къралны кючю уллуду» деб, тынгылаб турсакъ — болгъанны кѣырлыкъды ол, билемисе? Майна, бирсиюн Хасанны ѳлтюрюб кетди. Аллына тюбегенни кѣырыб барады. Ненча джарлыны малын сыйыргъанды!

— Не этерикбиз, артыкълыгъын аллах джетдирсин. Ол дуняда табсынла, хариб, малларын да. Аллаху тагъала зорлукъну кечерик тюлдю, ол огъай эсенг, ашхы улан, чапракъ чапракъгъа тийген да кечиллик тюлдю азабсыз...

Сеит ёрге турду.

— Да, кѣал кѣууанч бла, Сюлемен. Кете барайым.

Кърт аны ашыра чыкъды. Сеит Сюлеменни кѣзлеринде «айтайыммы, айтмайыммы?» деб тургъан аккылы затны эслеб туракълады.

— Сент, — деди ол, төгерегине сакъ къараб, ауа-зын чекдюрюб, — мен аты айтылмазлыкъны къайда болгъанын билмейме, ёзге, Заманы таша къошу уа барды. Аууш бла бир кесек барыб, сууну ары джанындады, менден чыкъгъан сёз болмасын. Сакъ бол, джашым! Башынгы отха атма!

Сюлемен Сент ташайгъынчы ызындан къараб турду...

— Къайда тасса? Сени излеб айланабыз эртденли, айтыб кете билмеймисе? — Сергей Сентни аллына сюелди. Аны кёк кёзлери мыдахдыла. Сент джашырмай хапарын айтды. Сергей олсагъатдан, барысын джыйыб, Сентни айтханын билдирди.

— Алайгъа суу бла ётмегенлей да чыгъаллыкъбыз, — деди Сагъит.

— Тюз айтаса, — деди Хамит, — алай а, суу бла ётмек, къошдан къараб, кенгден огъуна кёрлюкдюле. Сергей, къагъытха нелени эсе да сызыб, айтды:

— Бери къарагъыз. Биз чегет бла, кёрюнмей, къошну туурасына чыгъаллыкъбыз, андан арысын а Сент айтсын.

— Андан ары неси барды сора? — Сент бармагъы бла къагъытда узун сызны кёргюзтдю. — Суучукъ кызыу болгъанлыгъына, терен тюлдю... Кенглиги уа — терекни узунлугъу чакълы бир джокъду...

— Хы, сеннге: «Кёпюр ишле да кел, хазыр болуб турама» — дерикди, хо? — Сагъит Сентни оноун асыры джаратмады.

— Аны алайда болгъанын ажымсыз да билмейбиз; барыбыз да тизилиб чыкъсакъ — аны да джууугъу-теги — джетдирирле шыб деб, юркютюрге тебрегенбиз. Сентда, — деди Хамит, тюб эрнин кыабыб.

— Хата джокъду, барыбыз да барабыз. — Сергей ашыгыш ёрге турду. — Керек болса, кёпюр да ишлербиз, тюз айтады Сент, балта алыгъыз.

Баралла атлыла ауушну ёрге. Джазны тылпыуу ур-

гъанлыгына, алкын сууукъду. Окъаланнганды ийнакъ кюн джарыкъда чегет. Джокъду аны къайгысы, кимни букъдурса да — джаунуму, шохнуму? — анга не башхасы барды! Ачыкъ талачыкъгъа чыгъар-чыкъмаз, Сеит бармагын узатыб айтды:

— Майна къош. Кёремисиз?

Сергей сууну ары джанында къошну энди эследи.

— Сабыр болугъуз, — деди ол, атдан тюшюб.

Секиртмеден акъгъанча, кызыу барады суучукъ Сергей, башын да бир-эки булгъаб, терекни кесерге бурду. Джашауну джити кёзлери ташадан къараб, болумну билиб тура эдиле. Ол, не аз да тюрленмен, герохуна узалды. Сентни (терекни тюгел кесиб бошамагъан эди) имбашына окъ тийди.

— Дженгил кёпюр ишлегиз, хайда! — деб ашыкъдырды Сергей джашланы.

Эки терекни сууну юсюне атылгъанын эслеб, Джашау, эки артмакъ патронну да, шкогун да алыб, уллу ташны ташасына букъду.

— Джашау, бой бер! — деб кычырды Сергей.

Анга джууабха бандит къоргъашын отну джандырды. Аскерчиле джерге джатдыла. От ачаргъа эркинлик болгъанлай, джашла тохтамаздан окъланы джюздюрдюле.

— Тохтатыгъыз, тиширыу барды! — деб кычырды Сергей.

— Ол Файрузду да! — деди Ханафий, биринчи ёрге къобуб.

— Бизге келе турады.

Джашла, уллу ташны артында букъгъан Джашауну шкогуну сыбызгысы тик ёрге сюелгенин кёргенлеринде, аны агъызгъанларын билиб, суудан ётдюле.

Бандит эки къолу бла шкокга къарышыб, джун артмакъларындан да патронла джерге тёгюлюб тура эдиле.

Зорлукъдан къутулгъан Файруз, джылаб, мыллыгын джашлагъа атды.

Эртде чыкыгъанды окъууну юсюнден декрет. РСФСР-ни халкъларыны къара танымагъанына В. И. Ленин Граждан къазауатны кыйын джылларында огъуна кыйгыргъанды. Къадалгъандыла таулула окъургъа. Шаухалны башчылыгъы бла. Кыйын ишди ол, Шаухал а бой бермейди, элчилеге харифлени юретиб кюрешеди. Тиширыуланы окъутхандан эсе, аланы бир джерге джыйгъан кыйынды.

Озгъан ыйыкъда Анна Ивановна — женотделни башчысы — тиширыуланы эркишиле бла тенгликлерини юсюнден кѣб сѣлешген эди. Алай болгъанлыгъы ючюн джаула да джукъламайдыла. Джайгъандыла къара хапарны: «Окъугъан тиширыуланы юдегилеринден айырыб, уллу шахарлада гяуур диннге кыйтарлыкъдыла» — деб. Кѣб адам ийнанганды — таулу тиширыуланы клубха джыйгъан кыйындан-кыйын болуб барады.

Муслиमत бла Суратны Ростовгъа ийген эдиле окъургъа. Муслиमत кыйтыб келгенди — эл Советни башчысыды. Сурат таулу тиширыуланы курсларын айырмагъа бошагъанды, Москвагъа ийгендиле окъургъа. Россияны ара шахарларында ол кѣб онглу адамгъа тюбеген хапар айтадыла. Кѣремисе, **джарлы таулу кыыз Н. К. Крупскаягъа сѣлешгенди!** Ол огъай эсенг, В. И. Ленинни эгечи аны кьолун тутханды! Ма сеннге Сурат! Бир адам гяуур диннге кыйтырыкъ болса — биринчи Сурат эди. Къарачайча сѣлешеди, кийинтени да **таулу тиширыулачады.** Не уа, майна, Дугъум да окъугъанды Ростовда. Москвада уа — адам ийнанмазчады! — М. И. Калинин бла ушакъ этгенди. Нек кѣчмеди ол «башха диннге?»

— Бизни динибиз, эгечлерим, бирди, — дейди джыйлыуда Дугъум, — Совет властны бегитир ючюн джаныбызны-къаныбызны аямазгъа керекбиз. Дуния джа-

шаугъа мугурланиган таулу тиширыулары кѣзюн ачхан олду. Бусагъатда биринчи борчубуз — билим алыуду. Биз къара танымасакъ, къралгъа болушаллыкъ тюлбюз, джюк боллукъбюз.

Ауузларын ачыб тынгылайдыла Дугъумгъа тиширыула! Ойнагъанмы этесе—къралны адамыды! Совет властны оноуун джюрютеди! Бюгюн тиширыулары биринчи конференциялары боллукъду. Клубха эки джюзден аслам адам джыйылгъанды. Къуру къартла бла джашланы саны огъуна джюзден асламды: сейирди, нени юсюнден сѣлеширикдиле экен тиширыула?!

«Интернационал» согъулады. Ячейканы секретары Алексей конференцияны джарыкъ халда ачханды:

—Тиширыулары биринчи конференцияларын алгъышлайма! Ма, бюгюн таулу тиширыу кѣлюндегин тѣксюн. Совет властны бегитир ючюн иши онгуна болсун!

Гитче Къарачайны делегациясыны башчысы къарт къатын Аминат кызыл байракъны женотделге береди. Аминатны бети джыйырыла тебрегенди, бир кесек сажышлыракъды. Ол, ашыкъмай, хар сѣзюн чегиб сѣлешеди.

— Сизни устазыгъыз уллу Ленин болгъанды, — дейди Аминат, — ол сизге эркинлик берди. Эгечлерим, биз да, башыбызгъа бош болуб, къууанчлы джашаргъа суюбиз. Болушугъуз бизге...

Къууанчлы джыламукъла къарт къатынны кѣзлерине урадыла, ол аланы джашырыргъа да излемейди, аймыса кѣрсюнле. Кючлю къол къагъадыла джыйылгъанла. Оркестр согъулады. Алексей Суратха береди сѣзню. Ол, кызыу атлаб, джыйылгъанланы алларына чыгъады. Шум болгъанды, чибин учса эштилирча, юйню ичи. Солууларын алмайдыла дерчады. Суратны сѣзю кысхады:

— ...Революция таулу тиширыуну уятханды. Эндиге

деричин бизни революцион ангыбыз, сезимибиз кёлюбюзню теренинде турганды. Энди уа, кёресиз, тышына төгер мадар табханбыз. Узакъгъа эштилсин таулу тиширыуну ауазы! Урунган халкъ билсин: биз да джарыкъ дуняны кюсейбиз, революция берген эркинликни джашауда бардырыб, культурабызны мийикге кёлтюрюлюкбюз...

— Ай, джаша!

— Машалла кызыма!

— Ай, сау къаллыкъ!

Къарт, джаш да орунларындан кычырадыла. Сурат сёлешиб бошагъандан сора, Сергей дуня болумну юсюнден доклад этди. Тынгылайдыла таулула. Сергей тохтаусуз хапар айтады урушха къатышхан Германияны юсюнден. Герман пролетариатны азаб чекгенин кёлтюралмайдыла тиширыула: джыламукъ урады кёзлеге. Кыйын кёреме капиталны зорлугъуну тюбюнде турган урунганлагъа! Алексей резолюцияны окъуйду: «Биз, къарачай тиширыулары биринчи конференциясы, Германияны урунган халкъына исси салам иебиз. Германияны эзилиб джашагъан ишчилерини юсюнден биз узакъ Къарачайгъа хапар айтыб барлыгъыбызны билсинле. Урунган халкъгъа баш бошлукъ берлик сыңар Совет власты. Биз, Къарачайны тиширыулары, герман ишчиле буржуазияны хорларыгъын излейбиз, Совет власть джер джюзюнде хорласын!»

Кёб заманны эсде къалгъанды конференция. Кёб таулуну ангысын кергенди, кёзюн ачханды джашаугъа. Ишчи кёзюн ачханды джашаугъа. Иш кёбдю, учу-кыйыры джокъду. Кёб адамны окъутхандыла Сурат бла Шаухал. Къалгъанла да кюрешедиле. Азрет комсомолну башчысыды. Джаш тёлюню къолу джетмеген джер джокъду: бичен этеди, джер сюреди, себеди. Комсомолгъа талай таулу кыз да киргенди.

Сууукъ кыыш тау элге бушуу хапар келгенди — В. И. Ленин ауушханды. Джарлыланы джагъы, жангы джашауну башчысы кыалай ёлюр! Ийнапалмайса. Кыуу-шуу болгъанды Кыарачай — туююлгенди кыаш-башлары гитчеден башлаб уллугъа деричин... Класс джаугъа йнанмазгъа керекди ёмюрде! Сурат бла Хамит кыайгъы сёз берирге Москвагъа кетгендиле. Ачыды, тиерсиз ауурду кыоранч! Мыдах кюню согдады сыбызгъы, кюн джылытмайды...

Озгъандыла айла... Джашау аякъ юсюне мине барады. Джай областны комсомолчуларыны биринчи съезди болду. Анда Кыарачай-Черкес областны джаш тёлую В. И. Ленинни осиятларын толтурургъа ант этгенди. Партияны тизгинлерине кирирге кёб адам тилек кыагъыт бергенди — тилеклери кыабыл бола барады. Ленинни осиятларыны бириди ол, аны чакъырыууду... Озгъандыла джылла... Уллу Октябрны он джыллыгъы байрамланнганды. Анга аталгъан субботникге джаш тёлу бирден чыкыгъанды. Халал уруннгандыла ала. Комсомолчула ол кюн ишлеб алгъан ачхаларын ёксюзлюк бла кюрешиуню фондуна ётдюргендиле. Джаш тёлуден юлгю алыб, ол кюн тау элдеде барысы да чыкыгъандыла ишге. Джамагъатны кючю уллуду — кёб ишни тындыргъанды: юйлеге, джоллагъа ремонт этгенди, джер сюргенди...

Кыыйн джылла... Совет власть киши бла кыазауат этмегенлигине, кесини ич джашауун кыуаргъа керек эди — ууакъ, энчи мюклю кыралгъа ол кыыйн ишлени бири эди. «Ууакъ мюлк бла биз джарлылыкъдан чыгъаллыкъ тюлбюз», — деген эди Ленин. Элчилени ууакъ энчи мюклерин ара мюлкге буругъа керек болгъанды.

«Биз, — дегенди В. И. Ленин, — ууакъ элчи кыралда социализмни кыаласын кыуаргъа керекбиз... Кёчюню кёзюю не кыыйн болса да — джарлылыкъ, ачлыкъ,

джалангачлыкъ — биз андан кѡркъарыкъ тюлбюз,
ишибизни ахырына джетдирликбиз».

Энчиликден бирлешиуге кѣчген тынч тюлдю тѣгер-
гин джау къралла басыб тургъан Россиягъа. Алай а
Компартияны оноуу бла атлаб, Совет халкъ коммуна-
ла кѡураргъа киргенди. Джашауну багъасы — эркин-
лик — тебмезден орналыб бошаб, Джурт аллына ат-
лаб тебрегенди...

ЭПИЛОГНУ ОРНУНА

Атыны ауузун бошлаб, орамтын ёрге учуб барады Азрет. Элчилени кёбюсю кьоркьунчлу кьарайдыла аны ызындан. Хамитлагъа джетерге кьушлай учуб тюшеди джерге Азрет. Хамитни бети лапиянча агъаргъанды: «Энди уа не болду экен?»

— Хамит, сыйюмчю бер, телеграмма!

Телеграмма Алексейденди. Ол колхоз кьурауда дже-тишимле бла алгъышлайды элни. Алексей Москвада ишлейди, кьалай эштгенин сен бил! Унутмагъанды «шош юйюрюн!» Сау болсун!

Хамит, Азретни кесине кысыб, терк буюрады:

— Чакъыр халкъны Советге!

Джыйылгъанды кёб адам. Окъуду Хамит телеграм-маны. Кьууанч уллуду — «Москвагъа айтылгъанбыз» дейдиле таулула. Сурат да былайдады. Кебге ургъанча, кёк сынлы чепкени бла хар кимни кёзюне илинеди. Добар акъ джашчыкъ аны бойнундан кьучакълагъан-ды: Хызыр бла джашау джолун бир этгенди Сурат.

Таулуланы кьууанчларына кьошулгъанча, кюн да сыйюмлю ышарады...

Нарсана—Хурзук—Черкесск.

КИТАБДА БУСАГЪАТДА ИГИ АНГЫЛАШЫНМАГЪАН БИР ҚЪАУУМ СЕЗЛЕНИ ТЫЛМАЧЫ

кюлтю — кюн бет
черкесим — мор кѳумач
далынган — ышаннган
билеу — шекер
чубайгъан — аз болгъан
кѳакъсы — чирий башлагъан (ийис)
чырча — гитче агъач аякъчыкъ
ундок — джоппу
талкъ — бошагъан
тарлау — ариу бичен
гафсар — кѳайыр ит
бедеу — семиз
«кѳызыл джибек байланнганча» — кѳбге кѳалгъан
мысхыллагъан — джашыртын хапарын билирге суйген
кѳудайнат джайлыкъ — эркин джер
занг — кенг джер
мыркык — джабышхан ханс
бычарах — джарлы омакъ
акъ от — джараны ууун алгъан ханс
мызанг — гитче, кеч туугъан (мал).
азман — эркеч (бичилген теке)
суоѳума — кѳаныкъмагъан бѳрю.
хымыш — чокъракъ
кѳубуж — хуртда.
хустос — кѳзю кѳбген
пегеуол — сакълауул

кюмюлдeгeн — ишлeргe кюрeшгeн
 чугъуннган — басыннган
 фатиль (дин) — башха (дин)
 сыйыртхыч — эрик ашамагъан тууар терини ийлеучю агъач
 сыйрымды — тууар териден этилген чабыр тизиучю тилимди
 зинк — тас
 джабсаргъан — джалыннган, кѣлюн джазгъан
 какиясын берген — кереклисин берген
 джѣню барды — орну барды, тыйыншлыды
 элкъыргъан — дугъумгъа ушагъан, кѣгетлери болгъан чырпы
 зак — мылы
 арауун — гырджын къатдырыучу тѣгерек темир
 иннген (ханс) — джаш, алысын (ханс)
 джан ауал — ѣлюрге тебреген кѣзюу
 чакъгъан (элни) — бир-бирине этген
 джумукъул — къаяда битген чырпы
 гернеуол — ашыкъгъан
 чемиц — бир джылы толгъан улакъ.
 къарысы джетген — тюзлюгю джетген
 гюлменди — джибек джаурукъ.
 гешеуек, тѣгерек — тебсеуле
 аргъыш — мюрзеу
 матух — болумсуз
 айдек (улан) — юйленмеген (улан)
 кѣме анасы — уллу чачырауукъ
 фатнар — агъач орундукъ.
 бесеней — джерге джайылгъан, суратлы оюула тюшген джеген
 артуф — артха, борчха алгъан
 энеди — ангылатды, билдирди.
 къаймасох — уятсыз тишируу
 джохарны сууу — татлы суу
 ады (кетгенди) — къарыу (кетгенди)
 миясын (ийис) — аман ийис
 тума (ирк) — къарачай къой (ирк)
 хората — арыкъ, учхара
 ыбчыкъ — аууш.
 осмакълагъан — сынагъан
 аргъыш — мюрзеу
 маза — саулукъ
 бадил (этген) — ѣтюрюк этген (бюсюреусюз этген)
 штанкъыл — къая джанда битген уллу госук
 мия — тыхденнге ушаш ханс
 чагъыдий — субай, ариу
 дайман — эркишилеге илеш тишируу

гинадур — джибек джаулукъ
 цугтлагъан — юсдюрген
 гуджума — къазакъ бёрю
 чахаслагъан — кебегин алгъан
 хылаф — дженгил джюк
 чиби (ханс) — аз (ханс), джукъа
 джумору — ариу бичен
 искилтин — ашыкъгъан
 гошгоб — джаш къызгъа айтылады. Юсюн-башын джыялмагъан, ал
 кекели айырылмагъан — джаш адам
 андыз — ханс тамыр. Суу къотургъа джарайды
 чахалас — барыр джерин билмеген
 согудан — уллу адам
 гелетеу (этген) — адамгъа санамагъан, сан этмеген
 сакъау — ат ауруу
 моккара — эталлыгъынгы аяма
 гатлеш — тюземек джер (тикден тюзге чыкъсанг).
 шар айыб — уллу айыб
 къафара — къыйынлыкъ
 тоз — къайын къабукъ
 геппе — гадура
 тыбыл — ийленмеген кийиз
 галды — уюкъ
 мижеге — байлыкъ
 сымач — тели
 чонгкъайгъан — башы тёбенине аугъан
 шаушюгут — суулу джерде битген гымыш ханс
 белля — адет
 табын — юйюр
 хырте — хызен (гетен)
 шакула — къумач (къолан)
 маккутта — эришгенча
 лапьян — акъ унча, букъу дарман. Атны джарасына себедиле
 гяфха ургъан — сынлы, этии къабхан, джарашыу (ийим).
 мекерия — чубар къумач
 маука — ахырат, ёмюрлюк
 шхау — джатма (буруу)
 лысагъат — болушлукъ
 качил чалыу — окъа чалыу
 кёркейген — къёб болгъан (джашнагъан)
 гёлегю тар — эркин кийген чепкенни бели
 токъашау (къатын) — алаша, добар
 шемеледжи — узунуча чыбыкъ баргъан къолан къумач

джууртмагъан — ичи тутмагъан
кютей — юйленмей къалгъан эркиши
джасау — тюз джер
чайпан — мийик джер
Гигала къая — мийик къая
джай джол — элни орта орамы
гаммой — джумушчу

БАШЛАРЫ

Хаджиретле .
Шош юйюрге
Джашауну багъасы
Эпилогну орнуна

5
67
162
224

ИБ 693

Догдугев Хыйса Магометович

ВЕЧНОСТЬ

Роман

На карачаевском языке

Редактор А. И. Кубанов
Художник Н. Г. Кузнецов
Худ. редактор М. П. Бертник
Техн. редактор М. Ф. Перепадя
Корректор К. А. Салпагарова

Сдано в набор 31-X-1979 г. Подписано в печать 26-III-1980 г.

Формат 70x108 /₃₂. Бумага тип. № 2. Физ. п. л. 7,75.

Усл. п. л. 10,85. Уч.-изд. л. 10,2.

Заказ № 6017. Тираж 1500 экз. ВУ 97576. Цена 75 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства,
Черкесск, пл. Кирова, Дом печати.

Карачаево-Черкесская укрупненная типография,
Черкесск, ул. Первомайская, 47.

Д 60

Дотдугев Х. М. Вечность. Роман. Ставропольское кн. изд-во
(Карачаево-Черкесское отд.).

248 с.

Роман. В нем автор художественными средствами умело показывает становление социалистической нови в Карачае. Образы героев даны в развитии, их характеры раскрываются в сложных ситуациях, в которых они преодолевают устаревшие законы адата, осознают предназначения времени и утверждение социалистических идеалов.

С (кар.) 2

Д 70303—48—80
М 150 (03)—79 64—80